ويا سي وينجهار

هاڻوڪي دور جي ناليرين شخصيتن تي لکيل وفات ناما

(سماهي مهراڻ مان ورتل)

ليکڪ

غلام محمد گرامي

•

سهيڙيندڙ

سيد بچل شاهه

سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد سنڌ

سنڌي ادبي بورڊ جا حق ۽ واسطا قائم
ٻھريون ايڊيشن 1977ع ڪاپيون ٻه هزار

س۰ا۰ب ڪتاب نمبر: 261

قيمت: ڏهہ رپيا
[Price: Rs. 10.00]

S.A.B Publication No: 261

VIYA SE VEENGHAR
(Gone are the Jewels)
Biographical notes on Writers and Intellectualls of the Contemporary Period.
Written by: Ghulam Mohammed Girami
Compiled by: Syed Bachal Shah.
Published by: The Sindhi Adabi Board,
P. O. Box 12, Hyderabad, Pakistan.
First Edition: 1977.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.
پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

فهرست

	صفحو
1. ڊاڪٽر گربخشاڻي	1
2. ڪشنچند "بيوس"	3
3. چيتمل پرسرام گلراج	5
4. مولانا دين محمد وفائي	7
5. غلام محمد شاهوائي	10
6. غلام احمد "نظامي"	11
7. محمد بخش "واصف"	13
8. جمع خان "غريب"	15
9. فقير غلام علي "مسرور"	17
10. مخدوم محمد صالح ڀٽي	18
11. ڀيرومل مهرچند آڏواڻي	21
12. قادر بخش "بشير"	23
13. لالچند امرڏنومل جڳتياڻي	24
14. علي خان ابڙو	28
15. شيخ مراد علي "ڪاظم"	31
16. حافظ عبدالله "بسمل"	32
17. مرحوم روشن آرا مغل	34
18. سيد محمد عالم شاهه "عالم"	36
19. قاضي احمد ميان "اختر" جهوناڳڙهي	37

20. الحاج حافظ حيات شاهہ "حافظ" 40
21. ديوان سوڀراج نرملداس فاني 41
22. شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو 44
23. خانبهادر محمد صديق ميمڻ 62
24. شيخ محمد اسلم 65
25. ماستر الهبچايو سمون 69
26. امام الدين "ضامن" 70
27. سردار بهادر محمد بخش شيخ 74
28. شيخ عبدالعزيز قنذاري 78
29. آغا تاج محمد خان 92
30. عبدالمجيد "سالڪ" 96
31. پيرو محمد "سائل" هالائي 99
32. خليفو محمد عمر "اختر" هالائي 100
33. حاجي محمود "خادم" 102
34. "عاجز" ساڪرائي 111
35. نواز علي "نياز" جعفري 112
36. حڪيم شمس الدين 117
37. ڊاڪٽر شيخ شمس الدين 119
38. حڪيم سيد غلام مرتضيٰ شاهہ 119
39. حڪيم محمد صادق رائيپوري 120
40. محمد نسيم تلوي 121
41. "ساقي" سجاولي 122
42. مولوي عبدالحق 124

43. سيد عطاالله شاهہ بخاري	125
44. مولوي قاضي عبدالرزاق	127
45. عثمان علي انصاري	129
46. سيد پيدل شاهہ بخاري	141
47. صوفي ڏٽي بخش	142
48. علامہ عنايت‌الله مشرقي	145
49. ائڊولس هڪزلي	153
50. جان . ايف . ڪينيڊي	157
51. مير غلام علي خان ٽالپر	162
52. سيد ميران محمد شاهہ ”مير“	170
53. مولانا عبدالڪريم چشتي	189
54. پروفيسر احسان بدوي	200
55. پروفيسر جهامنداس ياٽيا	202
56. ساڌو ٽي . ايل . واسواڻي	205
57. يار محمد ٽانوري	210
58. علامہ نياز فتحپوري	211
59. عطا حسين شاهہ موسوي	214
60. ”گل“ نصرپوري	216
61. رئيس ضياءالدين ايس . بلبل ”ضيا“	220
62. پير عبدالستار جان سرهندي	231
63. علامہ آقاي سعيد نفيسي	241
64. بيگم عطيہ فيضي	246
65. مولانا عزيزالله ساند	247

66. مولوي احمد علي "مجذوب" 248
67. نعمت‌الله قريشي 251
68. سيد عبدالحسين شاهہ موسوي 252
69. رحيم بخش شيخ 253
70. مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽو 254
71. محمد. اي. حافظ 257
72. مولانا ابوبڪر شبلي 259
73. محمد منير چنا 261
74. مولانا محمد نور نگزاده 262
75. علامہ آء. آء. قاضي 264
76. فيض محمد "فيض" حيدري 272
77. سيد علي اصغر شاهہ 272
78. استاد رائچند 273
79. دلدار احمد اديب 273
80. مخدوم امير احمد 274
81. دادا تيرٿداس هوتچند 275
82. ميان علي بخش احمد زئي 277
83. حافظ شاهہ "حافظ" حسيني 279
84. مير سڪندر خان کوسو 289
85. نواب حاجي محمد علي خان لغاري 294

ويا سي وينجهار

هن ڪتاب جا شروعاتي 8 صفحا ۽ ڪوَر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس، تلڪ چاڙهي حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيا ۽ باقي مواد 304 صفحا اسٽار پرنٽرز، ڀائي خان چاڙهي حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيا ۽ ظفر حسن سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

مهاڳ

سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي 17- ڊسمبر 1976ع تي ڪيل ميٽنگ جي ٺهراءَ نمبر 24-الف ۾ فيصلو ڪيو هو ته جديد سنڌي ادب جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ماهي مهراڻ جو انتخاب شايع ڪيو وڃي ۽ ”وڻا ۽ ونجهار“ جي چونڊ جو ڪم منهنجي حوالي ڪيو ويو. مرحوم مولانا غلام محمد صاحب گراميءَ انهي موضوع تي جيڪي مضمون لکيا آهن سي تاريخوار گڏ ڪري اوهان آڏو پيش ڪريان ٿو. هنن مضمونن ۾ مرحوم مولانا صاحب سنڌ جي ڪيترن عظيم اديبن ۽ شاعرن جي وڇوڙي تي پنهنجي مخصوص انداز ۾ تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ پنهنجي دلي جذبات جو اظهار ڪيو آهي. ڪاش، ڪو هن جي باري ۾ به ساڳئي شان سان قلم کڻي هلائي! مرحوم جي لکڻ جو نمونو بس سنڌس ئي هو ۽ هن تائين محدود هو ۽ اها حقيقت آهي ته اها ڳالهه ڪنهن ٻئي ۾ نظر نٿي اچي. سنڌس پيش ڪيل مضمون تي پڻ سنڌس نالو لکيل نه هجي، پر هرڪو پڙهندڙ يڪدم سمجهي ويندو ته هي مضمون گرامي صاحب جو لکيل آهي. ظاهر آهي ته هن جي تحرير ۾ وڏي طاقت هئي، حافظو به غير معمولي تيز هوس، سنڌي زبان جو ته استاد هو.

انسان هن دنيا مان هميشه لاءِ لڏي وڃي ٿو، مگر هو جيڪي به ڪم هن دنيا ۾ ڪري ٿو اهي پنهنجي پٺيان ياد رهڻ لاءِ ڇڏي وڃي ٿو. پر ڪيترا اهي ڪم آهن، جي قدر جي نگاهه سان ڏٺا وڃن ٿا ۽ ماڻهن جي دل ۽ دماغ تي نقش رهن ٿا. اهي ئي ڪم دنيا ۾ يادگار طور قائم رهندا آهن، جي ان کي دنيا ۾ امر ۽ لافاني بنائي ڇڏيندا آهن. مرحوم مولانا صاحب جون هي پيش ڪيل تحريرون اهي ئي آهن، جي سچ جي روشنيءَ وانگر سنڌ جي هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي تائين مرحوم جي ياد کي هن جي قدردانن جي دلين ۾ تازو رکنديون.

مرحوم مولانا گرامي صاحب 20- ڊسمبر 1920ع تي ميهڙ ۾ ڄائو. هن جي نصابي تعليم اگرچه عربي فارسي ۽ سنڌيءَ تائين محدود هئي، پر لاڳيتي مطالعي ۽ محنت سان هن اهو درجو حاصل ڪيو جو انگريزيءَ جي وڏن امتحان پاس ڪيلن ۽ دستاربند مولوين کي به نصيب نه ٿيو. هن جي زندگي انهن ماڻهن لاءِ سبق آهي جي دنيا ۾ وڌڻ ۽ ڪجهه ڪرڻ چاهين ٿا. مرحوم جي زندگي اسان آڏو اهو مثال پيش ڪري ٿي ته لياقت جو معيار امتحان پاس ڪرڻ ۽ ڊگريون حاصل ڪرڻ نه آهي.

منهنجون ته مرحوم مان ڪچهريون ٿينديون ٿي رهنديون هيون. اڪثر انهن ۾ سندس پيارو شاگرد مسٽر بريو 'ناشاد' به هوندو هو. گرامي صاحب جون ڳالهيون نهايت

قيمتي ۽ دلچسپ هونديون هيون. انهن ۾ چڻ جادو هو جو پڙهندڙن جي دلين تي وڏو اثر ڪندو هو. هو عام توڙي خاص ماڻهن ۾ نهايت مقبول ۽ پيارو هو. هن جو مطالعو نهايت وسيع هو. هو چرندڙ پرندڙ انسائيڪلوپيڊيا (معلومات جو وڏو ڀنڊار) هو. هن جي ڪچهريءَ واري گفتگو ۾ جو اثر هو اهڙو مون مرحوم علامه آءِ-آءِ قاضي صاحب، مرحوم مولانا دين محمد صاحب وفائي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب کانسواءِ ٻئي ڪنهن ۾ ڪونه ڏٺو. هن جي ڳالهين ٻڌڻ مان وڏو سبق حاصل ٿيندو هو. چوندو هو ته واقعن جي هر پهلوءَ تي نظر وجهڻ گهرجي نه ته صحيح نتيجي تي پهچڻ ڏکيو آهي. منهنجي ذاتي ڊائري ته هن جي دانائيءَ جي قولن سان پريل آهي.

زماني جي ترقيءَ ڪي ڪڏهن به هڪ هنڌ روڪي نٿو سگهجي. هن جو قدم هميشه اڳتي ئي ٿو هلي. ممڪن آهي ته اسان ۾ ڪيترائي عالم ۽ فاضل ماڻهو پيدا ٿين، پر انهن ۾ مولانا غلام محمد گرامي ڪٿي؟ هن جون ڳالهيون افسانن وانگر ياد رهنديون ۽ ڪو زمانو ته ماڻهو هن جو ذڪر ڪندي هن کي ياد ڪندا رهندا. مولانا مرحوم هاڻي اسان جي وچ ۾ موجود ڪونه آهي، هو وفات فرمائي ويو. ڪيڏو نه چڱو ماڻهو هو! الله به چوندي چوندي چڱا ماڻهو پاڻ وٽ جلد گهرائي ٿو، حيرت آهي ته اڪين آڏو ڪيترين

گرانقدر هستيون هن دنيا کان رخصت ٿي ويون آهن ۽ اسان انهن لاءِ ڪجهه به ڪري نه سگهياسين.

دنيا ۾ هڪڙا اهي ماڻهو آهن، جن کي زماني قضا سان وڏو ماڻهو ڪيو آهي. هو ڪنهن امير گهر ۾ پيدا ٿيا آهن ۽ وڏا ماڻهو سڏجن ٿا. ٻيا وري اهڙا آهن جي پنهنجو نالو ڪيڻ لاءِ زمين ۽ آسمان هڪ ڪري ڇڏيندا آهن ۽ پنهنجي مشهوريءَ لاءِ سڀ ڪجهه ڪندا آهن ۽ آخر وڏا ماڻهو ٿـي ويندا آهن. ٽيان وري اهڙا آهن، جـي رڳو پنهنجي لياقت، محنت ۽ خلوص سان ڪم ڪري عزت ۽ وڏ ماڻهپائي حاصل ڪندا آهن. هيءَ عزت هميشه لاءِ هوندي آهي. اهي نهايت ٿورا هوندا آهن. مولانا مرحوم انهي ٽئين گروهه مان هو. اسان کي هن جي زندگيءَ مان سبق حاصل ڪرڻ گهرجي. اسان ۾ ٿورا ڪيترا آهن اهي، جـن مرحوم وانگر پنهنجي ساري عمر علم ۽ ادب جـي خدمت ۾ وقف ڪري ڇڏي آهي. هـن رڳو پنهنجي محنت ۽ قابليت سان هي درجو حاصل ڪيو. هو پنهنجي علم ۽ شوق ۽ همت جي زور سان اهڙو ٿيو جو هن جي موت تي هڪ وڏي طبقي کي حقيقي ڏکــ ۽ غم آهي ۽ ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته سنڌي علم ۽ ادب جو هڪ ٿنڀو ڪري پيو آهي. هـن جي زندگي صاف ۽ چٽو پڌائي ٿي ته شوق ۽ محنت عجيب شيون آهن. جنهن کي اسين ڪمال ٿا چئون سو انهن ٻنهي جي پيدائش

آهي. جيتوڻيڪ هو هن وقت اسان ۾ موجود نہ آهي، مگر هن جي ياد اسان جي دلين ۾ آهي. ”پکي تہ اڏامي ويو پر ٽاري تہ اڃا تائين پينگهہ وانگر لڏندي ٿي رهي.“

امشب صداي تيشہ از بيستون نيايد
شايد بخواب شيرين فرهاد خفتہ باشد.

حيدرآباد
7- اپريل 1977ع

سيد بچل شاهہ

ڊاڪٽر گربخشاڻي

سنڌ جو مشهور عالم ۽ اديب، سنڌي زبان جو ڄاڻو، ۽ شاهه جو شارح، ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، تقسيم هند واري سال، 11 فيبروري 1947ع تي ڪراچيءَ ۾ گذاري ويو.

ڊاڪٽر صاحب جي ادبي حيثيت امر ۽ جاودان آهي؛ سنڌي ادب ۾ جيسين شاهه جو ڪلام رهندو، تيستائين سندس علمي ۽ محققانه شرح به زنده رهندي.

ڊاڪٽر صاحب، 8 مارچ 1884ع ۾، حيدرآباد سنڌ ۾ ڄائو. سندس ابتدائي زندگي، هڪ اديب ۽ سنڌي زبان جي ڄاڻوءَ جي حيثيت سان شروع ٿي. ڊاڪٽرصاحب اگرچ نحيف ۽ نازڪ طبع جو هو، تاهم ابتدائي ۽ ثانوي تعليم نهايت امتياز سان حاصل ڪري، 1900ع ۾، ڏيارام ڄيٺمل سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو، جتان 1905ع ۾ بي. اي پاس ڪيائين، ايم - اي لاءِ بمبئيءَ جي ولسن ڪاليج ۾ داخل ٿيو. 1907ع ۾ تعليم ختم ڪيائين، ۽ ساڳئي ڪاليج ۾ انگريزي ۽ فارسيءَ جو استاد مقرر ٿيو. 1928ع ۾ انگلنڊ روانو ٿيو ۽ لنڊن يونيورسٽيءَ ۾ رهي هڪ مقالو "انگريزي شاعريءَ ۾ تصوف" تي

لکي، ڊاڪٽريٽ جي سند حاصل ڪيائين. آخري عمر تائين ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي مختلف منصبن تي فائز رهيو ۽ آخر ۾ پرنسپال ٿيو.

ڊاڪٽر صاحب جي تصنيفات ۾ شاهه جي رسالي جي شرح جا 3 جلد، نورجهان ناول، لواريءَ جا لال، نهايت معياري ۽ بي نظير آهن. شاهه جو رسالو سندس وسيع مطالعي، محققانه ڪاوش، لغت تي عبور، تصوف ۽ ويدانت جي ڄاڻ ۽ صحيح ادبي مذاق جو ثبوت آهي. ڊاڪٽر صاحب جنهن محنت ۽ عرق ريزيءَ سان ويهي، ڇنڊ ڇاڻ ڪري شاهه جو ڪلام جمع ڪيو آهي، اهو هڪ عظيم علمي ڪم آهي، پر ان تي اڪتفا نه ڪيائين ۽ هڪ نقاد ۽ زباندان لغوي ۽ صوفي محقق ۽ عالم جي حيثيت ۾ ان شرح لکيائين، ۽ اڳين سڀني رسالن کان گوءِ کنيائين، بلڪ اڄ تائين اهڙي معياري شرح اڃا ڪانه لکي وئي آهي. ڊاڪٽر صاحب هن شرح جا 4 جلد لکي پورا ڪيا هئا، جنهن جا ٽي جلد، 1923ع، 1924ع ۽ 1931ع ۾ ڇپيا هئا، ۽ باقي چوٿون ۽ آخري حصو تقسيم کان پوءِ، هندستان ڏانهن ويل آهي، ۽ معلوم ٿيو آهي ته سندس عزيزن وٽ محفوظ آهي.

رسالي جي شرح متعلق ڪن عالمن سخت تنقيدون لکيون، پر ڊاڪٽر صاحب اٽل رهيو، ۽ شرح کي پنهنجي نقطه نظر سان لکندو رهيو. ياد رهي ته ڊاڪٽر

صاحب پنهنجي رسالي ۾ اڳين ڇپيل رسالن کان هڪ هزار بيت گهٽ شايع ڪيا آهن.

شرح جي ابتدا هڪ عالمانه مقدمي سان ٿيل آهي، جنهن ۾ شاهه جي سوانح حيات جا مختلف پهلو، نهايت لذيذ ۽ محققانه انداز ۾ پيش ڪيل آهن، ۽ آخري ٻن بابن ۾ شاهه جي زبان ۽ ان جي صرفي ۽ نحوي بناوت تي عالمانه بحث ڪيو اٿس. ٻروح رهاڻ ڪتاب ۾، شاهه جون آڪاڻيون نهايت سلوڻي ۽ سوادي، مٺي ۽ دلنشين ٻوليءَ ۾ لکيون اٿس. هن ڪتاب ۾ سندس اسلوب بيان نهايت دلڪش ۽ وڻندڙ، رنگين ۽ شيرين آهي.

"لوارِيءَ جا لال" سوانح نگاريءَ ۽ سنڌي بزرگن جي حالات تي مفيد علمي چيز آهي، ۽ "نورجهان" هڪ لذيذ تاريخي ناول آهي.

سنڌي زبان ڪڏهن به اهڙي محسن ۽ عظيم الشان اديب کي وساري نه ٿي سگهي. ضرورت آهي ته سندس علمي ڪارنامن ۽ شخصيت تي ڪو مفصل ڪتاب لکيو وڃي.

ڪشنچند - "بيوس"

سنڌ جو مشهور عوامي شاعر مسٽر ڪشنچند "بيوس" 23 سيپٽمبر 1947 ع تي پرلوڪ پڌاريو.

"بيوس" پنهنجي سليس ۽ سلوڻي، عوامي ۽ فطرتي

شاعريءَ جو موجد هو. ائين چوڻ ۾ وڌاءُ ڪونه آهي، ته "بيوس" پهريون شخص آهي، جنهن گل ۽ بلبل واري ايراني ۽ اردو رنگ کي ڇڏي، نيٺ سنڌي زبان ۾ طبع آزمائي ڪئي، ۽ قومي فطري خيال پيش ڪيا. سنڌس زندگي هڪ آدرشي استاد جي حيثيت سان شروع ٿي، ۽ هڪ باڪمال قومي ۽ عوامي شاعر ٿي، هيءَ دنيا ڇڏيائين.

ڪانگريس ۽ خلافت جي دؤر سياست ۾ به بهرو ورتائين. هو گانڌيءَ جو معتقد ۽ شش هو، ۽ هندو مسلم ايڪتا جو حامي هو. سرڪاري نوڪريءَ هوندي به قومي ترانا ۽ جوشيلا شعر، پنهنجي پياري شاگرد، هوندراج "دکايل" جي نالي لکندو هو، ۽ اخبارن کي موڪليندو هو. اهي سليس قومي گيت، سنڌ جي هر قومي ميڙ ۾، ڏاڍي جوش ۽ محبت سان پڙهيا ويندا هئا.

زندگي بلڪل سادي گذاريندو هو، ۽ ڪوشش ڪري ولايتي چيزن کان پري رهندو هو، ۽ ديسي شيون واپرائيندو هو. حڪمت سندس آبائي پيشو هو، پينشن تي وڃڻ کان پوءِ به حڪمت جو دڪان هلائيندو رهيو.

مارچ، 1933ع ۾ سنڌي ساهتيه سميلن سندس صدارت ۾ سڏائي وئي، جنهن ۾ سنڌي زبان ۽ سنڌي تهذيب، ۽ سنڌ جي سليس شاعريءَ متعلق، پاڻ نهايت ڪارائتا خيال پيش ڪيائون.

سندس ڪلام سنڌ جي اڪثر ادبي رسالن ۽ روزانه

اخبارن ۾ شايع ٿيندو رهيو. سندس ”شيرين شعر“ ۽ هئملٽ ڊرامو، نصابي طور هاءِ اسڪولن ۾ منظور ٿيل ڪتاب هئا.

سندس شاگردن ۽ صحبتين مان هوندراج دکايل ۽ پروفيسر رام پنجواڻي مشهور شاعر ۽ اديب آهن.

ضرورت آهي ته ”بيوس“ جي ڪلام ۽ مضمونن کي جمع ڪجي، ۽ سندس ڪلام ۽ سوانح حيات تي ڪو ضخيم ۽ مفصل ڪتاب لکيو وڃي.

چيتمل پرسرام گلراج

سنڌ جو مشهور اديب، قومي ۽ ملڪي خدمتگذار، صوفي ۽ ٿيا سافست، چيتمل پرسرام، 7 جولاءِ *1948*ع تي گذاري ويو.

چيتمل پرسرام، سنڌ جي سماجي زندگيءَ جو هڪ نه وسرندڙ هيرو هو. وسيع مطالعي، وسيع فڪر ۽ وسيع مشرب وارو صوفي صافي هو، تصوف ۽ ويدانت جي ڪتابن جو ڪافي علم هوس. شاهه لطيف جي ڪلام ۽ رمزن جو ته وڏو ڄاڻو هو، سندس زبان سلوڻي ۽ مٺي، هلڪي ۽ دلپذير هئي.

قومي زندگيءَ جو آواز ڪانگريس هلچل ۾ ڪيائين، ۽ ساري عمر سچو ديش ڀڳت ٿي رهيو. ”سنڌ“ سان ته خاص الفت هئس. وفات وقت، پنهنجن پوين کي وصيت ڪري ويا آهن، ته منهن هائي يا گورو يعني

سنڌن ڇڪيا جي خاڪ ۽ هڏيون، سنڌو درياءَ جي سپرد ڪيون ويون. ڀرڻين دؤر ۾، مرحوم غلام محمد خان ڀرڳڙيءَ جو پاڻهن پهلي ۽ صلاحڪار تي ڪم ڪيائين، ۽ ڀرڳڙي صاحب جي خيالات ۽ قومي ڪمن جي ڦهلائڻ لاءِ سنڌي ۽ انگريزي اخبارن جو ايڊيٽر ٿيو. سنڌس بيباڪ ۽ هندو مسلم فساد کي ختم ڪندڙ، اتفاق ڏي ڇڪيندڙ مضمون اڄ به موجود آهن. ڪانگريس جي تحريڪ ۾، مهاتما گانڌيءَ سان گڏ جيل به ماٽيائين.
سندس طبيعت فقيرانه هئي. سنڌ جي صوفين ۽ سنتن، ۽ هندو توڙي مسلمان فقيرن جي ڪلام تنهن جو مٿس خاص اثر پيو. پيغمبر اسلام ۽ ان جي سچي تعليم کان به متاثر ٿيو، ۽ پيغمبر اسلام تي هڪ ڪتاب لکيائين.
سندس زندگيءَ جو ٽيون دؤر، مائي اينيءَ بيسنٽ جي صحبت، ۽ ٿياسافي تحريڪ کان شروع ٿيو. ان تحريڪ ۾ اچڻ کان پوءِ، سڀني مذهبن ۽ ڌرمن جي سچائي ۽ يگانگت تي خوب ليڪچر ڪيائين.
سندس ڪوشش سان، حيدرآباد سنڌ ۾، بيسنٽ لاج جو بنياد وڌو ويو، جو حيدرآباد جو مذهبي، ڌرمي ۽ ڪلچرل مرڪز بڻجي پيو.
ٿياسافي ۽ تصوف جي پيغام کي عام ڪرڻ لاءِ "روح رهاڻ" ٽمالي رسالو *1923*ع ۾ ڪڍيائين، جو *1944*ع تائين پورا 21 سال سانده، باقاعدگيءَ سان هلندو رهيو، جنهن ۾ قرآن، گيتا، تصوف، ويدانت،

ٿياسافي ۽ روحانيت متعلق معياري مضمون شايع ٿيندا هئا. نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو سنڌس هيءُ دلپذير رسالو، ڏهن سالن کان پوءِ، وري هاڻي، سندس لائق فرزند ۽ انهن بمبئيءَ مان شروع ڪيو آهي.

سندس انگريزي ۽ سنڌي ڪتابن جو ڳڻو انداز آهي، اوم جي ڪهاڻي، سڌيون ۽ ڇڪر، پيغمبر اسلام، فلاسفي ڇا آهي، موت آهي ئي ڪونه، شاهه جون ڪهاڻيون، روح رهاڻ جا 21 جلد ۽ سنڌڙيءَ جا فائيل ۽ ٻيا ڪيئي علمي ۽ ادبي مضمون سندس يادگار اڄ اسان وٽ موجود آهن.

برهمو سماج، سناتن ڌرم، اسلام ۽ ٿياسافيءَ جو وڏو ڄاڻو، سنڌ جو سورهيه ۽ عاشق، قلم ۽ ڪلام، علم ۽ عمل، اخلاق ۽ محبت جو مجسمو، مرحوم جيٺمل پرسرام، تقسيم کان پوءِ جڏهن سنڌ جا وڻ ڇڏي ويو، ته ڏهن 7 جولاءِ 1948ع ۾، بمبئيءَ ۾، سندس مرڪبو ٿيو.

ضرورت آهي ته سندس شخصيت ۽ ڪتابن ۽ خيالن تي مفصل ڪتاب لکيو وڃي، ۽ سندس سمورا ڪتاب ۽ لکيتون "ڪليات جيٺمل" جي نالي شايع ڪيون وڃن.

مولانا دين محمد وفائي

سنڌ جو مشهور ۽ معروف عالم ۽ اديب، عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌي زبانن جو ڄاڻو ۽ فاضل حديث ۽ تفسير، تاريخ ۽ علم الانساب، فقه ۽ فلسفه، تصوف ۽

فلسفہ ولي‌الاهيءَ جو وڏو ماهر ۽ استاد، مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو فڪري ترجمان، الوحيد جو سابق ايڊيٽر، توحيد جو مدير، ”مهراڻ“ جو معاون تحرير مولانا دين محمد وفائي صاحب 10 اپريل 1950ع تي وفات ڪري ويو. سندن عمر 60 ورهيہ هئي.

”مهراڻ“ سان تہ فقط سندن تعاون هو پر ايڊيٽوريل بورڊ جو هڪ فرد هو. ”مهراڻ“ جي ناليءَ سان، سندن انس ۽ محبت جو اهو روشن دليل آهي، جو پاڻ ”مهراڻ“ پبلشنگ هائوس جي طرفان، پنهنجن جو تحقيقي ۽ معياري ڪتاب ”لطف‌اللطيف“ شايع ڪري، سنڌي ادب ۾ ”مهراڻ“ کي وڏيڪ مشهور ۽ مقبول ڪيائون.

مولانا وفائي، سنڌي زبان، سنڌي تهذيب، سنڌ جي تاريخ، سنڌ جي روايات ۽ سنڌ جي شاعريءَ جو وڏو محقق ۽ ڄاڻو هو. پنهنجي ساري عمر عزيز علوم دينيہ ۽ سنڌي ادب جي خدمت ۾ گذاري، مولانا مرحوم هڪ عمدو مثال قائم ڪيو. مولانا مرحوم جي ملڪي ۽ وطني، سياسي ۽ صحافي زندگي بہ قابل قدر آهي. توحيد، هڪ بلند معيار ديني ۽ ادبي رسالو آهي. سندن تصنيفات ۾ بيشتر ديني ڪتاب آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي شخصيات متعلق سندن گڏ ڪيل ڪتاب، سنڌ جي علم‌الانساب ۽ علم رجال جو بهترين شاهڪار آهي.

مولانا مرحوم پنهنجي آخري زندگيءَ ۾، امام الانقلاب، مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو هڪ طالب ۽ ترجمان

تي اٿيو، ۽ ولي الاهي فلسفہ جي مطالعي ۾ وقت گذاريائين. مرحوم مولانا سنڌيءَ کي سندس اجتهاد، علمي تبحر، معلومات مطالعي ۽ خوش ذوقيءَ تي پورو ڀورو اعتماد هو. اها اميد قائم ٿي چڪي هئي تہ مولانا وفائي سنڌي زبان ۾ فلسفہ ولي الله جي ترجماني ۽ شرح جا فرائض بجا آڻيندو، پر اي بسا آرزو کہ خاک شد. مولانا مرحوم 1919 ع کان وٺي 1946 ع تائين "الوحيد" جي معرفت قوم ۽ وطن جي خدمت ڪندو رهيو، ۽ اميرفرنگ بہ رهيو ۽ تحريڪ خلافت جو سرگرم رڪن هو. مولانا هڪ خوش اسلوب صاحب تحرير هو. سندس زبان سلاست جو آئينو آهي. سندس تصنيف "لطف اللطيف" سنڌي ادب ۾ زنده جاويد آهي.

اهڙو جامع العلوم ۽ جامع الفنون عالم، سنڌي ادب لاءِ باعث فخر هو. اهڙو عالم، اديب، سخن سنج، مورخ، محقق، فلسفي، صحافي، منطقي، علم الانساب جو ڄاڻو، سنڌي شخصيات جو ماهر، وري پيدا ٿيڻ مشڪل آهي. خلفائي راشدين، سيرت النبي، الهام باري ۽ ٻيا ڪتاب سندس يادگار آهن.

"مهراڻ" جو معاون مدير هو، تنهن ڪري "مهراڻ" جو ادارو ۽ مهراڻ جا ناظرين ۽ سنڌي ادب سندس وفات کي هڪ علمي نقصان تصور ڪن ٿا. دعا آهي تہ مولا پاڪ مرحوم کي مرهي، ۽ جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي.

غلام محمد شاهواڻي

مسٽر غلام محمد شاهواڻي ايم - اي، مرحوم، 14 ڊسمبر 1950ع تي لاهور ۾ وفات ڪئي آهي. نهايت ارمان آهي، جو سنڌ جو هي نوجوان اديب ۽ علم دوست ۽ خوش اخلاق ۽ ولڙو ملڙو ماڻهو، اجا تازو شاهه جو رسالو شايع ڪري چڪو هو. مرحوم پنهنجي تعليمي ڪمن ڪارين سان گڏ علمي ڪتاب به شايع ڪرائيندو رهيو. پاڻ اول نورمحمد هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر هو، پوءِ ۾ وري گورنمينٽ هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر ٿيو. مرحوم ٿوري وقت ۾ نهايت عمدا ڪتاب شايع ڪرائي، سنڌي ادب ۾ چڱو اضافو ڪيو آهي.

مثنوي مولانا روم جا ٻه جلد "علمي خزانو" جي نالي سان نثر ۾ شايع ڪرايائين . ان طرح غوث اعظم جي ڪتاب فتوح الغيب جو ترجمو، گلستان سعدي جو ترجمو، سر مسئي آبري، ادبي اصول، چونڊ نظم نثر 3 حصا، راز رمزون، ۽ ننڍڙو ڪتاب رسول ڪريم تي، خلفائي راشدين يعني چئني يارن جون جدا جدا سوانح عمريون ۽ اسلامي افسانن جو ڪتاب، ترڪن جي بهادري، وغيره شايع ڪرايائين . سندس هميشه جو يادگار شاهه جو اهو رسالو آهي، جنهن تي هن پاڻ ۾ وانگر هزارها رپيا هاريا، ۽ نيٺ رسالو شايع ڪيائين .

سخت محنت ڪري، تندرستي وڃائي ويٺو. پر وسالي جي شوق ۾ ائين چوندو رهيو ته "منهنجي رڳي اها تمنا آهي ته سرڻ کان اول شاهه جي وسالي جو هڪ جلد مون کي ڇپي ڏيکاريو وڃي" سندس اها آرزو نيٺ پوري ٿي، وسالو ڪيس ڇپجي مليو، پر طبيعت ڏينهن پوءِ ڏينهن ڪرندي وئي ۽ آخر پاڻ ڇپائين ته "مان وسالي جو شهيد ٿيندس."

آخري وقت ۾ ڪيس علاج لاءِ لاهور نيو ويو، جتي 14 ڊسمبر 1950ع تي وفات ڪيائين. سندس لاش ٽرين ذريعي آندو ويو، ۽ حيدرآباد سنڌ ۾ دفن ڪيو ويو.

سندس علمي ذوق کي ڏسي اها پيشنگوئي ڪيل هئي ته هي ماڻهو سنڌي ادب لاءِ اڃا به وڪ وڌائيندو. پر اي بسا آرزو ڪه خاڪ شد. دعا آهي ته رب جليل ڪيس علمي خدمت جي صلي ۾ مغفرت فرمائي، ۽ ان جي ڪتاب کي مقبول ڪري.

غلام احمد "نظامي"

مرحوم غلام احمد نظامي، سنڌ جي قومي شاعر، سنه 1951ع ۾ وفات ڪئي آهي. نظامي صاحب وڏا اصل ته لاڙڪاڻي جا هئا، پر پوءِ لڏي ڪراچيءَ ۾ آيا. سندس والد حاجي محمد صديق هڪ محنتي ماڻهو هو، جنهن ڪراچيءَ ۾ سنڌ اسلاميه هوٽل جو بنياد وڌو. نظامي صاحب 15 جون 1895ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڄائو

۽ ڇهن ورهين جي عمر ۾ سندس تعليم ۽ تربيت جي ابتدا هڪ اردو اسڪول ۾ شروع ٿي. اگرچه سندس تعليمي معيار موجوده اسڪولن ۽ ڪاليجن ۽ مڪتبي نقطئه نظر سان ايترو وسيع نه هو، تاهم ذوق سليم ۽ ذاتي جوهر، مسلسل مطالعي ۽ سير و سفر ۽ علمي مجلسن ۾ اٿڻ ويهڻ ڪري، ايترو استعداد ڪيائين، جنهن اڳتي هلي کيس سنڌي زبان جو قومي شاعر بنايو. سندس ذوق سليم ۽ طبع روان کيس ننڍيءَ عمر کان وٺي شعر و شاعريءَ ۽ ادب جي دنيا ۾ آندو. اول اول اردوءَ ۾ ڪلام چيائين، ۽ پوءِ سنڌيءَ ۾. ابتدا ۾ تخلص اصغر، ۽ پوءِ خبطي، ۽ آخر ۾ "نظامي" ڪيائين. حضرت نظام‌الدين محبوب الهيءَ جي گاديءَنشين، اردو جي وڏي اديب، شمس‌العلماء خواجه حسن نظاميءَ جي بيعت ڪرڻ کان پوءِ، 1926ع ۾، مرحوم پنهنجي مرشد جي نسبت قائم رکڻ لاءِ "نظامي" تخلص اختيار ڪيو.

سندس ابتدائي ڪلام جي اصلاح، مرحوم مخلص ۽ پوءِ حاجي محمود خادم صاحب ڪئي آهي. تحريڪ خلافت‌وقت گل و بلبل جي شاعريءَ کي ترڪ ڪري، قومي شاعري شروع ڪيائين. "بياض‌نظامي" ۽ "رياض نظامي" سندس ڪلام‌جا ٻه مجموعا ڇپجي چڪا آهن. نثر ۾ سندس ڪئين مضمون آهن، جي "ڪاميابي"، "الوحيد"، ۽ "ترقي" رسالن ۽ اخبارن ۾ موجود آهن. "حور دمشق" ۽ "خدائي انتقام" چڱا علمي ناول آهن. نظامي صاحب،

پنهنجي آخري ايام ۾ هڪ علمي ۽ ادبي ۽ سياسي هفتيوار پرچو "وحدت" جاري ڪيو، جنهن جا به چار نمبر سندس زندگيءَ ۾ شايع ٿيا.

نظامي صاحب، 23 فيبروري 1951ع تي جمع جي ڏينهن، ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي. دعا آهي ته الله تعاليٰ کيس مرحمي، ۽ سندس پسماندن کي صبر جي توفيق عطا ڪري.

محمد بخش "واصف"

فخرالشعراء سنڌ، محمد بخش واصف صاحب هڪ جامع الفنون ۽ جامع الڪمالات اديب هو. سندس وفات سنڌي ادب لاءِ ناقابل تلافي نقصان آهي. هو اسلامي علوم ۽ ديني فنون جو ڄاڻو به هو، تاريخ، سير، رجال جو محقق به هو، مناظر ۽ مباحث به هو، ته هڪ زباندان ۽ لغوي به هو، ۽ تصوف، ويدانت، مجوسي فلسفي، ۽ يوناني فلسفي جو ڪافي مطالعو هوس. سنڌي، اردو، عربي، فارسي، هندي، سنسڪرت ۽ انگريزي زبانون ڄاڻندو هو. هڪ مشاق ۽ استاد شاعر به هو، ۽ بلند پايه جو اديب به هو. هو هڪ خوش خط خطاط، ۽ نقاش ڪاتب ۽ مصور به هو، ته هڪ سخن سنج، سخن فهم ۽ نقاد به هو. ايترين خوبين جو هڪ هنڌ گڏ هجڻ پنهنجيءَ جاءِ تي ڪرامت کان گهٽ نه آهي.

واصف مرحوم، 1892ع ۾ ڄائو ۽ 1952ع ۾ 60 ورهين جي عمر ۾ وفات ڪيائين.

سندس تصنيفات ۾ شرح لطيفي، اسان جو پيارو رسول، گلزار چنبيلي، رباعيات واصف، ديوال واصف، اسلامي شريعت ۾ حصا، ردتناسخ، خزينةالعوم (اڻ ڇپيل) مشهور ڪتاب آهن.

شعر و شاعري ــ شاعريءَ ۾ هڪ انفرادي مقام حاصل اٿس، سندس ڪلام ۾ زبان سليس ۽ رنگين آهي. هڪ قادرالڪلام، ۽ ڪهنه مشق شاعر هجڻ جي ثبوت ۾ سندس ديوان ۽ رباعيات جو مجموعو پيش ڪري سگهجن ٿا. سندس غزليات ۾ تخيل جي بلنديءَ سان گڏ، استعاري ۽ ڪنايي جو صحيح استعمال ۽ بندش جي چستي ۽ برجستگي نمايان خصوصيتون آهن.

واصف، جديد ۽ قديم دور جي وچ ڌاري پيدا ٿيو، تنهن ڪري سندس ڪلام ٻنهي دورن ڪان متاثر ٿيو آهي. ان ۾ سانگيءَ ۽ قليچ جو رنگ به نظر ايندو، ته جديد ۽ قومي رنگ به. جتي صوفيانه نڪات ۽ عارفانه اسرار بيان ٿيل نظر اچن ٿا، اتي وطن دوست ۽ درد دل رکندڙ قومي شاعر جي حيثيت به نمايان نظر اچي ٿي. رباعيءَ جي سنگلاخ زمين ۾ مرحوم واصف جي حڪيمانه خيالات ۽ عارفانه جذبات کي ڏسي سگهجي ٿو.

سنڌي ادبي بورڊ طرفان تيار ٿيل سنڌي لغت ۾، واصف مرحوم نمايان ڪم ڪيو آهي. گهڻين زبانن ڇاڻ ڪري ۽ خاص طرح سنسڪرت جي اڀياس سببان، سنڌي زبان جي لغوي تحقيق ۽ اشتقاقن جي صحت

متعلق سنڌي لغت لاءِ ڪارآمد معاون ھي. سندس قلمي ڪتابـن ۾ خزينةالعلوم معياري چيز آھـي . سندس "ديوان" جا باقي بيا حصا به اڃا اڻ ڇپيل آھن . سندس لئبرري، ھڪ گرانمايه علمي خزانو آھي. دعا آھي تہ واصف مـرحوم کـي رب تعالي مرھي، ۽ سندس نعم‌البدل سنڌ کي عطا فرمائي. نهايت ضروري آھي تہ واصف مرحوم جون سموريون تصنيفون "ڪليات واصف" جي نالي شايع ٿين .

جمع خان "غريب"

سنڌ جي مشھور شاعر جمع خان "غريب" 7 آگسٽ 1953ع تي وفات ڪئي. "غريب" صاحب، مريد خان لاکير تعلقہ ميھڙ ضلع دادو ۾، 15 جنوري 1885 ع تي ڄائو. سندس ابتدائي زندگي علمي ماحول ۾ شروع ٿي، سڪولي تعليم سان گڏ پنھنجي خدا داد ذھن ۽ ذڪاوت سان فارسي، اردو ۽ سنڌي جا ادبي ڪتاب مطالع ڪندو رھيو، ۽ سنڌ جي مشھور شاعر ۽ اديب مرحوم "بلبل" جي صحبت ۽ علمي تربيت سان شاعريءَ جي فن ڏانھن متوجہ ٿيو، ۽ مرحوم بلبل جي اصلاح ۽ اشاري سان چڱو ڪلام چوڻ شروع ڪيائين. مرحوم "غريب" ھڪ بهترين ۽ مثالي استاد جي حيثيت سان زندگي شروع ڪئي. ماستريءَ سان گڏ قاضي عبدالوھاب شڪارپوريءَ کان طب جي تحصيل ڪري سند ورتائين.

سندس شعر ۾ سوز ۽ اصليت ۽ سلاست موجود آهي. سندس غزل ۽ بزم مشاعرن ۾ پيش ٿيل طرحي ڪلام نهايت رنگين ۽ لذيذ آهي. هو هڪ انفرادي طرز ڪلام جو موجد هو، جنهن ۾ سلاست ۽ مينا ج، نماٽائي ۽ تواضع ۽ هلڪي ظرافت موجود آهي. سندس شعر جي اصلاح مخلص مرحوم ۽ محمد صديق مسافر پڻ ڪئي آهي. "گل نوبهار" سندس ڪلام جو معياري انتخاب آهي، جو هاءِ اسڪول لاءِ ڪورس طور منظور ڪيو ويو هو. سنڌ جي سيني بزم مشاعرن ۽ ادبي مجلسن سان سندس علمي تعلق رهندو آيو. سندس ادبي ذوق ڪيس اڳتي هلي رسالي "اديب سنڌ" جو ايڊيٽر ۽ "مسلمان" جو مدير معاون ۽ رسالي "طالب المولي" سيتاروڊ جو ايڊيٽر بنايو. پينشن تي 1940ع ۾ لٿو، ۽ پوءِ سارو عرصو ادب ۽ حڪمت جي خدمت ۾ گذاريائين.

قطع تاريخ جي فن ۾ غريب صاحب جو پايو بلند آهي. هزارين تاريخي مادا ڪڍيا اٿس، ۽ علمي ۽ فني طور نباهيا اٿس. ان فن جا چاٽندڙ هن وقت آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس آهن. جميعت الشعراءِ سنڌ ۽ مجلس علم و ادب هالا جو سرگرم رڪن ٿي ڪم ڪندو رهيو. وفات کان اڳ پنهنجو ماده تاريخ به ڪڍي ڇڏيائين: "بابقا جان غريب" 1372 هجري. مرحوم جو ڪلام ۽ "قطعات تاريخي" کي سهيڙڻ ۽ مرتب ڪرڻ جي سخت ضرورت آهي. اميد ته سندس فرزند محترم

وسول بخش "دوست" ان ادبي خدمت لاءِ ڪم ڪندو، جنهن غريب صاحب جو ڪلام سنڌي ادب لاءِ چڱو اضافو ٿي سگهي. دعا آهي ته الله تعاليٰ مٿس مغفرت فرمائي.

فقير غلام علي "مسرور"

فقير غلام علي "مسرور" هڪ صاحب ذوق، صوفي صافي اديب ۽ شاعر هو، سندس وفات 19 - آگسٽ 1953ع تي ٿي آهي.

هي فقير صاحب، شڪارپور جي بدوي خاندان ۾ پيدا ٿيو. سندس نشونما، شڪارپور جهڙي مردم خيز علمي زمين ۾ ٿي. فقير صاحب ننڍيءَ عمر کان وٺي ذهين، ذڪي، سليم الطبع ۽ شاعرانه طبع جو ماڻهو هو. طبعي طور سندس لاڙو "فقر" ڏانهن رهيو. سندس صوفيانه طبيعت ان وقت جي ڪن صوفين کان اهڙو متاثر ٿي، جو پنهنجا سڀ علمي مشغلا ۽ تعليمي مسئلا ڇڏي بيدل فقير جو طالب بڻيو ۽ سندس درگاهه تي وڃي اعتڪاف ۾ ويٺو ۽ ذڪر فڪر جي نعمتن، حال ۽ واردات جي ڪيفيتن کان مستفيد ٿيو. 1908ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين، ۽ پوءِ سنڌ مدرسه ۾ ڪجهه وقت رهيو. وري شڪارپور موٽيو، پر زخمي ۽ بيقرار دل کي قرار نه آيو ۽ وري به اچي بيدل فقير جي درگاهه تي دم ڪنيائين. اهڙا ٻيهارو سال سندس سلوڪ ۽ طريقت جي پنڌ ۾

صرف ٿيا. ان وچ ۾ پنهنجي چاچي فقير حاجي امام بخش خادم جي صحبت ۾ شعرو شاعريءَ جو فيض حاصل ڪيائين.

1918ع کان پوءِ مٿس سماع ٻڌڻ ڪري جذب جي ڪيفيت طاري ٿيندي هئي. ان جذب ۽ استغراق، منجهس سوز ۽ درد پيدا ڪيو، ۽ سندس شاعرانه ساز ٽي مضراب جو ڪم ڪيو. آخري زندگيءَ ۾ سنڌي صوفين جي پيروي ڪري هڪ صوفيانه اوتارو بڻايائين، جتي موسيقي ۽ سماع جي مجلسن کان سرور حاصل ڪندو هو، ڳائڻا ۽ موسيقار ايندا ويندا هئا، ۽ سندس درد ۾ اضافو ٿيندو رهندو هو. ان عرصي ۾ ٽپيدار ٿيو، 1948ع ۾ رٽائر ڪري ڳوٺ آيو، ۽ وري خانگي ملازمت اختيار ڪيائين. ان سلسلي ۾ پوئيون عرصو ٺٽي آدم ۾ گذاريائين، ۽ اتي 19-آگسٽ 1953ع تي وصال ڪيائين.

سندس ڪلام پختو آهي، ۽ فني ڪمالات سان ڀريل، فن عروض تي پورو، ان سان گڏ درد ۽ سوز سان ٽمٽار. سندس ڪلام اڃا غير مطبوع آهي. سنڌي ادبي بورڊ، ان جي تاليف ۽ ترتيب ۽ اشاعت جو ڪم پنهنجن هٿن ۾ کڻي چڪو آهي.

مخدوم محمد صالح ڀٽي

سنڌي ادب ۽ شاعريءَ جي خاموش، ۽ صاحب فن خدمتگذار مخدوم محمد صالح ڀٽيءَ، 27 ڊسمبر

1953ع تي وفات فرمائي آهي. سندس عمر 66 ورهيه هئي. مخدوم صاحب پراڻين هالن جي علمي ۽ ديني خاندان پنهنجي بزرگن مان هڪ قابل قدر فرد هو. مخدوم صاحب جو نسب ستينءَ پيڙهيءَ ۾ مخدوم عبدالله سان لڳي ٿو، اهو صاحب، جيسلمير جي راجپوت راجائن مان هو ۽ سندس اصلوڪو نالو "اوجن" هو. اهو صاحب 625 هجريءَ ۾ غوث بهاوالحق زڪريا ملتانيءَ جي هٿ تي مسلمان ٿيو هو ان خاندان جو تعلق سري رامچندر سان آهي. هن نومسلم خاندان سنڌ ۾ اسلامي تبليغ ۽ طريقت جي ڪٺين ۽ سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت لاءِ ڪافي ڪم ڪيو آهي. سارو خاندان مسلسل ستن صدين ڪائين عالم ۽ عارف، اهل الله ۽ صاحب باطن ماڻهو پيدا ڪندو رهيو آهي. ٿر جا ٺڪر ۽ پير پٿورو هن خاندان جا مريد آهن.

مخدوم صاحب هالن ۾ 4 درجا پڙهيا ۽ پوءِ مدرسة الاسلام ۾ 1902ع ۾ داخل ٿي، 1909ع ۾ فائنل ۽ ميٽرڪ پاس ڪئي ۽ 1910ع ۾ پوني جي زراعتي ڪاليج ۾ تعليم ورتائون. سنت ئي سنڌ مدرسه ۾ استاد جي حيثيت سان داخل ٿيو. ايل ايس. ٽي. سي پاس ڪري، 1920ع ۾ ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، ملا سڪولس حيدرآباد مقرر ٿيو. 1922ع ۾ ٽريننگ ڪاليج فارمين، حيدرآباد سنڌ ۾ استاد مقرر ٿيو. آخر سنڌ جي تعليم کاتي ۾ رهي سنڌ جي سڀني ضلعن ۾

تعليمي خدمت ڪندو رهيو ۽ ايڊمنسٽريٽو آفيسر نوابشاهه جي حيثيت ۾، 1944ع ۾ وظيفي تي ويو.

مخدوم صاحب، ماستريءَ جي اوائلي زندگيءَ ۾ ڪراچيءَ مان "الاسلام" شايع ڪيو، جو هڪ علمي، ادبي ۽ ديني معياري رسالو هو، جنهن ۾ بلبل، مخلص، حڪيم مرحوم ۽ مولوي محمد عثمان نورنگ زاده ۽ ٻيا ڪهنه مشق اديب لکندا هئا.

مخدوم صاحب هڪ صاحب طرز اديب هو. دينيات ۽ اسلامي تاريخ سان خاص طور تعلق هوس. سندس لئبرريءَ ۾ نهايت معياري تاريخي ڪتاب موجود آهن آخرتائين ٻئي ڪتاب لکيائين. سندس تصنيفات ۾ هي معياري ڪتاب آهن:

(1) سيدة النساء (2) بيبي رابع بصري (3) منصور حلاج (4) صديق اڪبر (5) عروس ڪربلا (6) سقراط (7) اخلاقي جواهر (8) منهاج المومنين (9) اسان جو پيارو آقا (10) فاروق اعظم (11) واندڪائيءَ جي وندر (12) فتوحات اسلام

سندن ڪي ڪتاب اڻ ڇپيل آهن: ١ ـ ڪيڏارو احسان فقير جو 2 ـ المرتضي 3 ـ حيات سعدي 4 ـ ڪلام صوفي (مخدوم محمد ابراهيم ٻني، سندن والد مرحوم) 5 ـ ڪلام مخدوم عبدالرؤف ٻني (سندن ڏاڏو مرحوم)

6 ـ مضامين متفرقه 7 ـ ڪلام صالح. اهي ڪتاب نهايت تحقيق کان پوءِ مرتب ٿيل آهن.

سندن لئبرريءَ جا 4 هزار ڪتاب سندن انتخاب، مطالعي ۽ ذوق سليم جو دليل آهن. سندن زندگي نهايت سادي هئي. مرحوم زنده دل، خوش ذوق ۽ دوستن جو دوست، يارن جو وفادار يار هو. دعا آهي ته مرحوم کي رب عظيم مرهي، ۽ سندس علمي خدمتن جو انعام ۽ صلو بخشي، ۽ جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي.

پيرومل مهرچند آڏواڻي

سنڌ جي مشهور اهل قلم ۽ اديب مسٽر پيرومل مهرچند، 1953ع ۾ وفات ڪئي آهي. مسٽر پيرومل مهرچند، سنڌ جو سچو مؤرخ ۽ سنڌي زبان ۽ ان سان تعلق رکندڙ زبانن ـ سنسڪرت ۽ هنديءَ جو ماهر ۽ فارسيءَ ۽ عربيءَ جو چڱو ڄاڻو هو.

20 ورهين جي ڄمار ۾، 1896ع ۾ ايڪسائيز کاتي ۾ 25 رپين پگهار تي ملازمت شروع ڪري، ايڪسائيز انسپيڪٽر ٿي رٽائر ڪيائين. ان زماني ۾ سنڌي رڳو ميٽرڪ تائين پڙهائيندا هئا، ۽ ڪاليج ۾ سنڌي ڪانه رکيل هئي. 1924ع ۾ ڪاليج ۾ فقط بي ـ اي ۾ سنڌي مقرر ڪئي وئي، ۽ اها رڳو ڪراچي ڪاليج تائين محدود هئي، سا به ان شرط سان ته جي سنڌي شاگردن ۾ چاهه وڌيو ته واهه، نه ته بمبئي

يونيورسٽيءَ کي سنڌي ڪڏهن پوندي. ان وقت علامه دائود پوٽه صاحب سنڌيءَ جو ليڪچرر مقرر ٿيل هو. جڏهن هو صاحب ڊاڪٽريءَ لاءِ ولايت اسهيو تڏهن ان جاءِ تي، نومبر 1924 ع ۾، ڀيرومل مهرچند کي سنڌيءَ جو ليڪچرر مقرر ڪيو ويو. ان دؤر ۾ مسٽر ڀيرومل "سنڌي زبان جي تاريخ" نهايت تحقيق سان لکي.

سندس ڪتابن جو اندازُ پنجيتاليهه آهي، جي گهڻو ڪري سنڌي زبان، سنڌي قومن، سنڌي تهذيب، سنڌي لغت، شاهه لطيف ۽ سنڌ جي فقيرن ۽ صوفين جي ڪلام متعلق آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، غريب اللغات، سنڌ جو ميلاني، لطيفي سير، گلقند ٻه حصا، شاهه جي ڪن سرن جي تشريح، "قديم سنڌڙي" (اڻ ڇپيل) ۽ سنڌي زبان تي سندن مضمون بهترين علمي ذخيرو آهي. 1905 ع کان وٺي جيڪي سنڌي درسي ڪتاب اسڪولن ۾ پاڙهجن ٿا، تن ۾ هڪ سئو کن سبق نثر ۽ نظم تي سندن لکيل آهن: ماءُ جي پيار بابت، "مون کي ڪنهن تي ڪير پياريو" لاباري بابت، "اڇهو اسوءَ جو مهنو آيو"، ماڪيءَ جي مک بابت، ۽ "وقت ڇوي آءٌ بادشاهه" وغيره سندس جوڙيل آهن.

سندس شعر جو ڪتاب به ڇپيل آهي، سندس تخلص "غريب" هو. سنڌو ۽ ٻين سينٽي علمي ۽ ادبي رسالن ۽ اخبارن ۾ سندس انيڪ علمي ۽ ادبي ۽ تاريخي مضمون

شايع ٿي چڪا آهن. سندس جهڙو سنڌي زبان جو ڄاڻو وري پيدا نہ ٿيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي ابتدائي ڪارڪنن مان هو، ۽ سنڌي لغت ۾ بہ هڪ محقق جي حيثيت سان ڪم ڪيو اٿس. ”مهراڻ“ جي پهرئين دور جي ايڊيٽوريل بورڊ جو هڪ رڪن هو ۽ سندس مضمون ”مهراڻ“ ۾ نهايت معياري حيثيت حاصل ڪري چڪا هئا. نهايت ضروري آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي هن لافاني خادم جا سمورا ڪتاب ۽ لکيتون ”ڪليات ڀيرومل“ جي نالي شايع ڪيون وڃن.

قادربخش ”بشير“

مرحوم ماستر قادربخش ”بشير“ سنڌ جو هڪ ساده دل، خاموش طبع، شاعر ۽ اديب هو، ۽ 14 مارچ 1954ع تي 58 ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين.

مسٽر قادربخش مرحوم، سنڌي ماستر جي حيثيت سان زندگي شروع ڪئي، ۽ هڪ مقبول عام اديب ۽ شاعر جي حيثيت ۾ وفات ڪئي. سندس ڪلام سليس، دلڪش ۽ اصلاحي آهي. شاعريءَ جي مختلف انواع ۽ اصناف تي طبع آزمائي ڪئي اٿس. سنڌ جي سڀني روزانہ اخبارن، هفتہ وار پرچن، ماهوار رسالن ۾ سندس ڪلام ڇپبو آيو آهي، ۽ تحسين حاصل ڪري چڪو آهي. سندس ڪلام جو ڪو مجموعو اڃا شايع نہ ٿيو آهي. اخبارن ۽ رسالن ۾ ڪافي مواد منتشر صورت ۾ موجود آهي.

هڪ المناڪ حادثي کان متاثر ٿي، فن شاعريءَ ذانهن رجوع ڪيائين، ۽ پنهنجي حسرتن ۽ پريشانين ۽ نااميدين کي شاعريءَ جي رنگين دنيا ۾ وندرائيندو رهيو. عشقيه غزل به چيائين، ته مذاقيه ڪلام به چيائين، وطني حب جا ترانا به ڳاياائين ته بيوفا دنيا لاءِ مرثيا به پڙهيائين. هاري ۽ مزدور، ماستر ۽ زميندار متعلق به لکيو اٿس. رسالن ۽ اخبارن جي جمع ڪرڻ جو کيس تمام گهڻو شوق هوندو هو. هڪ دفعي ذڪر ڪيائون ته ”الوحيد جا شروع ڏينهن کان اڄ تائين مڪمل فائيل مون وٽ موجود آهن.“ ان مان پتو پوي ٿو ته سنڌ جو علمي سرمايو وٽس ڪافي موجود رهندو پئي آيو، ۽ اهو اڄ تائين ضايع نه ٿيو آهي. هر ڪانفرنس ۽ مشاعري ۾ شريڪ ٿيڻ لازم سمجهندو هو.

دعا آهي ته رب پاڪ شال مٿس رحمت ڪري، ۽ سندس اولاد کي سندس علم مان مستفيد ٿيڻ جي صلاحيت عطا ڪري.

لالچند امرڏنومل جڳتياڻي

سنڌ جو مشهور اهل قلم، پختو فنڪار، سليس ۽ سهڻي زبان لکندڙ، ظرافت آميز عبارت جو صاحب ۽ گهرو نقش ڇڏيندڙ خاص اسلوب ۽ اسٽائيل جو موجد، سرڳواسي لالچند امرڏنومل جڳتياڻي، سنڌ ۽ سنڌي ادب کي هميشه جي لاءِ وڇوڙو ڏئي، 18 - اپريل 1954ع تي،

وڃي آنجهاني ٿيو.

جديد سنڌي ادب، ۾ بيشمار اعليٰ هندو خادمن سان گڏ ڏن هندو سڄڻن کي ڪڏهن به وساري نٿو سگهي: ڄيٺمل پرسرام گلراجاڻي، ڀيرومل مهرچند آڏواڻي ۽ لالچند امرڏنومل ڄڳتياڻي.

اهي ٽيئي صاحب سنڌي زبان لاءِ ڄڻ ”ابو امان“ هئا، جن سنڌيءَ کي پاليو، پختو ڪيو ۽ سينگاريو. هر هڪ پنهنجيءَ جاءِ تي بي مثال اديب جي حيثيت رکي ٿو. افسوس جو هن سياسي جدائيءَ ڪان پوءِ اهي صاحب هندوستان ۾ اسان کان هميشه لاءِ موڪلائي ويا.

لالچند هڪ جانٺو، قداور، مضبوط، تندرست ۽ توانو مرد هو. کلمک، خوش ذوق، کاڏي پوش، آزاد خيال ۽ محبتي مڙس هو. هو حق گو هو، ۽ ياروپس ماڻهو هو. هڪ ماستر ٿي زندگيءَ جو آغاز ڪيائين، ۽ هڪ بلند پايه اديب، ۽ سنڌي فنڪار ۽ مصنف جي حيثيت سان هي لوڪ ڇڏيائين. قومي ڪم ڪندي، خلافت جي دور ۾ قطع تعلقات تحريڪ ۾ گهڙي پيو، ۽ آزاديءَ جي جدوجهد ۾ پاڻ موڪيائين، ۽ ان جي انعام ۾ جيل ياترا به نصيب ٿيس.

طبيعت صوفيانه هئس، تنهن ڪري اسلامي تصوف مطالع ڪيائين، ويدانت جا ورق ورايائين ۽ پيٽيائين. ڏٺائين ته هرهنڌ حق آهي، ۽ اهو هڪ آهي، فساد ۽ فتنو ته اجايو آهي. انهن ڏينهن ۾، ڊاڪٽر ايني بيسنت

جي صوفيانه ۽ فلسفيانه ڪم ڪان متاثر ٿيو، ۽ ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ ۾ آيو ۽ اتي به پنهنجي هر دلعزيز شخصيت کي خوب چمڪايائين.

"پيغمبر اسلام" جي تاريخ نهايت لذيذ ۽ وجداني انداز ۾ لکيائين، جنهن ڪري ڪيس ڪي دوست مذاق طور لالچند ماڻ لعل محمد سڏيندا هئا. ساري عمر سنڌي ادب جي خدمت ڪندو آيو. ادب جي سيني فنن ۾ ڪتاب لکيائين: سنڌي ٻوليءَ، شاهه صاحب، ڊراما، تصوف، گهرو زندگي، سوشل معاملات، مطلب ته هر چيز تي لکيائين. سندس ڪتابن مان سيڻ ڪي ويڻ، نقد ڏوهه، چوٽ جو چنڊ، ڪشني جا ڪشٽ، ڏکن ڏڌي زندگي، شاهاڻو شاهه، سچل سونهارو، بيرنگي باغ جو گل سنڌي، معياري چيزون آهن.

1914ع ۾، سنڌي ساهت سوسائٽي، مسٽر چيغمل سان گڏجي، برپا ڪيائين. 1923ع ۾، حيدرآباد سنڌ ۾، رابندرناٿ ٽيگور ناٽڪ منڊليءَ جو افتتاح ٿيو: ان منڊليءَ جو برک اڳواڻ به مسٽر لالچند ئي هو. ان سوسائٽيءَ لاءِ "عمر مارئي" لکيائين. سندس مضمون جا مجموعا "قلن مٺ" ۽ "سدا گلاب" فڪر ۽ زبان جي لحاظ سان نهايت عمدا ۽ معياري آهن. سندس وسيلي زبان ۽ حقيقي ۽ فلسفيانه خيال انهن ٻن ڪتابن ۾ سمايل آهن. سدا گلاب، اگرچ ٽيگور جي گارڊنر

(Gardnar) جي گيتن تان ورتل آهي، پر ترجمو آزاد آهي، ۽ اصليت کي قائم آهي. ائين وسهڻ ۾ ٿي نه ايندو ته ڪو سدا گلاب ترجمو آهي.

سنڌس ڪتابن ۾ "لکه ننڍو جيءُ گهڻو" هڪ بهترين چيز آهي. سنڌس بلڪل آخري ڪتاب آهي، شاهه جي رسالي جو "سر ڏهر ۽ ان جي تشريح". پهريون ڪتاب "هندواسيءَ" وارن شايع ڪيو آهي، ۽ ٻيو ڪتاب "هندستان ساهتيه مالا" وارن ڇپايو آهي.

مرڻ کان ٿورو اڳ "سنڌي ساهت جو نچوڙ" ڪتاب لکي رهيو هو، جنهن جو مسودو اڃا باقي آهي، پر افسوس اهو آهي جو هن سنڌي اديب جي ديهانت کان پوءِ سنڌس مسودا ۽ ڪتاب بروقت چوري ٿي ويا. اها علمي چوري سنڌس قضيي جي ڏينهن ڪئي وئي! اها به مزي جهڙي ڳالهه آهي، جو جنهن ڏينهن P.E.N بمبئي جي سهاري هيٺ اديبن جي ڪونايل سميلن، مدراس جي پرسان هلي رهي هئي، جنهن ۾ ڪيس "1947ع کان 1953ع تائين سنڌي ادب تي تبصره" جي عنوان هيٺ مقالو پڙهڻو هو، پاڻ ان ڏينهن گذاري ويو، پر اڃا به زيادهه اها دلچسپ ۽ ڏکدائڪ خبر آهي، جو جنهن وقت سنڌس پويون مضمون ان سميلن ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پڙهي رهيو هو، عين ان وقت مسٽر لالچند بمبئيءَ ۾ پويان پساهه کڻي رهيو هو، ۽ سنڌس ڪتابن ۽ لکيل مضمونن ۽ مسودن

ڪي بيدرد چور ۽ لٽيرا لٽي وهيا هئا!

سندس زبان مٺي ۽ سليس هئي، اجايا عربي، فارسي، هندي ۽ سنسڪرت جا ڳاٽي ڏوڙ لفظ استعمال نه ڪندو هو. ٻولي صاف ۽ مائيدار لکندو هو ۽ ڪردار جي هوبهو تصوير چٽڻ ۾ ڪمال حاصل هوس. خاص ڪري گهرجي ٻيڙين ماڻن جي ٻولي اهڙي لکندو هو، جو سمجهبو ته چڻ ڪنهن گهر ۾ ويٺا ٻڌون.

هندستان ورهاڱي کان پوءِ به اتي سنڌيءَ جي خدمت لاءِ لڙيندو رهيو. سندس آخري خواهش هئي ته سياسي تفريق کان پوءِ سنڌ ۽ هند جي سنڌين ۾ علمي، ادبي ۽ ثقافتي ميل جول جيئن جو تيئن وهي ته بهتر. مرحوم لالچند جا "مهراڻ" سان گهرا ناتا هئا. هو صاحب هن رسالي جي شروع کان وٺي آخر ڏائين مئنيجنگ ايڊيٽر ٿي رهيو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو "ڪليات لالچند" شايع ٿي سگهي.

علي خان ابڙو

سنڌ جو مشهور اديب، اهل قلم ۽ تعليمي ماهر، مسٽر علي خان ابڙو، 16 جولاءِ 1954ع تي وفات ڪري ويو.

مرحوم سنڌ جو هڪ خاص قسم جو سادہ دل، اصلاح پسند، غريبن جو همدرد، ڏوکي، اسلام ۽ دين جو انقلابي مطالع ڪندڙ ۽ چند اصلاحي ڪتابن جو مصنف

هو. مرحوم، ساري زندگي قوم جي تعليمي خدمت، ۽ قلم سان اصلاح ڪندي گذاري آهي، ۽ سندس مٿا ڪتاب ـ سنڌ جي مسلمانن جي ترقي 5، ـ 6 حصا، اسلام ۽ اليڪشن، حالات نبي، رسومات ڪباهي، اخلاقي گلدستو، احاديث نبوي، تعليمات اسلام ٻه حصا شايع ٿيل آهن.

پڇاڙيءَ ۾، مرحوم قرآن جو تفسير لکيو هو، جنهن جا بعض حصا مون کي ٻه ـ ٻڌايا هئائين. اهو تفسير طلوع اسلام تحريڪ کان متاثر آهي ۽ مسٽر غلام احمد پرويز جي ”معارف القرآن“ جي طرز تي لکيل آهي.

مرحوم، سيهڙ جي پرسان هڪ ننڍي ڳوٺ ”سانگين“ ۾ هڪ غريب هاريءَ جي گهر ۾، 1888ع ۾ پيدا ٿيو. سندس والد جي تربيت، ۽ مرحوم جي پنهنجي ذاتي صلاحيتن کيس ڪامياب انسان بنايو. مرحوم، 1901ع ۾ سنڌ مدرسه ۾ داخل ٿيو ۽ 1906ع ۾ مئٽرڪ امتحان پاس ڪيائين، ۽ يونيورسٽيءَ ۾ پهريون نمبر کنيائين. 1912ع ۾، سنڌ جو پهريون ايم ـ اي ٿي نڪتو، ۽ ثابت ڪيائين ته محنت ۽ استقلال ۽ علمي صلاحيتون ئي انسان کي ڪامياب ڪن ٿيون. ان کان پوءِ مرحوم، غريبن جي ٻچن جي تعليمي ۽ اخلاقي خدمت لاءِ تعليم کاتي ۾ گهڙيو، ۽ آخر پرنسپال جي عهدي تان رٽاير ڪيائين.

مرحوم جي ساري تصنيفات، جهالت، بيدينيءَ،

بداخلاقي، وسم‌پرستيءَ جي خلاف آھي، ان ڪري مٿس ڪن غلط ماڻھن، وھابي ھجڻ ۽ ڪفر جي فتوي به ڏني، ۽ کيس ڪافي پريشان ڪيو. مرحوم، خلافت جي دور ۾، ھڪ حق پرست جي حيثيت سان ڪافي ڪم ڪيو، ۽ انگريزن جي انتقام جو پڻ شڪار ٿيو.

مرحوم، ساده زندگي بسر ڪندڙ، تور ڳالهائو، بردبار، ڪلمڪ، سادي طبيعت وارو، سچار، ۽ حـق‌گو ماڻھو ھو. سندس گفتگو ۾ اثر ھو، ۽ محفل ۾ دلي راحت ھوندي ھئي. مرحوم، پوئين زماني ۾ ھت حيدرآباد ۾ ڪافي وقت رھيو ۽ تمام محبت سان مون ناچيز سان روح رھاڻ ڪندو ھو، ۽ علمي مسئلن تي دل کولي پڌندو ھو ۽ پڌائيندو ھو.

سچ پچ ته سنڌ ھڪ بهترين علم دوست ڪان محروم ٿي آھي. مرحوم جا آخري لفظ ھئا: ”مومن جي نشاني اھا آھي ته ھن دنيا مان مشڪندو وڃي، ۽ ڏسو ته مان کلي رھيو آھيان، صرف ھڪ ارمان اٿم جو ھڪ مضمون نه لکارائي سگھيو آھيان.“

مرحوم، وفات ڪان اڳ پنھنجن عزيزن کي گھرائي عمل، اخلاق، قرب ۽ پاڻ‌پيءَ سان ھلڻ جي تلقين ڪئي ۽ 16 جولاءِ 1954ع تي شام جو سوا ڇھين بجي وفات ڪئي. اسان جي دعا آھي ته مرحوم جي پسماندن، مسٽر جمال‌الدين ابڙي سب جج ڪپري، مسٽر ڪمال‌الدين ۽ مسٽر شمس‌الدين، سندس ڀين پڻ ۽ انھن جي اولاد

۽ سندس رفيق عزيز مولوي عرض محمد صاحب کي صبر جميل عطا فرمائي ۽ مرحوم کي رب تعاليٰ مرهي ۽ جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي.

شيخ مراد علي "ڪاظم"

سنڌ جي معياري ۽ غزل گو شاعر، شيخ مراد علي "ڪاظم" آڪٽوبر 1954ع تي وفات ڪئي. سنڌي شاعريءَ ۽ غزل گوئي. ۾ شيخ ڪاظم مرحوم جو مقام صف اول ۾ هو. شيخ صاحب، روهڙيءَ ۾ 10 مئي 1901ع ۾ ڄائو ۽ هڪ غريب خاندان مان ترقي ڪري، سنڌي علم و ادب ۾ وڏي مقام تي پهتو. سندس ڪلام نهايت رنگين، پختو ۽ برجستو آهي. سندس تغزل جي فني حيثيت مسلم آهي. مرحوم سنڌيءَ سان گڏ، فارسي ڪلام به چيو آهي. سندس فارسي ڪلام جو داد، بلبل هند سروجني نيڊو جهڙي اديبہ ۽ عالمہ به ڏنو هو، جنهن جي هدايت ۽ نصيحت تي ئي هن ڌاريئن ٻولين ۾ طبع آزمائيءَ کي ڇڏي پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو. مرحوم روهڙيءَ ۽ خيرپور ميرس ۾ تعليم ورتي ۽ 1919 ع ۾ سنڌ مدرسہ ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين . ان عرصي ۾ فارسي ۽ ڪجهہ عربي پڙهيائين، ۽ چڱو استعداد پيدا ڪيائين . هندستان جو سير بہ ڪيائين، ۽ اردو زبان ۾ خاصي مهارت حاصل ڪيائين . خيرپور جي مفتي سعيدالله وٽ ديوان

حافظ فارسي باقاعدي مطالع ڪيائين. 1919ع کان 1923ع تائين، سنڌي شعر چوندو رهيو. 1923ع ۾ هڪ سنڌي ديوان شايع ڪرڻ لاءِ مرتب ڪيائين، پر افسوس جو اهو گم ٿي ويو. مرحوم پنهنجي حياتيءَ جو گهڻو حصو ڪراچيءَ ۾ گذاريو، ۽ اتي ملازمت ڪندو رهيو.

اوائلي دور کان لاڙڪاڻي ۽ حيدرآباد جي ادبي حلقن سان وابسته رهيو، ۽ پوئين دور ۾ ڪراچيءَ ۾ رهي، ادبي خدمت ڪندو رهيو. سندس ڪلام سنڌ جي ڪيترن معياري ۽ علمي رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيندو رهيو آهي.

افسوس جو سنڌي ادب اهڙي پختہ ۽ فني صلاحيتن واري غزلگو شاعر کان محروم ٿيو آهي.

دعا آهي تہ الله تعاليٰ کيس مرهي ۽ جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي.

حافظ عبدالله "بسمل"

مرحوم عبدالله صاحب "بسمل" 1949ع ۾ وفات ڪئي آهي. حافظ صاحب وڏو عالم، فاضل، اديب، شاعر ۽ سخن شناس ماڻهو هو. سندس تعلق ٺٽڙ جهڙي مردم خيز ۽ علمي مرڪز سان آهي. سندس علمي زندگي اگرچ هڪ علمي درسگاهہ مان ٿي، پر اڳتي هلي حافظ صاحب مرحوم سنڌ جو بهترين شاعر ۽ اديب ليکجڻ

۾ آيو. افسوس آهي جو سنڌس ڪلام جو ڪو خاص مجموعو نه ڇپجي سگهيو آهي. سنڌس سارو ڪلام سنڌ جي اخبارن ۽ رسالن ۾ محفوظ آهي، فقط مثنوي محمدي ڇپيل آهي. سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان بسمل صاحب جي ”ڪلام“ جي اشاعت جو انتظام ٿي چڪو آهي، جنهن ۾ سنڌس سوانح ۽ ڪلام تي مفصل طور علمي تبصرو پيش ڪيو ويندو. دعا آهي ته الله تعاليٰ شال مرحوم ۽ جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي.

[نمبر 1، سال 1955ع]

مرحوم روشن آرا مغل

سنڌ جي مشهور تعليمي ۽ اصلاحي ڪم ڪندڙ، محترمه روشن آرا مغل، 25 مئي 1955ع تي ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي. (انالله وانااليه راجعون.) مرحومه روشن آرا علم ۽ عمل، ادب ۽ اخلاق جي زيورن سان آراسته هئي. هڪ غريب خاندان ۾ ڄائي ۽ پنهنجي محنت ۽ ڪشالي سان اعليٰ درجي تي پهتي.

مرحومه "روشن" جي ابتدائي تربيت پنهنجي ماءُ جي هنج ۾ ٿي، جنهن زناني سڪول ۾ ماستري ڪندي ۽ بيواهه هوندي پنهنجي ٻچن کي پاليو ۽ تاتيو. "روشن" پرائمري پوري ڪري، سيڪنڊري تعليم ڪاميابيءَ سان حاصل ڪئي. پاڪستان کان اڳ 1947ع ۾ بمبئي مان بي. ايس. سي پاس ڪيائين، 1951ع ۾ بي- ٽي، 1952ع ۾ سنڌيءَ ۾ ايم- اي، ۽ 1954ع ۾ ايل ايل- بي جو پهريون سال پاس ڪيائين. 1955ع ۾ ٻئي سال جو امتحان ڏيڻو هوس ۽ اڃا پي ايڇ. ڊي ۽ ٻين علمي ۽ ادبي ڊگرين حاصل ڪرڻ جو خيال هوس. تعليمي مشغولين ۽ امتحانن جي ڪاميابين سان گڏ قومي ۽ وطني ۽ اصلاحي ڪمن ۾ ڪيس ڇگو اعزاز حاصل هو.

1944ع کان 1948 ع تائين ميونسپل اسڪولبورڊ شڪارپور جي برڪ ميمبرياڻي ٿي رهي آهي. 1947 ع ۾ سنڌي پرائمري تعليم جي صوبائي بورڊ جي ميمبر هئي. 1948 ع کان ڪراچيءَ ۾ اسسٽنٽ انسپيڪٽريس گرلس اسڪولس جي عهدي تي فائـز رهي. آڪٽوبر 1952 ع کان اپريل 1953 ع تائين آمريڪا ۾ زرعي، تعليمي ۽ سماجي طريقن جي سکيا لاءِ سرڪاري خرچ تي ويئي ۽ آمريڪا جي وڏن وڏن عالمن کان پنهنجي علم ۽ صلاحيتن جو داد حاصل ڪيائين. ان سان گڏ جپان، هانگ ڪانگ، برما، اوڀر پاڪستان ۽ سيلون جو به سير ڪيائين. ”روشن“ سچ پچ ته هر اعتبار سان ”روشن“ هئي ۽ سنڌي عورتن لاءِ هڪ ”مثالي عورت“ هئي. علم ۽ ادب ۾ پڙهي، طبع ۾ سليم ۽ حليم، نياز ۽ نوڙت واري ”روشن“ سنڌ جو روشن تارو هئي.

سندس ڪابه تصنيف ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيل ڪانه آهي، البت سندس مضمون آهن، جي رسالـن ۽ مخزنن ۾ محفوظ آهن، ۽ سندس اٽڪل 150 کن تقريرون موجود آهن، جي هن ريڊيوپاڪستان جي ڪراچي اسٽيشن تان نشر ڪيون، جن سڀني کي گڏ ڪري ڇپائڻ جي ضرورت آهي.

هن تعليم يافته ۽ روشن دل خاتون جي بي وقت وفات، نهايت صدمو پهچايو آهي. دعا آهي ته الله تعاليٰ کيس جوار رحمت ۾ جاءِ عطا ڪري، ۽ سندس پسماندن

خاص طور سندس ساهه صدقي ڪندڙ ماءُ، غمزده پيءُ "بادام"، سندس شريف‌النفس وفادار شوهر مسٽر اسحاق کي صبر جميل عطا ڪري.

افسوس —

"هوءَ هير گهلي، هوءَ رُت بدلي،
گل گل جي سنهن‌تي، سُرڪ ملي
افسوس انهيءَ مکڙيءَ تـي جـا
نه ڪڙي نه ٽڙي، نه ڪُلي نه کِلي!"

سيد محمد عالم شاهه "عالم"

سيد محمد عالم شاهه "عالم" ٽکڙائيءَ، تازو 28 مئي 1955ع تي وفات ڪئي آهي. انالله وانااليه راجعون) مرحوم ٽکڙ جي سردم خيز شهر ۾ 30 جمادي الاول 1306هه ۾ ڄائو. مرحوم علامه اسدالله شاهه "فدا" ۽ سيد محمد حافظ شاهه سندس چاچا هئا. شاهه صاحب ننڍپڻ کان وٺي نهايت ذهين ۽ سليم طبع هو. سندس تعليم جي ابتدا ديني مڪتب ۾ ٿي. ان زماني ۾ ٽکڙ علم ۽ ادب جو مرڪز هو ۽ حافظ محمد يوسف جي "مڪتب جي شهرت وڏن وڏن علم دوست ماڻهن کي ڇڪي آڻيندي هئي. آخر سندس عزيزن کيس سنڌ مدرسي ۾ داخل ڪرايو، جتي ميٽرڪ تائين تعليم ورتائين، ۽ ان کان پوءِ مرحوم نورمحمد وڪيل ۽ مسٽر دين محمد عليگ جي صلاح تي علي‌ڳڙهه ويو. پر ڪن گهرو معاملن ڪري

اعليٰ تعليم حاصل ڪري نہ سگهيو ۽ ڳوٺ موٽي آيو ۽ اچي شادي ڪيائين.

شعرو شاعري جو شوق "فدا" جي صحبت مان پيدا ٿيس. سندس ڪلام جو زيادهہ ذخيرو "ڪافين" جي صورت ۾ آهي. سندس ڪافيون نهايت پرسوز، وقت انگيز ۽ روحانيت سان ڀريل آهن.

مرحوم شاهہ صاحب محفل جو مور، گفتگو جو مٺو، معلومات سندس وسيع، سياست، مذهب، علم ۽ ادب تي وهاڻ ڏاڍي رس ڀري ڪندو هو.

سندس ڪافي ڪلام موجود آهي، جو شايع ٿيڻ جهڙو آهي. سندس پسماندن کي گهرجي تہ ڪلام کي جمع ڪرائين ۽ شايع ڪرائين. "مهراڻ" جو ادارو شاهہ صاحب جي پسماندن ۽ عزيزن سان شريڪ غم آهي. دعا آهي تہ رب ڪريم کيس مرحوم ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي!

قاضي احمد ميان اختر جهوناڳڙهي

اسلامي تاريخ جي وڏي ڄاڻو ۽ مورخ، قاضي احمد ميان اختر جهوناڳڙهي مرحوم 6 آگسٽ 1955ع رات جو 8 بجي، سنڌيونيورسٽي حيدرآباد سنڌ ۾ انتقال ڪيو. (اناللہ وانااليہ راجعون).

مرحوم قاضي صاحب جو اصل نسل سنڌ سان تعلق رکي ٿو. سندس وڏا ٺٽي جا رهاڪو هئا، پر زماني جي انقلاب سبب ڪلهوڙن جي دور ۾ جهوناڳڙهہ ڏانهن

لڏي ويا هئا. سندن مادري ٻولي اچا تائين ڪڇي سنڌي آهي. قاضي صاحب وچولي طبقي جو فرد هو. سندس ابتدائي زندگي 'سفيد پوش' نموني ۾ شروع ٿي. اهوئي سبب آهي، جو قاضي صاحب ڪاليجن ۽ يونيورسٽيءَ جي تعليم ۽ ڊگريـن کان محروم رهيو. ذوق سليم ۽ ذاتي مطالعي ڪيس معراج ترقيءَ تي پهچايو.

قاضي صاحب شعبہ تاريخ اسلام ۾ وڏي مقام جو صاحب هو. ان کان سواءِ دينيات، فقه، لسانيات، فلسفي، ادب ۽ تنقيد ۽ ٻين فنن ۾ به وڏيءَ دسترس جو مالڪ هو. باوجود وڏي ڪمال جي، قاضي صاحب مرحوم نهايت نهٺو، ساده دل ۽ شريف الطبع شخص هو.

سندس تحقيقي مقالن جو وڏو انداز هندوستان جي معياري رسالن ۾ محفوظ آهي. سندس هر مقالو، تحقيق ۽ مطالعي جو نچوڙ آهي. سندس لکڻي رنگين ۽ انداز بيان شيرين آهي، اهوئي سبب آهي جو تاريخ جهڙن خشڪ مضمونن ۾ به هڪ قسم جي ڪشش پيدا ڪئي اٿس.

قاضي صاحب پاڪستان کان اڳ واري زماني ۾، جهوناڳڙهہ جي نواب جو پرائيويٽ سيڪريٽري هو. "ورهاڱي" جي لڏ پلاڻ ۾ قاضي صاحب هجرت ڪري پاڪستان آيو. ڪراچيءَ ۾ اچي "انجمن ترقي اردو" جو سيڪريٽري ٿيو، ۽ ان سان گڏ انجمن جي سہ ماهي رسالي "اردو" جي ادارتي بورڊ ۾ به اعزازي طور ڪم ڪندو رهيو.

سندس تصنيفات ۾ هڪ زبردست معياري ڪتاب

علامه اقبال جي فلسفي، ڪلام ۽ شخصيت تي لکيل، اقبال ايڪيڊميءَ شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ قاضي صاحب اقبال جي هر پهلوءَ کي واضح ڪيو آهي.

پوئين دور ۾، ڊسمبر 1952ع ۾، قاضي صاحب مرحوم، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ شعبه تاريخ اسلام جو هيڊ ٿي آيو. مرحوم سنڌ يونيورسٽيءَ جي علمي لقريب لاءِ ”سنڌ ۾ اسلام جي اشاعت“ تي هڪ تحقيقي مقالو لکي رهيو هو.

قاضي صاحب جهڙي محقق ۽ عالم جي جاءِ پرڻ مشڪل آهي. سندس وفات، علمي ۽ تاريخي دنيا ۾ ناقابل تلافي خال پيدا ڪيو آهي. الله تعاليٰ شال مٿس رحمت ڪري.

[نمبر 3- سال 1955ع]

الحاج حافظ حيات شاهہ "حافظ"

سنڌيءَ جو هي ناميارو شاعر 26 ڊسمبر 1955ع تي 82 ورهين جي عمر ۾ اسان کان جدا ٿي ويو. پاڻ 1294هہ ۾، پنجاب جي ضلعي گجرات جي ڳوٺ "سيدان" ۾ تولد ٿيو. سندس والده ڇهن سالن جي عمر ۾، ۽ والد ٻارهن سالن جي عمر ۾ وفات ڪري ويا، ۽ سندس ماميءَ سندس پرورش ڪئي. گهر جي نااتفاقيءَ سبب، چوڏهن سالن جي عمر ۾ پاڻ وطن ڇڏي، مدراس طرف هليو ويو، ۽ پوءِ مليبار، دکن، بمبئي، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ طرف گذاري، اٺاويهن سالن جي عمر ۾، مارواڙ جي ڳوٺ ٻالوترا (والهوٽو) ۾ اچي رهيو، جتي سخت بخار ۾ ڇهہ مهينا مبتلا رهڻ سبب، اکين کان نابين ٿي ويو. انهيءَ کان پوءِ، قسمت سانگي، 1908ع ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ "ڪونڙيءَ" ۽ "حسن واهڻ" ۾ رهندو، نيٺ اچي ميان علي بخش پنهيءَ وٽ حيدرآباد رهيو. ميان علي بخش سان سندس دوستي "مولود ڳائيندڙ" جي حيثيت ۾ ٿي، جو پاڻ بہ سٺو مولودي هو. حافظ حيات اول اول "مولود" ٺاهڻ شروع ڪيا. دوستن جي قدر افزائيءَ تي هو وڏيڪ مولود ۽ مداحون چوڻ لڳو، ۽ پوءِ اڳتي

هلي ڪافيون، غزل ۽ نظم وغيره به چوڻ لڳو. اهڙيءَ طرح، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جي نهايت عظيم خدمت ڪيائين. مولودن، مداحن، عشقي، اخلاقي، علمي، قومي ۽ ديني غزلن، نظمن ۽ ڪافين جو هڪ بينظير خزانو سنڌ کي عطا ڪري، سچ پچ ته حافظ حيات شاهه سنڌي ادب ۾ خاصو اضافو ڪري ويو آهي.

مرحوم "حافظ" جي ڪلامن جا ٻه مجموعا- "ديوان حافظ سنڌي" ۽ "گلستان حيات" سندس زندگيءَ ۾ ئي شايع ٿي، خراج تحسين حاصل ڪري چڪا هئا. مرحوم شاهوائي صاحب جيڪو "گلستان" جو سنڌي ترجمو شايع ڪيو، ان ۾ شعرن جو ترجمو شعرن ۾ سندس ئي ڪيل آهي. ٻه ڪتاب "وچڙيلن جو ميڙو" ۽ "داستانِ غم" اجا اڻ ڇپيل آهن.

سندس هڪ شاگرد، محمد موسيٰ "راز" جي پٽ مقبول احمد ٻنيءَ، مرحوم جي حياتيءَ ۾ ئي، سندس نالي پنهنجان هڪ لئبرري حيدرآباد ۾ کولي، جا اڄ به حيدرآباد شهر ۾ هڪ چڱي لئبرري سمجهي وڃي ٿي.

ديوان سوڀراج نرملداس "فاني"

15- مارچ 1956ع تي، سنڌي ادب جو روشن ستارو ديوان سوڀراج نرملداس "فاني" پارت ۾ گذاري ويو. سندس جنم 27- فبروري 1883ع تي حيدرآباد سنڌ ۾ ٿيو هو. "فانيءَ" جو والد به سنڌيءَ کان سواءِ عربي

فارسيءَ جو ماهر ۽ خدا ترس صوفي طبيعت وارو انسان هو، ان ڪري "فاني" صاحب به ننڍي هوندي کان ئي صوفي خيالن ڏي لاڙو رکندڙ هو. هن کي شاعريءَ جي ذات قدرتي مليل هئي، جنهن ڪري لون ورهين جي ڄمار کان ئي شعر چوڻ لڳو. مطالعي جو شوق ايترو گهڻو هوس، جو پيو ڪو بندوبست نه هوندو هوس ته رستن جي شمعدانن تي ويهي به مطالعو ڪندو هو. بمبئي يونيورسٽيءَ جي مئٽرڪ ۾ پهريون نمبر حاصل ڪيائين. پوءِ سرڪاري نوڪري ڪرڻ لڳو، تان جو 1937ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽريءَ جي عهدي تان رٽاير ڪيائين.

آنجهاني "فاني" نوڪريءَ واري زماني ۾ به شعر، مضمون وغيره لکندو هو، پر رٽائرڊ ٿيڻ بعد ته انهي ادبي خدمت کي هيڪاري جنبي ويو. پنهنجي وهائي هيٺان به پنو پينسل رکندو هو، ۽ ڪنهن به وقت ڪو نئون خيال ايندو هوس، ته يڪدم لکي ڇڏيندو هو. ايتري قدر، جو پڇاڙيءَ ۾ نظر گهٽ ٿي ويس ته ٻاون کان به لکائي ڇڏيندو هو، تـه جئن هي املهه ماڻڪ وائگان نه وڃن! هو جئن شاعر هو، تئن موسيقيءَ جو پڻ ماهر هو؛ عربي، پارسي، سنڌي، انگريزي ۽ هندي ٻولين جو سٺو ڄاڻو هو؛ وڏي آفيسر هوندي به نهٺائي، غريبن سان همدردي ۽ رحم سان سندس دل سدا پرپور هئي.

سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ جي خاص اون هوندي هيس. پنهنجي سنڌ جي اڪل اسي شهرن جي

قديم تاريخ جي کوجنا ڪري، ڪيترائي تاريخي مضمون "ڊيلي گزيٽ" ۾ شايع ڪرايائين. "سنڌو"، "غنچهٔ اميد"، "مهراڻ"، نوڙي ڪاليج مخزنن ۽ ٻين رسالن ۾ هميشه سندس مضمون ۽ شعر پوندا هئا. سندس ڪجهه ڪتاب شايع ٿيل آهن، جن مان "خيالي جهاڪا"، "چيت ڦلواڙي"، "روحاني تجلا"، "ويچار وڪر"، "ترجمه گلستان"، "ڀهاڪا"، وغيره ڪتاب ڪافي مشهور آهن، ۽ ٻيو ڪيترو ئي ادب اڃا اڻ ڇپيل اٿس.

آنجهاني ديوان سوڀراج "فاني" انسان ذات جو همدرد هو. ڀڳهار بحدود هوندي به صرفي ۽ سنجم سان رهي، بچت ڪري، خير خيراتون ڪندو هو!

سنڌ سان ته کيس خاص محبت هئي، ۽ ان ڪان جدا ٿيڻ جي جهوريءَ جهڄائي ڇڏيس، جنهن ڪري هندستان ۾ گهڻو وقت جالي نه سگهيو- نه ته اهڙن اصولي زندگي گذاريندڙ هستين جي عمر گهڻو ڪري ڪافي وڏي ٿئي ٿي. لاشڪ سندس وفات سنڌي ادب لاءِ هڪ عظيم صدمو آهي.

[نمبر 2، سال 1956ع]

شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو

مرحوم مغفور ڊاڪٽر دائود پوٽو، برصغير هند و پاڪ جي هڪ مشهور ۽ جليل القدر مورخ ۽ محقق جي حيثيت سان ڪافي متعارف آهي. سندس شخصيت، سرزمين سنڌ لاءِ خاص طرح فخر جو باعث آهي. سنڌي زبان، ادب ۽ تهذيب هن فرزند جليل جي علمي ۽ ادبي ڪاوشن تي جيترو ناز ڪري، اهو گهٽ آهي. سچ پچ علامه صاحب مرحوم جي ذات ڪي، پنهنجيءَ جاءِ تي، هڪ 'مستقل دور' جي حيثيت حاصل آهي. افسوس جو اهو دور ختم ٿي ويو! سندس تصنيفات ۽ تاليفات، مقالات ۽ تخليقات جو وڏو حصو سنڌي زبان، سنڌي ادب، سنڌي تصوف ۽ سنڌي مشاهير، علماء ۽ شعراء ۽ بزرگان دين سان تعلق رکي ٿو. هڪ 'مثالي انسان' جي حيثيت سان، سندس علمي خدمت جو پايو نهايت بلند آهي. علامه مرحوم هڪ طرف مشرقي ۽ مغربي لسانيات جو وڏو اسڪالر هو، ته ٻئي طرف اسلامي علوم ۽ فنون ۾ به وڏي مقام وارو عالم ڪري تسليم ڪيو ويو. سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي مشاهير جي سوانح ۽ ڪلام جي ترتيب

۽ چنڊڇاڻ ۾ ڪين اوليت جو شرف حاصل آهي. سنڌس انگريزي، فارسي، عربي، ۽ سنڌي ڪتابن کي ڏسڻ ڪان پوءِ، هرڪو اهل علم سنڌن تبحر علمي، وسعت نظريءَ، وسيع مطالعي، اصولي انتقاد، تخليقي روح، اصول تنقيد، عالمانه علوَ، لساني ڇاڻ، ۽ مختلف فنون سان شغف جو دل کولي داد ڏنو ڏئي - خاص طور سنڌي زبان ۽ ادب سان سنڌن والهانه محبت، اسان لاءِ بهترين مثال آهي. سنڌس وفات حسرت آيات، سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ ناقابل تلافي سانحو آهي.

علامه مرحوم جو تعلق جڏهن ته 'مهراڻ' جي ادارت سان هو، هي زير نظر پرچو پڻ سارو سندن ئي ايڊٽ ڪيل آهي، لهاذا، سندن ياد ۽ محبت کي مد نظر رکي، اسين هن 'مهراڻ' ۾ سندن ئي بهترين مقالا شامل ڪري رهيا آهيون، جي هر حيثيت سان قابل تعريف ۽ افادي آهن.

پهريون مقالو "ادبي سنگت" جي عنوان هيٺ، جنوري 1946ع واري پهرئين 'مهراڻ' جي پرچي ۾ آيل آهي، جنهن ۾ مرحوم علامه صاحب جن 'مهراڻ' مخزن جي اشاعت ۽ ان جي ادبي پاليسيءَ جي نظرياتي مقاصد ۽ علمي ۽ ادبي طريق ڪار متعلق نهايت صاف ۽ واضح چنڊڇاڻ ڪئي آهي. جڏهن ته 'مهراڻ' نالو ئي سندن تجويز ڪيل هو، ۽ پهرئين پرچي جو ايڊيٽوريل به پاڻ ئي لکيو هئائون، لهاذا سندن ان تجوين، گذارش ۽ تفصيلي بحث کي 'مهراڻ' جي بنيادي پاليسيءَ ۾ 'سنگ ميل'

جي حيثيت حاصل آهي. شڪر جو مقام آهي ته 'مهراڻ' اڄ ٿائين ان مفيد ۽ ارتقا پذير پاليسيءَ تي قائم آهي، جنهن جو تعين ۽ قيام علامه مرحوم پنهنجيءَ تحرير ۾ ڪيو آهي. اسين ان تحرير جو عڪس، تبرڪ طور، 'مهراڻ' ۾ شايع ڪري رهيا آهيون.

هيءَ دلڪش تحرير، 'سرها گل' جي تمهيد آهي، جا 1934ع ۾ لکيل آهي. اها تحرير نهايت سليس، دلڪش، رقت آميز ۽ پاجهاري انداز ۾ لکيل آهي، جنهن ۾ گذريل دور جي ڪلاسيڪي ادب جي چيده چيده اقتباسن سان گڏ، منڊن تشريحي نوٽ به آهن. اها تمهيد، پنهنجي جامعيت ۽ افاديت جي لحاظ کان اڄ به نئين ۽ تازي آهي. بطور جمله معترضه اها به گذارش ڪرڻ مناسب آهي ته 'سرها گل' جي انتساب لکندي، علامه مرحوم پنهنجي استاد ڊاڪٽر گربخشاڻي مرحوم کي جن لفظن ۾ خطاب ڪيو آهي، انهن سان 'استاد ۽ رفيق شاگرد' جي تعلقات تي پڻ ڪافي روشني پوي ٿي. جيئن لکيو اٿن: "هيءَ 'سرهن گلن' جو دستو پنهنجي پياري استاد پروفيسر هولچند مولچند گربخشاڻيءَ جي سڳوريءَ خدمت ۾ نذر رکان ٿو." هن مان ثابت آهي ته 'پياري استاد' ۽ 'رفيق شاگرد' جا پاڻ ۾ دلي پيوند هئا، جن کي علامه مرحوم تادم حيات نهايت اخلاص ۽ محبت سان نباهيندو آيو، ۽ هميشه سندس ذڪر خير محبت ۽ احترام سان ڪندو آيو.

ٽيون مقالو ”الوحيد“ جي آزادي نمبر، 14 آگسٽ 1949ع ۾ شايع ٿيل، تان ورتل آهي. ان جو عنوان آهي ”اسان جي سنڌي زبان“. مرحوم علامه صاحب جنهن والهانه ۽ جذب انگيز، وجد آور ۽ دلڪش انداز ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ستائش ۽ تعريف ڪئي آهي، اها سندس دلي محبت ۽ عاشقانه ڪيفيت جو دليل آهي. ان جو دوباره شايع ڪرڻ هڪ ته سندن بهترين ’علمي ياد‘ آهي، ۽ ٻيو ته موجوده سنڌي قوم ۽ سنڌي اديبن لاءِ تازيانه عبرت آهي، ۽ ڪم ڪرڻ جي اهميت ڏانهن دلنشين دعوت آهي.

آخر ۾ اسين بارگاهه باري تعاليٰ ۾ دست بدعا آهيون ته رب ڪريم شال ڪين مرهي ۽ مغفرت ڪري، ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل عطا فرمائي.

انا لله و انا اليه راجعون!

* * *

علامه دائود پوٽي مرحوم جي شخصيت ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي. علامه صاحب مرحوم سر زمين سنڌ جو اهو عالم بي بدل، اديب ڪامل، فاضل الافاضل،

مؤرخ ۽ محقق فرزند هو، جو پنهنجين عالمانہ ۽ محققانہ خدمتن ۽ ڪاوشن جي ڪري نہ فقط هند ۽ سنڌ ۾، پر ايران، عرب ۽ مصر، بلڪ يورپ تائين شهرت ۽ نيڪنامي حاصل ڪري چڪو هو.

علامہ صاحب پنهنجي صوري ۽ معنوي انفراديت جي لحاظ سان، پنهنجي معاصر عالمن ۽ اديبن ۾ هڪ ممتاز حيثيت جو مالڪ هو. سندس علمي خدمتون ۽ ادبي تحريرون هڪ خاص فني ۽ انتقادي معيار تي رسيل هيون، جي پنهنجي دلنشين اسلوب بيان ۽ سليس انداز تحرير جي ڪري هڪ مثالي حيثيت جون حامل آهن. سندس تحقيقي ۽ تنقيدي مقالات ۽ تصنيفات ۽ تاليفات کي 'باقيات الصالحات' جو درجو حاصل آهي، جن جي زندگي ۽ تازگي تيستائين قائم رهندي، جيستائين سنڌي زبان قائم ۽ دائم رهندي، ۽ جيستائين سنڌي سباجهڙا هن باجهاريءَ ٻوليءَ کي جهنگن جهرن ۾ جهونگاريندا رهندا.

علامہ صاحب اگرچہ هڪ مفلوڪ الحال ۽ پس ماندہ خاندان سان پيدا ٿيو هو، پر پنهنجي ذاتي صلاحيت ۽ جدوجهد سان فضل و ڪمال جي ان مقام تي پهتو، جنهن تائين پهچڻ رڳو ڪن خاص ماڻهن لاءِ مخصوص سمجهيو ويندو هو. علامہ صاحب پنهنجيءَ مثالي جدوجهد سان اهو بہ واضح ڪري ڏيکاريو تہ 'انسان پنهنجي زندگي پاڻ ٺو بنائي'. هڪ مشقت پسند ۽ محنتي ماڻهو پنهنجي زندگيءَ جا مادي اسباب ۽ عوامل پاڻ ٺو پيدا ڪري،

۽ دل لائي ڪم ڪرڻ سان، هر مخلص فنڪار، خاڪ کي اڪسير ۽ پٿر کي گوهر بنائڻ ۾ ڪامياب ٿئي ٿو - فقط يقين ڪامل، مسلسل جدوجهد، عمل پيهم ۽ دل بينا جي ضرورت آهي، جنهن سان زندگيءَ جي جهاد ۽ جهدللبقاء واريءَ ڪشمڪش ۾ ڪامياب ٿيڻ هڪ بديهي امر آهي. علامه صاحب جي زندگيءَ ۽ سيرت جا ٻه مکيه ۽ اهم حصا آهن: هڪ آهي علم جي تحصيل ۽ تڪميل لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏڻ، ۽ ٻيو سليقي ۽ نيڪ شعاريءَ سان وقت گذارڻ، ۽ لا يعني خرافات کان بچي ڪري، علم ۽ فڪر جي دنيا ۾ مقام پيدا ڪرڻ. سندس زندگيءَ ۽ مثالي جدوجهد مان ثابت ٿو ٿئي ته مشڪل پسند ۽ عملي ماڻهو لاءِ مشڪلاتون ۽ رڪاوٽون خود رهبريءَ جو ڪم ڏين ٿيون، ۽ ڏاڪڙا ۽ جاڪڙا سورهيو سونهان ۽ ساٿي ٿي ساڻ هلن ٿا.

"تن سورن کي شاباس، جن پرت پڇائي پنهل سين!"

علامه صاحب جو سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان سان جو والهانه پيوند هو، اهو سندس تحريرن مان ظاهر آهي. سندس قلم ۽ زبان هميشه سنڌي ادب، زبان ۽ مشاهير جي مدح و تعريف ۾ رطب اللسان رهندا آيا آهن. باوجوديڪ متعدد مشرقي ۽ مغربي زبانن جي مشهور عالم ۽ اسڪالر هجڻ جي، پنهنجيءَ منڙيءَ مادري زبان سان سندس ايتري والهانه شيفتگيءَ مان ظاهر آهي ته

علامه صاحب پنهنجيءَ ڪٿيءَ جي لڇ ۽ آن جو محافظ هو. هو 'پراون دهلن' تي احمقن وانگر نچڻ جي ويجهو به نه ويو. پنهنجيءَ سنڌي تهذيب، سنڌي ادب، سنڌي مشاهير، سنڌي شاعرن ۽ عالمن، ۽ انهن جي هر ڪچيءَ ڦڪيءَ لکيت سان پيار هوس. پراڻن ۽ گمنام، ڪِرم خورده ۽ بوسيده بياضن کي ڳولڻ، انهن جي نئين سر تسويد ڪرڻ، انهن تي مقدما لکڻ، انهن جي تشريح لکڻ، انهن جي منتشر ۽ غير مرتب ورقن کي نئين سر ترتيب ڏئي سينگارڻ ۽ سنوارڻ، ۽ ان ڪان پوءِ تمام سهڻي نموني ۾ ڇپائڻ - اهي سندس ادبي ڪارناما آهن، جي سندس شخصيت ۽ فن کي امر رکن ٿا.

"ابيات سنڌي"، "شاهه ڪريم جو ڪلام"، "ڪلام گروهڙوي"، "تاريخ معصومي"، "چچ نامه"، "منهاج العارفين"، "سرها گل"، "سنڌي نظم"، "چونڊ سنڌي نثر ۽ نظم" (3 حصا)، "ميين عيسي جو ڪلام" (مقالو)، "غلام محمد خانزئيءَ جو رسالو" (مقالو)، ۽ ٻيا اهڙا بيشمار علمي ۽ ادبي مقالا، جي وقت بوقت اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا رهيا - سڀ جا سڀ، پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي تحقيقي ۽ تصنيفي شاهڪار آهن، جن جي معيار ۽ قدر جو اعتراف هر طبقي جي عالمن ۽ فاضلن ڪيو آهي.

هن سنڌي نژاد جو ڪجهه فارسي ادب متعلق ڪم ڪيو آهي، اهو خود پنهنجيءَ جاءِ تي وڏو علمي

ڪارنامو آهي. ان سلسلي ۾ ”طيبات سعدي،“ ”روائح بوستان“ (تمهيد، تعليقات ۽ ترجمو)، ”سياستنامہ نظام الملڪ طوسي“، ”نفحات حافظ“ (انتخاب ۽ تمهيد)، ”عيار دانش ابوالفضل“، ”قطعات ابن يمين“ (منتخابات، تمهيد، تعليقات، ۽ ترجمو)، ”روشنائي نامہ ناصر خسرو“، ”سفرنامہ ناصر خسرو“ (تمهيد، تعليقات ۽ ترجمو)، ”انتخابات نثر و نظم فارسي“ (بمبئي يونيورسٽيءَ لاءِ)، ۽ ”آغاز فارسي“ (چار حصا) - وڏي علمي ڪاوش ۽ زباندانيءَ جو دليل آهن.

عربي زبان تي سنڌ عبور هڪ مسلم حقيقت آهي. عربي لغت ۽ ادب تي کين مستند ڪري مڃيو ويو. برصغير هند و پاڪ سان علامہ ميمني، علامہ سليمان ندوي ۽ علامہ دائود پوٽو اهي قابل فخر فرزند آهن، جن کي عرب، عراق، مصر ۽ لبنان جي عربي دان علماء ۾ وڏي عزت حاصل آهي. علامہ صاحب جي عربي ادب متعلق تحقيقات کي ڏسي ۽ مڃي ڪري ئي، 'فواد يونيورسٽيءَ' کين تاحين حيات پنهنجو مراسل ميمبر مقرر ڪيو ۽ پڻ طرف کين 'پاڪ ايران ثقافتي انجمن' جو به اعزازي ميمبر ڪيو ويو. عربي زبان ۾ سنڌ لکيل ”مرشدالمبتدي“ (3 حصا)، ”مجموعة النثر و النظم“، ”مدارج القرائة العربيه“ (3 حصا) ۽ ”دروس العربيه“ (4 حصا)، خاص طرح مبتدي طالبن لاءِ نهايت ڪارآمد ڪتاب آهن. عربي سکڻ لاءِ سنڌ اهي ڪتاب اردو، فارسي

۽ انگريزيءَ ۾ چپجل سيني سلسلن کان وڌيڪ آسان، دلنشين، وندرائيندڙ ۽ وڻندڙ آهن. خاص طور 'مرشد المبتدي' جا ٽيئي حصا اهڙا آهن، جن جي ترتيب ۾ تدريج ۽ استقراء کي اڳيان رکي لکيو ويو آهي. لغت ۽ صرف و نحو، تمرينون ۽ اسباق - سڀ سلسليوار آهن، ۽ هر اصول ۽ قانون پنهنجي ماسبق سان مسلسل رهندو اچي ٿو؛ ۽ مثال اهڙا ڏنل آهن، جي اسان جي زندگيءَ ۽ روزمره ۾ موجود آهن؛ لهاذا تمام ٿوريءَ محنت ڪرڻ سان، هڪ ذهين ۽ باذوق شاگرد پاڻ ۾ ايترو استعداد پيدا ڪري ٿو سگهي، جنهن جي آڌار تي ضخيم ۽ مغلق ڪتابن جو مطالعو ڪرڻ آسان آهي.

انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتابن ۾ سندن هڪ ڪتاب ٿي لک لهڻا اهو آهي "عربي شاعريءَ تي فارسيءَ جو اثر"، جو ٽن سالن جي لڳاتار تحقيق ۽ ڪاوش کان پوءِ ڪيمبرج يونيورسٽيءَ ۾ پيش ڪري، اعزاز ۽ امتياز سان 'پي ايچ. ڊي' جي ڊگري حاصل ڪيائون. هيءَ علمي چيز، مشهور انگريز مستشرقن - جهڙوڪ 'براڻون' ۽ 'نڪلسن' جهڙن بين الاقوامي شهرت يافته محققن جي نگرانيءَ هيٺ تيار ڪئي وئي، جنهن ۾ وڏيءَ چنڊ ڇاڻ کان پوءِ، بيشمار حوالن ۽ اقتباسن سان، عربي ۽ فارسي شاعريءَ جو پاڻ ۾ سبنڌ ظاهر ڪيو ويو. ان کان سواءِ، پروفيسر براڻون "ادبيات ايران" ۾ جن مسئلن ڏانهن مختصر ۽ اجمالي اشارا ڪيا هئا، انهن

ڪي ۽ تفصيل ۽ شرح سان لکي، هڪ تاريخي ۽ ادبي بحث ۽ مسئلي کي تڪميل تي آندائون. اهو ڪتاب، ايران ۾ اسلام جي آمد کان وٺي بغداد تي هلاڪوءَ جي تاخت تائين (1258ع) - پوري دور جو تاريخي علمي جائزو آهي. ان دور ۾ پيدا ٿيل شعراء جو ڪلام ۽ سوانح حيات، انهن جي شاعريءَ جا عربي شاعريءَ سان لغوي ۽ معنوي تعلقات (توارد ۽ تضمين، سرقو ۽ اقتباس)، نهايت دلڪش ۽ مدلل نموني ۾ بيان ڪيل آهن. ان ساڳئي موضوع تي اگرچ علامه قزوينيءَ ('بيست مقاله قزويني'، حصه اول، ڇاپ بمبئي) ۾ ڇڱو بحث ڪيو آهي، پر 'الفضل للمتقدم' موجب شرف اوليت علامه دائود پوٽي کي حاصل آهي. انهيءَ فن جي ماهرن ۽ عالمن، پنهنجي پنهنجي مقالات ۽ تصنيفات ۾، فقط علامه دائود پوٽي جي نتائج ۽ موشگافين کي ئي مستند قرار ڏنو آهي. چنانچه، مشرقي عالمن توڙي مستشرقن جي ڪتابن ۾ گهڻي ۾ گهڻا حوالا فقط دائود پوٽي جي ڪتاب مان ملي سگهن ٿا. اسان جي ملڪ جي هڪ وڏي محقق ۽ مؤرخ، مرحوم قاضي احمد ميان جهوناڳڙهيءَ (جو تقسيم کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ جو اسڪالر ۽ محقق ٿي آيو، ۽ هت حيدرآباد ۾ ئي وفات ڪيائين) اگرچ اردو ۽ انگريزيءَ ۾ ان موضوع تي گهڻو ڪجهه لکيو آهي، تاهم اعتراف ڪندي لکيو اٿس ته "ڊاڪٽر دائودپوٽي

جهڙو عالم ۽ محقق ئي هڙي معرڪہ آرا موضوع جو حق ادا ڪري سگهي ٿو: ڪهڙو نہ چڱو ٿئي جو 'بغداد جي زوال کان پوءِ واري دور جي فارسي شاعريءَ تي عربي شاعريءَ جو اثر' بہ علامہ دائود پوٽو ئي لکي ڏيکاري!" ان موضوع متعلق، ڊاڪٽر نريمان، "عربي ثقافت تي عجمي اثرات" ۾ بحث ڪري، ٻيو پهلو بيان ڪيو آهي، پر علمي ۽ ادبي دنيا ۾ نہ تہ ڪيس اهڙو شرف قبوليت حاصل ٿيو، ۽ نہ ڪاپذيرائي. علامہ مرحوم جي ان مقالي متعلق آڪسفورڊ جي عالم، ڊي. وهرسٽ، 'رايل گريٽ برٽن سوسائٽي مئگزن' ۾ تبصري ڪندي لکيو تہ "سارو ڪتاب بامحاوره ۽ شستہ انگريزيءَ ۾ لکيل آهي، جنهن جهڙي زبان ورلي ڪي هندستاني شاگرد لکندا آهن."

مرحوم جي بيش بها تحقيق، تنقيد ۽ معياري تصنيفي اسلوب جو ٻيو مثال آهي 'معصومي'. هن مسودي کي - جو زماني جي ستم ظريفيءَ ڪري اڃا 'بياض' جي شڪل ۾ موجود هو - علامہ مرحوم نہ فقط نئين سر ايڊٽ ڪيو، پر ان تي تمهيد، حواشي، تعليقات، استدراڪات ۽ فهارس لکي، دنياي تحقيق ۾ هڪ معياري تاليف جو اضافو ڪيائون. هن ڪتاب جي تياريءَ ۾، مشهور فارسي ۽ عربي تذڪرن ۽ تاريخن کان سواءِ، انگريزيءَ جا 13 مستند ۽ مشهور تاريخي ڪتاب بہ اڳيان رکيائون. سندن تحقيق ۽ اوراق گردانيءَ

جو داد تڏهن تو ڏجي، جڏهن معلوم ٿو ٿئي ته پاڻ اهي سارا ضخيم جلد لفظ بلفظ پڙهيائون، ۽ 'اخذ و قتباس' ڪندي، ڪيئي معلومات افزا تشريحي نوٽ لکيائون. انهن پراڻن تذڪرن مان ”آئين اڪبري“، ”اڪبر نامه“، ”بيگلار نامه“، 'طاهري'، 'فرشته'، 'فيروز شاهي'، 'مبارڪشاهي'، ”اليعقوبي“، ”تحفه الڪرام“ ”تحفه النظار“، ”تذڪره دولت شاهي“، ”ترخان نامه“ ”چچنامه“، ”طبقات اڪبري“، ”طبقات ناصري“، ”ظفر الواله بمظفر الواله“، ”فتوح البلدان“، ”ماثر الامراء“، ”ماثر رحيمي“، ”مروج الذهب“، ”منتخب التواريخ“، ۽ ”همايون نامه“ مشهور آهن. 'معصومي ۽' متعلق علامه سليمان ندوي ۽ ”معارف“ ۾ نهايت سهڻو تبصرو شايع ڪيو، ۽ مولانا ابوالڪلام 'آزاد' ان جو داد ڏيندي فرمايو: ”سرزمين سنڌ اجا تائين مردم خيز خطو آهي، جنهن ڊاڪٽر دائود پوٽي جهڙو يگانه ۽ روزگار مورخ ۽ محقق پيدا ڪيو آهي.“

”فتحنامو“ (منهاج الملڪ والدين)، جو چچنامي جي نالي سان مشهور ڪتاب آهي، ان جي صحت ۽ حواشي، تحقيق ۽ تدوين، به علامه مرحوم جي علمي خدمتن مان هڪ وڏي خدمت شمار ڪئي وڃي ٿي. اهو ڪتاب دکن جي 'مجلس مخطوطات فارسيه' طرفان، 1929 ع ۾ شايع ٿيو. ان جو سنڌي ترجمو مولانا اميراحمد ڪيو، جنهن جو مقدمو ۽ مزيد حاشيو ڊاڪٽر بلوچ

لکيو ۽ 'سنڌي ادبي بورڊ' طرفان ڇپجي چڪو آهي.

ساڳئي سلسلي ۾ "مقدمہ ابن خلدون" جو انگريزي ترجمو بہ قابل ذڪر آهي، جنهن جو مستند ۽ صحيح انگريزي ترجمو، علامہ مرحوم، بمبئيءَ جي 'اسلاميہ ريسرچ انجمن' جي چوڻ تي ڪيو هو، ۽ جو هاڻي 'پاڪ هسٽاريڪل سوسائٽي' ڇپارائي رهي آهي. ان جا ڪجهہ مضمون 'اسلامڪ ڪلچر، دکن' ۾ بہ ڇپجي چڪا آهن. اهو نسخو عربي زبان جي متعدد نسخن، ۽ ان کان سواءِ يورپ فاضل مستشرقن جي ترجمن ۽ تاليفات، بالخصوص ڊاڪٽر طٰہٰ حسين (سابق وزير تعليم، مصر) جي فرينچ تاليف "مقدمہ ابن خلدون" کي اڳيان رکي پايہءِ تڪميل تي پهچايو ويو آهي. ابن خلدون، فلسفہءِ تاريخ و عمرانيات جو امام تسليم ڪيو ويو آهي. ان جي متن کي ترجمو ڪرڻ، ان ترجمي کي نباهڻ، ۽ حواشي لکڻ، وڏو عالمانہ ۽ مؤرخانہ ڪم آهي، جو علامہ مرحوم جي عظيم علمي خدمتن مان هڪ بهترين خدمت شمار ڪئي وڃي ٿي.

علامہ مرحوم جي سڀ کان پوئين تاليف 'عبدالرحيم گروهڙوي جو ڪلام' آهي. اهو ضخيم ڪتاب سارو عربي ٽائپ ۾ آهي، ۽ اها ٽائپ خاص طور تي مصر مان گهرائي وئي. ڪتاب ۾ بزرگ گروهڙويءَ جي سوانح ۽ علمي خدمات سان گڏ، حواشيءَ ۾، ڪيترن معرڪہ آرا مسئلن متعلق جي حاشيا ڏنل آهن، سي سندن

اسلامي مطالعي ۽ ديني افڪار جي چند چاڻ متعلق واضح دليل آهن ـ خاص ڪري نظريہ امام مهدي جي اثبات ۽ ابطال ۾ آيل احاديث ۽ آراء جي چند چاڻ جنهن محققانہ نموني ۾ ڪيل آهي، ان جو داد هن دور جا وڏا وڏا آزاد خيال ۽ ترقي پسند عالم ۽ محقق ڏيئي رهيا آهن. سندن اها ديني جسارت ۽ حميت، قابل فخر آهي.

علامہ دائود پوٽي مرحوم جي علمي خدمتن جي سلسلي ۾، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ”شاھہ جو ورسالو“ بہ قابل قدر خدمت آهي، جنهن جو اعتراف خود آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي مقدمي ۾ ڏيئي چڪو آهي، ۽ ان جي وضاحت علامہ دائود پوٽي مرحوم جي ڪن تحريرن ۾ پڻ موجود آهي. ان مان واضح ٿئي ٿو تہ علامہ دائود پوٽو پنهنجي شفيق استاد جو نہ فقط معاون ۽ رفيق ٿي ڪم ڪندو رهيو آهي، پر ان ڪان وڌيڪ، هر هنڌ ڪمال ادب ۽ احترام سان ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو ذڪر ڪندو آيو آهي. ان ڏس ۾ ”سرها گل“ جو انتساب جنهن خلوص ۽ محبت، صداقت ۽ ادب سان، پاجهاري ۽ نماڻي انداز ۾ لکيو اٿس، اهو وڏو دليل آهي استاد ۽ شاگرد جي باهمي محبت ۽ مودت جو، جيڪو اڄڪلھہ جي استادن ۽ شاگردن ۾ اڻلڀ آهي. علامہ دائود پوٽو مرحوم لکي ٿو:

”هيءَ سُرهن گلن جو دستو، پنهنجي پياري استاد،

پروفيسر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ، جي سڳوريءَ خدمت ۾ نذر ڪيو ويو هو.“

باوجود ان جي، ڪن ناشرن ۽ مضمون نگارن کان هڪ عظيم علمي تسامح واقع ٿي آهي، جنهن جي بنا تي استاد ۽ شاگرد جي هن باهمي محبت، احترام ۽ رفاقت متعلق هڪ غلط فهميءَ جو شائبو ٿي سگهي ٿو. اهو آهي مرحوم ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي ’شاهه جي رسالي‘ ۾ پنهنجي عالمن جي گڏيل خدمت متعلق ڪيفيت ۽ ڪميت تي تبصرو ۽ جائزو، جنهن ۾ ائين چيو ويو آهي ته علامه مرحوم هيترو ڪم ڪيو، ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻي مرحوم فقط هيترو، وغيره. هڪ علمي ۽ فڪري ڪاوش جي نسبتي پرک يا تحسين، انهيءَ طرح ڪنهن به صورت ۾ سهاڻيندڙ ۽ نتيجه آور نٿي ٿي سگهي. انهيءَ سلسلي ۾، هن هيٺ آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جا اهي لفظ نقل ڪرڻ ڪافي آهن، جن ۾ نهايت خلوص ۽ محبت سان علامه دائود پوٽي مرحوم جي رفاقت ۽ شراڪت جو اعتراف موجود آهي. ان کان وڌيڪ هن معاملي ۾ نه ڪجهه چوڻ مناسب آهي، ۽ نه ضروري آهي.

1. مقدمو ”شاهه جو رسالو“، جلد پهريون — 15 ڊسمبر 1923ع.

”آءٌ پنهنجي اڳوڻي پياري شاگرد، ۽ هاڻ

همڪار پروفيسر، مسٽر عمرالدين دائود پوٽي، ايم - اي، جو تهدل شڪرگذار آهيان، جنهن هن جلد جي نسخي تيار ڪرڻ، شرح لکڻ، ڇاپي جي درستين ڪرڻ وغيره ۾، مون سان دل و جان سان شراڪت ڪئي آهي. هي صاحب جيڪڏهن اهڙو اتساهه نه ڏيکاري ها، ته شايد هي ڪم هن منزل تي اهڙو جلد نه رسي ها."

2. مقدمو، ”شاهه جو رسالو“ جلد ٻيو – 19 ڊسمبر 1924ع.
”مسٽر عمرالدين دائود پوٽي، ايم - اي، هن جلد جي تيار ڪرڻ ۾ ساڳي اڳي جهڙي مدد ڪئي آهي، جنهن لاءِ آءٌ سندس شڪرگذار آهيان.“

3. مقدمو، ”شاهه جو رسالو“ جلد ٽيون – 27 - اپريل 1931ع
”آءٌ پنهنجي پياري دوست ڊاڪٽر عمرالدين محمد خان دائود پوٽي جو تهدل شڪرگذار آهيان، جنهن نسخن پيڙڻ ۽ ڪن سُرن جي شرح لکڻ ۾ منهنجي خاطر خواهه مدد ڪئي آهي.“

آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مٿين علمي اعتراف کان پوءِ، هن عظيم ڪم ۾ ’استاد ۽ شاگرد‘ جي باهمي ڪاوشن جي تقسيم ۽ تفريق ڪرڻ، تعدد ۽

تفاصل جاچڻ، منهنجيءَ نظر ۾، ڪا علمي خدمت ڪانه ڇئبي. چنانچه، نهايت احترام سان انهن جي علمي خدمت کي ياد ڪرڻ گهرجي ـ خاص طور هينئر جڏهن پيئي عالم، استاد ۽ شاگرد، هن عالم فانيءَ سان انتقال ڪري عالم جاودانيءَ ڏانهن ويا آهن. ٻنهي کي محبت ۽ دعا سان ياد ڪرڻ جڳائي. جيئن سندن زندگيءَ ۾ ڪاڪلخي ۾ ڪشيدگي ڪانه پيدا ٿي هئي، تيئن هاڻي به ان جو ڪنهن خفيف کان خفيف صورت ۾ بيان ڪرڻ به ٻنهي نيڪ روحن لاءِ رنج جو باعث ٿيندو. بهرحال، 'حوالت با خدا ڪرديم رفتيم' چوڻ مناسب آهي.

پاڻ پنهنجي آخري گهڙيءَ تائين شاهه جي صحيح متن ۽ شرح جي از سرنو ترتيب ۽ تدوين ۾ مشغول رهيا. ٽيهارو کن مختلف دستخطي رسالن ۽ بياضن کي اکيان رکي، مقابلو ڪري، پنهنجي هن بهترين تحقيقي ڪاوش جو سواد پنهنجي علمي ورثي ۾ ڇڏي ويا آهن، جنهن جي بنا تي اميد آهي ته سنڌي ادبي بورڊ ان ڪم کي پايہ تڪميل تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪندو، ۽ اهو پنهنجي صحت ۽ معيار جي لحاظ سان، ”هڪو رانجهو لکان جيها“ جي مصداق، سندن علمي عظمت ۽ ادبي خدمت جو زندهه جاويد يادگار رهندو.

الغرض، علامه مرحوم جي علمي خدمتن ۽ ادبي ڪاوشن جو سلسلو نهايت وسيع آهي. سندن مقالات کي جمع ڪرائڻ ۽ ڇاپائڻ به سندن وڏي خدمت سمجهڻ

گهرجي. مقالات ۾ سنڌي زبان، شاهه، قاضي قاضن، شاهه ڪريم، ميرن جي دور جو نظام تعليم، مخدوم محمد زمان لنواري وارو، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، شاهه عنايت رضوي، رمضان ڪنڀر، ميون عيسو، محمد مهدي جونپوري، وحدت الوجود، انسان ڪامل وغيره، بابت نهايت معياري ۽ معلومات افزا مقالا آهن، جي سنڌ جي اخبارن ۽ مختلف رسالن ۾ منتشر آهن. ڪاش، ڪو باهمت ۽ با ذوق اديب انهن کي جمع ڪري، انهن تي ڪجهه لکي ۽ چنڊ چاڻ ڪري، اهو به پنهنجيءَ جاءِ تي وڏو علمي ڪم سمجهڻ گهرجي. اهي مقالا نه فقط معلومات افزا آهن، پر پراڻي تنقيدي معيار کان ڪجهه هٽي ڪري، جديد انتقادي فن آهن، ڪافي معياري به آهن ۽ دلچسپ به آهن.

افسوس، صد افسوس، سنڌي ادب ۽ سنڌي زبان جو وڏو عالم ۽ چاڙهو، مشرقي ۽ مغربي لسانيات جو وڏو ماهر، اسان جي وطن سنڌ جو پيارو اديب، انشاپرداز، ناقد ۽ نڪته نواز، هميشه لاءِ اسان کان وڇڙي چڪو آهي! اسين دست بدعا آهيون ته رب ڪريم شال ڪين مرحوم، سندن پسماندن کي صبر جميل عطا فرمائي، ۽ سنڌ کي بهترين نعم البدل بخشي!

خانبهادر الحاج محمد صديق ميمڻ

سنڌ جي اهل علم طبقي لاءِ هيءَ خبر وحشت اثر نهايت روح فرسا ثابت ٿيندي، ته سنڌ جو مشهور تعليمي خدمتگذار، خانبهادر الحاج محمد صديق ميمڻ، 20 نومبر 1958ع تي، داعي اجل کي لبيڪ چوندي، رحلت فرمائي ويو. انا لله و انا اليه راجعون!

مرحوم ميمڻ نهايت خاموش طبع، مخلص، نيڪ نيت، ڪم گو، سنجيدو، عمل جو دلدادو، ۽ بااخلاص شخص هو. مرحوم ميمڻ جون علمي، ادبي ۽ تعليمي خدمتون سنڌ جي تعليم کاتي ۽ ادبي دنيا ۾ نهايت قدر جي نگاهه سان ڏٺيون وڃن ٿيون. سندس طبيعت ۾ نمائش ۽ اجائي شهرت جو ڪوبه اثر ڪونه هو. بلڪل خاموش نموني ۾ هن هڪ شخص، وڏن وڏن ادارن جو بنياد به وڌو، ۽ انهن کي ڪاميابيءَ سان هلائي به ڏيکاريو. هن هڪ بهترين تعليمي آفيسر جي حيثيت سان، استادن ۽ شاگردن جي وڏي خدمت ڪئي. ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد جي پرنسپال جي حيثيت ۾، پوري انتظام ۽ ضابطي سان، وڏي خدمت ڪيائين. ساڳئي ئي وقت "سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ" جو بنياد پڻ وڌائين، جنهن جو روح روان پاڻ هو. هن سوسائٽيءَ نهايت دلڪش ۽ معياري سؤ کن ڪتاب ڇپايا، جن ۾ ديني، اصلاحي، تاريخي

۽ ادبي ڪتاب اچي وڃن ٿا. سنڌي ادب ۾ انهن ڪتابن جو وڏو مقام آهي. ان کان اڳ، اهڙا ديده زيب ۽ سهڻا ڪتاب ٻئي ڪنهن به اداري شايع نه ڪيا هئا.

سنڌ ۾ زناني تعليم جي اڻهوند کي محسوس ڪري، مخدوم غلام حيدر مرحوم جي سربراهيءَ سان حيدرآباد ۾ جڏهن "مدرسة البنات" جو بنياد وڌو ويو، تڏهن مرحوم ميمڻ صاحب ان ۾ وڏو ڀرو ورتو ۽ خود ئي ان جي انتظامي بورڊ جو سيڪريٽري بڻيو، جنهن ذميداريءَ کي پاڻ آخر تائين دلچسپيءَ ۽ توجهه سان نباهيندو رهيو. اڄ انهيءَ زناني اسڪول ۾ سوين مسلمان نياڻيون اعليٰ درجي جي تعليم حاصل ڪري رهيون آهن، ۽ ان کي حيدرآباد جي بهترين تعليمي ادارن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

ميمڻ صاحب جي ادبي خدمتن جي سلسلي ۾ اهي ڪئين تعليمي نصاب جا ڪتاب اچي وڃن ٿا، جن ۾ پاڪستان جي تاريخ، سنڌ جي تاريخ، انگي حساب، جاميٽري، ڏيهي حساب، گرامر ۽ مضمون نويسيءَ جا ڪتاب شامل آهن.

'ادبي سوسائٽيءَ' جي پاران 'خليفو اول'، 'اسان جو پيارو رسول'، 'خالد بن وليد'، 'سنڌ جي تاريخ' (چار حصا)، 'بيگلار نامو'، 'اسلامي ڪتبخانا'، 'مخدوم نوح'، 'دينيات'، 'تاريخ القرآن'، 'سومرا ۽ سما'، 'قرب قليچ'، 'ادبي سوسائٽيءَ جون چار ساليانون رپورٽون'، 'مسدس اپوجهو'، 'مسلمانن جي تباهيءَ جا اسباب ۽ علاج'، ۽ 'اخلاق

محسنيءَ اهي نهايت معياري ڪتاب آهن. خود ميمڻ صاحب جي تصنيف ڪيل ڪتابن مان 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (ٽي حصا)، 'حياتيءَ جو دور' (محمد صديق مسافر سان گڏ لکيل، ٻه حصا)، 'ڪامل رهنما' (رسول ڪريم جي سيرت)، 'تعليمي نفسيات'، ۽ 'شاهه جو رسالو'، سندس مشهور تصنيفات ۽ تاليفات ۾ ڳڻجن ٿا.

ابتدائي دور ۾ پاڻ شعر به چيو اٿس. ان ۾ سندس تخلص "صديق" رهندو آيو آهي. شاعريءَ ۾ ديني، نعتيه ۽ قومي ڪلام چيو اٿس، جو ڪجهه ڇپيل ۽ ڪجهه اڻ ڇپيل موجود آهي. ڏاڍو چڱو ٿئي، جيڪڏهن سندس پويان اهو سارو ڪلام جمع ڪري شايع ڪرائين ۽ سندس علمي ڪارنامن کي پيهر زنده ڪن. ساڳئي وقت، ضروري آهي ته 'مسلم ادبي سوسائٽيءَ' جهڙي مفيد اداري کي نئين تنظيم سان هلايو وڃي. سندس پوين کي مرحوم جي هن يادگار کي سنڀالڻ ۽ قائم رکڻ جي ڪوشش وٺڻ کپي.

مرحوم ميمڻ صاحب تعليم کاتي ۾ جيتوڻيڪ ممتاز حيثيت جو مالڪ هو، ته به هن هميشه ڪمال سادگيءَ ۽ نهٺائيءَ جي روش رکي. هو واقعي هڪ خوش خلق، همدرد ۽ هڏ ڏوکي خدمتگذار ۽ بلند ڪردار شخص هو.

دعا آهي ته رب ڪريم مرحوم کي پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي، ۽ سندس پوين کي اها توفيق ڏئي ته هو پنهنجي لائق ۽ فائق والد بزرگوار جي نقش قدم

ٿي هلي، سنڌي ادب، سنڌي زبان ۽ سنڌي قوم جي خدمت جي سلسلي کي جاري رکي سگهن، جو مرحوم ميمڻ صاحب جي زندگيءَ جو نصب العين هو.

شيخ محمد اسلم

سنڌ جو هڪ ٻيو قابل قدر تعليمي خدمتگذار شيخ محمد اسلم، 6 سپٽمبر 1958ع تي، ڪراچيءَ ۾ وفات ڪري ويو. انا لله و انا اليه راجعون!

مرحوم شيخ صاحب، خانبهادر محمد ابراهيم مرحوم، خيرپور اسٽيٽ جي وزير، جو فرزند هو. 15- آڪٽوبر 1898ع تي، حيدرآباد ۾ ڄائو. سندس تعليم ۽ تربيت نهايت سٺي ماحول ۾ شروع ٿي. ڪراچيءَ جي مشهور تعليمگاهه سنڌ مدرسي مان ميٽرڪ پاس ڪري، وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ جهوناڳڙهه ويو. اتي 6-7 مهينا مس رهيو هو، تہ ٻوڙيان سندس والد وفات فرمائي، ان ڪري، لاچار تعليم کي ملتوي ڪري، شيخ صاحب واپس حيدرآباد آيو، ۽ اچي زمينات جي سنڀال سڙي ۽ خانداني ڪاروبار کي هلائڻ شروع ڪيائين.

هت حيدرآباد ۾ جن بہ برک شهري ۽ سياسي ماڻهن سان سندس تعلقات هئا، تن سڀني مان مرحوم نور محمد وڪيل سان سندس تعلقات تمام گهرا ۽ گهاٽا هئا. انهيءَ دوستاڻي تعلق جي ڪري، پاڻ 'نور محمد هاءِ اسڪول بورڊ' تي ميمبر چونڊيو ويو. بورڊ ۾ هڪ نوجوان ۽

جوان همت ڪارڪن جي حيثيت سان، هو مرحوم نورمحمد وڪيل جو دست راست ٿي ڪم ڪرڻ لڳو. وڏن وڏن نازڪ ۽ اهم مسئلن ۾، هيءُ نوجوان، پنهنجن مشورن ۽ صلاحن سان مرحوم نور محمد وڪيل جي ڪافي مدد ڪندو رهيو. پنهنجي ساري خاندان جي بار ۽ ٻين تعليمي ۽ اصلاحي ڪمن سان گڏ، سندس سارو توجهه 'نورمحمد هاءِ اسڪول' جي ترقيءَ ۽ تعليم ڏانهن صرف ٿيندو هو. مرحوم نور محمد وڪيل جهڙي جفاڪش ۽ مخلص سيڪريٽريءَ جي وفات ڪان پوءِ، بورڊ جون نظرون هن نوجوان تي پيئون- ان وقت کان وٺي مرڻ گهڙيءَ تائين، پاڻ نورمحمد هاءِ اسڪول جي بورڊ جو سيڪريٽري ٿي رهيو. اهو سارو عرصو هو اعزازي طور ڪم ڪندو آيو، ۽ پنهنجيءَ پوري جدوجهد سان انهيءَ اسڪول کي سنڌ جي هڪ اعليٰ درسگاهه بڻائڻ ۾ مشغول رهيو. اسڪول جي انتظام، استادن جي انتخاب، شاگردن جي ڪمن ڪارين، غريب شاگردن جي امداد، ۽ ٻين تعميري ڪمن ۾ اخلاص ۽ صداقت سان ڪم ڪندو رهيو. سندس هن اسڪول سان دلي وابستگيءَ جو ثبوت اهوئي ڪافي آهي، ته هو ساري عمر اعزازي طرح خدمت ڪندو رهيو، ۽ ان جي معاوضي ۾ هڪ پائي به نه ورتائين. ڏکئي سکئي وقت تي، پنهنجيءَ هٿ سان خرچ ڪرڻ کان به نه گسندو هو، بلڪ قرض پڪا وٺي به پورت ڪندو هو. نازڪ کان نازڪ مرحلن کي خاموشيءَ

۽ وضعداريءَ سان طيءِ ڪري ڇڏيندو هو، پر هوند ۽ اٿوند جي ٻڙڪ ٻاهر نه ڪڍندو هو. پنهنجيءَ منظم ۽ سليقي واري رعبدار ۽ هردلعزيز شخصيت جي ڪري، ڪيس استادن توڙي شاگردن ۾ هميشه هڪ مربيءَ جي حيثيت سان ڏٺو ويندو هو. پاڪستان ٿيڻ کان اڳ، حيدرآباد جي مشهور 'ڏي. جي سنڌ ڪاليج' (جو هاڻي 'گورنمينٽ ڪاليج' آهي) جي انتظامي بورڊ جو پاڻ اڪيلو مسلمان ميمبر ٿي رهيو هو. پاڻ هن وقت ڪراچيءَ جي سنڌ مدرسي، سنڌ مسلم آرٽس ڪاليج ۽ سنڌ لا ڪاليج جو پڻ ميمبر هو. انهيءَ سلسلي جي هڪ ميٽنگ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ پاڻ ڪراچيءَ ويل هو. اتي ڪيس دل جو دورو ٿيو، پر بروقت سٺي علاج ٿيڻ سان طبيعت ڪجهه سرهي ٿي، ليڪن ٻئي حملي کان پوءِ طبيعت نه سڌري سگهي، ۽ وفات ڪيائين.

مرحوم جي حافظي ۽ احتياط جو اهو ڪمال ڇئبو، جو ان نازڪ موقعي تي پنهنجي ٻيائيءَ کي وصيت لکايائين، سارو حساب ڪتاب سمجهايائين، مختلف ماڻهن سان ڏيتيءَ ليتيءَ جو سڀ وچور ظاهر ڪيائين، ۽ نور محمد هاءِ اسڪول سان متعلق سڀني ذميدارين کان پاڻ کي سبڪدوش ڪري، پنهنجي جان جان آفرين جي حوالي ڪيائين. ڪيس سندس وصيت مطابق، سندس والده مرحومه جي پاسي ۾، نور محمد هاءِ اسڪول جي نزديڪ، ميان سرفراز جي مقبري وٽ دفن ڪيو ويو.

تعليمي خدمتن جي سلسلي ۾ هيءَ ڳالهه قابل تعريف آهي تہ پاڻ ڪيترن غريب شاگردن کي پنهنجي هٿان وظيفا پڻ ڏيندو هو. آخري ڏينهن ۾ پاڻ هتي 'مسلم آرٽس ڪاليج' جو بنياد وڌو هئائين، ۽ جلدئي 'لطيف آباد' ۾ 'لياقت ڪالونيءَ' ۾ اسڪول قائم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هو، ساڳئي وقت، 'جامعہ عربيہ' جي هاءِ اسڪول کي مستقل طور هلائڻ جو بار پڻ پنهنجي ذمي کڻڻ وارو هو. "اي بسا آرزو کہ خاک شده!"

مرحوم شيخ صاحب پنهنجي پويان پنج پٽ ۽ چار نياڻيون ڇڏيون آهن. سندس ٻيو نمبر فرزند، محمد ابراهيم، 'منوچهر ڪاغذ ڪمپنيءَ' ۾ ٽريڊ آفيسر هو: سال ڏيڍ اڳي انهيءَ ڪمپنيءَ جو جيڪو جهاز آفريڪا ويندي گم ٿي ويو هو، ان ۾ هو موجود هو، ۽ اڄ تائين لاپتہ آهي. مرحوم شيخ صاحب کي انهيءَ پٽ جي داغ مفارقت ڪافي صدمو رسايو هو.

دعا آهي تہ خدا پاڪ شيخ مرحوم کي پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي، ۽ سندس پوين کي صبر جميل عطا ڪري.

[نمبر 3 ۽ 4، سال 1958ع]

ماستر الهہ بچايو سمو

سنڌ جي اهل علم طبقي لاءِ هيءَ خبر وحشت اثر نهايت روح فرسا ثابت ٿيندي تہ سنڌي زبان جو مشهور اديب، پختہ نويس، صاحب طرز، انشا پرداز، ماستر الهہ بچايو سمو، 9- ڊسمبر 1958ع تي، داعيءَ اجل کي لبيڪ چوندي، رحلت فرمائي ويو.

ماستر الهہ بچايو سمو پنهنجي ادبي تخليقات ('سير ڪوهستان' ۽ 'سيرلاڙ') جي ڪري سنڌي ادب ۾ انفرادي حيثيت حاصل ڪري چڪو هو. سندس زباندانيءَ ۽ انشا پردازيءَ، طرز تحرير ۽ اسلوب نگارش جو مثال ٿي نٿو ملي سگهي. سچ پچ رب ڪريم هن عظيم اديب کي گوناگون ذهني ۽ علمي صلاحيتن سان نوازيو هو. سندس هر تحرير شستگيءَ ۽ پختگيءَ جي ان مقام تي پهتل آهي، جتي پهچي سندس تحرير 'سهل ممتنع' ٿي چڪي آهي، جنهن جي اتباع ڪرڻ کان وڏا وڏا اهل قلم بہ عاجز آهن.

مرحوم سمو صاحب، درسي علوم جي حيثيت سان، ڪنهن بہ دارالعلوم ۽ ڪاليج جو فارغ التحصيل ۽ سنديافتہ نہ هو، پاڻ پنهنجي ذاتي مطالعي ۽ ڪسب سان ٿي ادب ۽ فن جي ان مقام تي پهتو. ڪيس سنڌي ٻوليءَ جي ذخيرهءَ الفاظ ۽ سرمايہءَ محاورات تي استادانہ

عبور حاصل هو. سندس عبارات آرائي ۽ لفظن جي جڙت ۽ چونڊ، محاورن جي صحت، بندشن جي چستيءَ ۽ رنگينيءَ کي ڏسي، ائين چئي ٿو سگهجي ته سندس قلم گوهربار هو، ۽ هو سس مان نه پر مُشڪ آلود ماکيءَ مان ٻوڙي لکندڙ هو. ههڙي شيرين ۽ دلنشين زبان مشڪل سان هٿ ايندي. ائين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونه آهي ته ماستر الهه بچائي سمي جي جاءِ خالي آهي. اسان کي اهڙو ڪوبه انشاپرداز ڪونه ٿو سُجهي، جو اڄ اها زبان لکي سگهي، يا 'سير ڪوهستان' جي رنگين ڍنگ جو ڪتاب لکي سگهي.

مرحوم، سمن جي خاندان مان يارمحمد پٽ ٻڍي خان جو فرزند هو، ۽ ساهر جو رهواسي هو. سندس تعليم، فائينل امتحان کان پوءِ، ٽريننگ ڪاليج جي ٻن سالن ڪاڻ هئي. ان کان پوءِ ذاتي مطالعو ڪري ثابت ڪيائين ته علم ۽ صلاحيت، فن ۽ هنر جي حاصلات ۽ پرک لاءِ نڪو ڊگرين جي لانڊ جي ضرورت آهي، ۽ نڪو سَنَدن جي قطار جي گنجائش آهي. سندن پويان ابهم ۽ يتيم ٻارڙا آهن. اسان جي گذارش آهي ته ادبين جي امداد واري فنڊ مان هن اديب جي ٻچن جي مدد ڪئي وڃي.

امام الدين "ضامن"

اهل علم حضرات لاءِ هيءَ خبر نهايت الم انگيز

آهي ته سنڌ جو مشهور مزاح نگار شاعر ميان امام الدين "ضامن" 12 فيبروري 1959ع تي وفات ڪري ويو ـ انالله وانا اليه راجعون. مرحوم ميهڙ جي پرسان ڏيپيءَ جهڙي ننڍڙي واهڻ ۾ 1909ع ڌاري پيدا ٿيو. سندس وڏا پنهنجي ڳچيءَ مانيءَ وارا هئا، ۽ سندس والد چڱو زميندار هو.

'ضامن' اڃا ڇهن پنجن سالن جو مس ٿيو ته سندس والد وفات ڪئي، ۽ پاڻ 4 ـ 5 درجا پڙهيو، فقيريءَ جي تلاش ۾ وڃي قلندر جو ملنگ ٿيو. سالن جا سال شهباز قلندر تي رهيو، ۽ ان کان پوءِ ٽپال کاتي ۾ ملازمت اختيار ڪيائين، جا پڇاڙيءَ تائين هلندي آئي.

سندس طبيعت نهايت خوددار ۽ قلندرانه هئي، تنهنڪري خوشامد پسند آفيسرن کيس ڏاڍو تنگ ڪيو ۽ کيس ڪوئٽيا ۽ پشين تائين بدلي ڪيائون، پر هي مرد قلندر پيرين اگهاڙو، برف کي لتاڙيندو، ڪلائيندو ونڊرائيندو، ٽپال ورهائيندو وتندو هو! ايتري تنگ گذر ۾ به والده ۽ اولاد جي خدمت ڪندو آيو، تن کي تسيا ڏيئي پٽ کي اعليٰ تعليم ڏياريائين.

سندس شاعري مرحوم شمس الدين 'بلبل' جي صحبت ۽ اصلاح سان شروع ٿي، جو بلند مرتبه اديب ۽ شاعر هو، ۽ خاص طرح ظريفانه نڪته سنجيءَ ۾ بيمثال هو. 'ضامن' جو مزاح نهايت نمڪين، لذيذ، دلنشين ۽ سنجيدو هوندو هو. سندس مزاح زندگيءَ جي تلخين جي پيداوار

هو. هن روئڻ ۽ ووٺارڻ جي جاءِ تي کلڻ ۽ کلائڻ کي ترجيح ڏني. مُرڪڻ سندس خاص نشان بڻجي چڪو هو. سندس شعر ۾ حدت، احساس ۽ شعور جي پختگي نظر اچي ٿي. هن پنهنجي طنزيه ۽ مزاحيه انداز سان ملن مولوين، وڏيرن ۽ رشوت خور آفيسرن جا چوڙا لاهي ورکيا. وڏن وڏن آفيسرن ۽ مولوين جي هوندي، جي بيڊپائيءَ سان سيڪجهه چئي وجي پار پوندو هو. سندس ڪلام ۾ سڀڪائي ۽ نساشائستگي اصل ڪانه آهي. سندس فرزند 'خالد' تي حق آهي ته هو 'ضامن' مرحوم جو سارو ڪلام گڏ ڪري ڇپارائي.

[نمبر 1، سال 1959ع]

آديسي اٿي ويا

حيات ۽ موت ٻئي لازم ۽ ملزوم آهن. ڪئين آيا ۽ ڪئين ويا. ”ڪڏهن ڳاڙهو گهوٽ، ڪڏهن مڙهه مقام ۾“ - رهي نام الله ڪا!

’مهراڻ‘ جي قارئين لاءِ هيءَ خبر نهايت افسوسناڪ ٿيندي ته اسان جي علمي ۽ ادبي دنيا کان، هن مهيني ڪن ۾، اهڙا اديب موڪلائي ويا آهن، جن جي جاءِ پرجڻ مشڪل آهي. اهي مرحوم آهن: سردار بهادر محمد بخش، شيخ عبدالعزيز قنڌاري، مولانا عبدالمجيد ”سالڪ“، آغا تاج محمد، ”سائل“ هالائي ۽ ”اختر“ هالائي. مٿيان اديب بزرگ، پنهنجي پنهنجي خصوصيت ۽ انفراديت جا مالڪ هئا. ڪو اديب هو ته ڪو عالم هو، ڪو شاعر هو ته ڪو صحافي هو، ڪو صوفي هو ته ڪو خلافتي هو. بهرحال پنهنجو وارو وڄائي ويا ۽ تجربو، علمي ذخيرو ۽ ڪلام ڇڏي وڃي ابدي طور آباد ٿيا. رب ڪريم شال کين مرهي، ۽ اسان کي توفيق عطا فرمائي، جيئن ادب ۽ ملڪ جي خدمت ڪندي پنهنجي زندگيءَ جا باقي چار ڏهاڙا ڇڱا

گذاري سگهون، ۽ من جو مقصد ماڻي، پوءِ مرون "پهرين ملان هوت، پو مر پڇنم ڏينهڙا."

سردار بهادر شيخ محمد بخش

سنڌ جي اهل علم ۽ تعليم سان دلچسپي رکندڙ طبقي لاءِ هيءَ خبر وحشت اثر نهايت روح فرسا ٿيندي ته سنڌ جي مشهور شخصيت ۽ تعليمي خدمتگذار سردار بهادر شيخ محمد بخش، 70 ورهين جي عمر ۾، 24- سيپٽمبر 1959ع تي داعي اجل کي لبيڪ چوندي رحلت فرمائي ويو ـ اناالله وانااليه راجعون.

سردار بهادر مرحوم، پنهنجي شخصيت ۽ وجاهت جي ڪري نهايت مشهور ۽ هردلعزيز ماڻهو هو. مرحوم نهايت خاموش طبع، ڪم گو، سنجيدو ۽ باهمت، عالم ۽ فاضل انسان هو. سندس تعلق شڪارپور جهڙيءَ تاريخي سرزمين سان هو. سندس وڏا پنهنجي دور جا سربرآورده ماڻهو هئا.

سردار بهادر مرحوم برٽش دور ۾ ڪليڪٽريءَ جي عهدي تي فائز ٿي رٽائر ڪيو. پاڻ سرڪاري ملازمت جي دور ۾ به نهايت باهمت ۽ باحوصله منتظم ۽ ڪرڙو آفيسر ليکجڻ ۾ آيو. خلافت، ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي دور ڏانئين، سندس انتظامي قابليت جي ڪري، ڪوبه فرقيوارانه فساد نه ٿيو ۽ ڪابه سياسي قسم جي افراتفري نه ٿيڻ ڏنائين. حيدرآباد ۾

سنڌ ايامڪاريءَ ۾، مذهبي چڪتاڻ جي ڪري، آريه سماج ۽ مسلم تبليغي جماعتن جي وچ ۾ وڏي هنگامه خيز ڪشيدگيءَ جو امڪان هو، جا سنڌس حسن تدبير سان وقوع پذير نه ٿي سگهي. تقسيم کان پوءِ، حيدرآباد ۾ اقليت جي نگهداشت ۽ بچاءَ لاءِ سردار بهادر مرحوم، قانوني چاره ڳوليءَ سان ڳنڍي، پنهنجي اعليٰ انتظامي قابليت جا جوهر ڏيکاريا، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو اهڙي هنگامه خيز دور ۾ اقليت جو وار به ونگو نه ٿيو. در اصل، سردار بهادر جون اهي خدمتون انسان ذات جي خدمت ۽ محبت جي راهه ۾ بين ثبوت آهن.

سنڌس صوفيانه مشرب ۽ مذهب، مرمست 'سچل' ۽ ان جي فلسفي ۽ فڪر سان وابسته هو. ڪيس سچل جي رنديءَ ۽ سرمستيءَ مان ڪافي فيض مليل هو، ۽ 'خرقهءَ خلافت' سان به نوازيل هو. پاڻ سچل جي فلسفي ۽ وحدت الوجود جو نه فقط مقلد هو، پر ان سان گڏ شيخ ابن العربي، عطار، منصور حلاج ۽ روميءَ جي افڪار ۽ فلسفي تي به وڏو درڪ حاصل هوس. پاڻ پنهنجي رندانه ۽ وجودي مشرب جو ايترو ته پائبند هو، جو هندو - مسلم جو ڪوبه فرق قير نه ڪندو هو. اهوئي سبب هو جو هن بزرگ هندن کي ٻچن وانگر پاليو ۽ نپايو، سنڀاليو ۽ هلايو. سنڌس تعليم ۽ تربيت جي طفيل ڪئين هندو وڏا وڏا آفيسر پيدا

ڏيا، ۽ ڪي تہ اڄ سوڌا هلندا اچن.

پاڻ 'سماع' ۽ 'جذب' جو قائل هو. سندس سماع جو طريقو اهوئي سچل جي درگاهہ وارو هو. ان موجب، پريات وقت آئي، ذڪر و فڪر سان گڏ سماع ڪندو هو، پنهنجي مخصوص حلقي سان گڏ ڳائيندو بہ هو. اهڙي ئي سماع جي نشست شام جو ڪندو هو، جنهن ۾ پنهنجي مخصوص حلقي سان گڏ هندو ۽ مسلمان، مرد ۽ عورتون، سڀ شريڪ ٿيندا هئا. گهڻو ڪري، سماع جي وقت، گيڙو - رتــل جامو پهري، يڪتارو کڻي ڳائيندو هو. اڪثر سماع جي دور ۾ مٿس جذب ۽ رقت طاري ٿي ويندا هئا، ۽ سندس اکيون آليون ٿي ونديون هيون. خاص طــور سچل بادشاهہ جي ان ڪلام تي محفل ۾ ذوق ۽ ڪيف، جذب ۽ مستيءَ جو اهڙو رقت انــگيز رنگ پيدا ٿيندو هو، جو بيان ڪري نٿو سگهجي. "ننگڙا نماڻي دا، جيوين ٿيوين پالڻا:" پريات جي محفل جي اختتام تي سچل بادشاهہ جي هيءَ ڪافي لازمي طور چئي ويندي هئي، ان ڪان پوءِ هرڪو جذب ۽ ڪيف جي جذبات سان سرشار ٿي اٿندو هو.

مرحوم هت حيدرآباد ۾ 'سچل سرڪل' قائم ڪيو هو، جنهن جا مخصوص هفتيوار اجلاس ٿيندا هئا، جن ۾ چند مخصوص ساٿهو شريڪ ٿيندا هئا. ان 'سچل سرڪل' جا عهديدار هي هوندا هئا: صدر، سردار بهادر، نائب صدر، آغا عبدالنبي (جو ان وقت حيدرآباد جو ڪليڪٽر

هو)، سيڪريٽري، شيخ مرحوم عبدالعزيز قنڌاري، ۽ شارح، گرامي صاحب. باقي ميمبر هئا، جن ۾ حيدرآباد جا علمي ماڻهو اچي وڃن ٿا. اهي محفلون اڪثر ڪري آغا عبدالنبيءَ جي بنگلي تي ٿينديون هيون، يا ڪڏهن ڪڏهن سردار بهادر جي جاءِ تي، ۽ سندس پاڻ شيخ رحيم بخش سيشن جج جي بنگلي تي ٿينديون هيون. دستور موجب، محفل ۾ گرامي صاحب سچل جي فلسفي متعلق ڪو شعر پيش ڪندو هو، يا فلسفه تصوف متعلق ڪو نڪتو بحث لاءِ پيش ڪندو هو، ان تي هرڪو پنهنجا خيالات پيش ڪندو هو، ۽ آخر ۾ سردار بهادر نهايت عالمانه ۽ محققانه اختتامي تقرير ڪندو هو، جا سندس علم ۽ فضيلت جو دليل هوندي هئي.

سردار بهادر اگرچ نهايت گوشه نشين ۽ خاص قسم جي صوفيانه مشرب وارو هو، تاهم عالمن ۽ بزرگن، پيرن فقيرن جي به ڏاڍي عزت ڪندو هو، ۽ سنڌ ۽ هند جي اڪثر درگاهن تي ايندو ويندو هو. جن سندس صحبت ڏٺي آهي، اهي سڀ قائل آهن ته سردار بهادر پنهنجي قسم جو انفرادي ماڻهو ۽ خلوت گزين صوفي طبع انسان هو.

پاڻ شعر به چوندا هئا، سندس تخلص 'ڪوجهي' هو. سندس ڪلام اڪثر طور سماع جي محفلن ۾ ڳايو ويندو هو.

پوئين دور ۾ سندس پورو پورو توجهه تعليمي

خدمتن ڏانهن ويو. پاڻ وڪٽوريا لئبرريءَ (ٽلڪ روڊ) جي وسيع ايوان ۾ اسڪول قائم ڪيائين، اهو وقتي وقتي سچل آرٽس ڪاليج تائين پهتو آهي. ڪاليج جون فلڪ پيما جايون هن شخص جي عزم بلند تي گواهه آهن. ٻن ٽن سالن جي لڳاتار محنت ۽ مشقت سان هڪ ننڍڙي اسڪول کي ڪاليج تائين پهچائڻ، سندس حسن تدبير جو دليل آهي.

پوئين دور ۾، سندس توجهه سچل جي فلسفي جي اشاعت ڏانهن به رهيو. ان سلسلي جو پهريون ڪتاب "ديوان آشڪار" لاهور مان ڇپارايائين.

سردار بهادر سچ پچ هڪ هر دلعزيز بـرڪ انسان، صوفي صافي، عالم ۽ فاضل شخص هو، جنهن جي خدمتن جو سلسلو وسيع آهي. اميد ته سندس پسماندهه ۽ اولاد، سندس تعليمي شغف ۽ فقيرانه سلسلي کي قائم رکندا ايندا، ۽ سندس نيڪ تمنائن جو ثمر شيرين، سچل آرٽس ڪاليج، تعميري حيثيت سان پايه تڪميل تي پهچائي، سندس روح لاءِ تسڪين جو سامان پيدا ڪندا.

آخر ۾ رب العزت جي بارگاهه ۾ دعا آهي ته رب ڪريم شال مرحوم کي مرهي، ۽ سندس پسماندن کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي ـ (آمين).

شيخ عبدالعزيز قنڌاري

هيءَ خبر وحشت اثر علمي ۽ ادبي دنيا لاءِ نهايت

اندوهناڪ سمجهي ويندي ته حيدرآباد جو معمر ۽ معزز بزرگ، سنڌي ادب ۽ زبان جو عالم ۽ انشا پرداز، مقاله نگار ۽ خدمتگذار، شيخ عبدالعزيز قنڌاري، 26- سيپٽمبر 1959ع، ڇنڇر جي رات، ساڍي ٻارهين بجي، 73 سالن جي عمر ماڻي، هن دنيا کي هميشه لاءِ الوداع چئي، دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو — انالله وانااليه راجعون.

مرحوم قنڌاري صاحب پنهنجي جامع ۽ همه گير شخصيت جي حيثيت سان نهايت عجيب ۽ پُرڪشش مزاج وارو بزرگ هو. پاڻ هندوخاند ان جي هڪ وڏي بلند درجه شاخ 'آڏواڻي' جو چشم چراغ هو. هن خاندان جو وڏو، آڏومل نالي، ملتان جي پرسان خداآباد مان، ميرن جي دور ۾ لڏي آيو هو. حيدرآباد ۾ 'آڏواڻي گهٽي' مشهور آهي. سندس والد، ڪيولرام آڏواڻي، انجنير هو، جنهن جهڙائو واهه کٽايو هو.

قنڌاري صاحب جي خاندان جو هڪ فرد آچاريه ڪرپالاڻي بين الاقوامي شهرت جو مالڪ آهي، ۽ جو آل انڊيا ڪانگريس جو صدر به رهي چڪو آهي. آچاريه ڪرپالاڻي سندن ويجهو عزيز آهي، ۽ شيخ عبدالرحيم مرحوم جو ڀاءُ آهي. قنڌاري صاحب جي اهليه شيخ عبدالرحيم جي نياڻي ۽ آچاريه ڪرپالاڻيءَ جي ڀائٽي آهي.

هن خاندان مان اول پوراداس (شيخ غلام محمد) 1891ع ۾ مسلمان ٿيو، جو قنڌاري صاحب جو سوٽائي

سوٽ هو. ان کان پوءِ سنڌس پيءُ ديوان سورج مل (شيخ احمد) مسلمان ٿيو. اهو 90 گهرن جو مکي هو. ان کان پوءِ شيخ عبدالرحيم مرحوم 1892ع ۾ مسلمان ٿيو هو، ۽ عبدالرحمان ڄان سرهنديءَ جو مريد ٿيو هو. سنڌس تبليغ سان شيخ شمس الدين، شيخ ڪرنل نورمحمد مرحوم، ڊاڪٽر شيخ محمد يعقوب مرحوم، ۽ عبدالله (ايڊيٽر 'نومسلم') پارا بزرگ هندو فرد مسلمان ٿيا هئا. اهو دور، خلافت ۽ قطع تعلقات جو دور هو. سارو ملڪ انگريزن جي خلاف جدو جهد ۽ جهاد ۾ مشغول هو. خلافت ۽ ڪانگريس دوش بدوش انگريزن جي خلاف معرڪ آرا هيون. ديوبندي بزرگن جي هنگامه خيز مجاهدانه تحريڪ ۽ تنظيم کان متاثر ٿي جي فرد ميدان ۾ آيا، تن ۾ سنڌ جو نومسلم بزرگ شيخ عبدالرحيم پيش پيش هو. هي بزرگ سرهندي بزرگن جي سلسله عاليه نقشبنديه ۾ منسلڪ هو. اهوئي سبب آهي جو نهايت متشرع ۽ عالمانه وضع ۽ اخلاق وارو، بااثر ۽ اهل دل بزرگ هو. هن جي بزرگانه عظمت متعلق ڪيتريون ڪرامت جهڙيون حقيقتون به ٻڌڻ ۾ اچن ٿيون. ان بزرگ، اڳتي هلي، مولانا عبيدالله سنڌي رحه سان رابطو قائم ڪيو، ۽ هت سنڌ ۾ مولانا سنڌيءَ جي پاران تبليغ دين ۽ دعوت اسلام سان گڏ انگريزن جي خلاف به جهاد ڪيو. ان سلسلي ۾، جڏهن 'شڌي' ۽ 'آريه سماج' تحريڪون سنڌ ۾ آيون، تڏهن لامحاله

سياسي محاذ ٿان ـ ٽورو هئي . نيٺ تبليغ طرف رخ ڪيائين، جنھن جي طفيل سوين شڌ ٿيل مسلمان واپس اسلام ۾ آندائين ۽ ٻئي طرف ڪئين هندو عامل ۽ مشھور ماڻھو به اسلام ۾ آندائين .

اهڙي پر آشوب ۽ هنگامه خيز دور ۾ شيخ الھند جانائب ـ مولانا عبيدالله سنڌي، حسين احمد مدني، ابوالڪلام آزاد ۽ مولانا حفظ الرحمان لڌيانويءَ پارا هڪ طرف، ته مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي، ڊاڪٽر ڪچلو، ڊاڪٽر انصاري ۽ حڪيم اجمل خان پارا سياسي ليڊر ٻئي طرف سنڌ ۾ ايندا هئا . خود سنڌ ۾ مولانا امروٽي، علامه سيد اسدالله شاهه ۽ مرحوم پير غلام مجدد سرهندي، خلافت جا سربرآورده سالار هئا . ان گڏ مهاتما گانڌي ۽ جواهرلال نهروءَ جهڙا عالي دماغ ۽ سرويچ سياسي اڳواڻ به ايندا هئا ۽ مسلمان ليڊرن سان گڏ نه فقط هڪ اسٽيج تي پر هڪ مسجد ۾، هڪ ممبر تي ويهي، انگريزن جي خلاف آتش فشان ۽ شعله ريز، هنگامه خيز ۽ باطل سوز تقريرون ڪندا هئا . اهڙي روح پرور ۽ ايمان افروز، هنگامه خيز ۽ پرآشوب زماني ۾ قنڌاري صاحب اکيون کوليون.

قنڌاري صاحب پنھنجيءَ پوري عامل فيمليءَ ۾ پھريون شخص هو، جنھن اسلام قبول ڪرڻ سان آباءَ ۽ اجداد جي لکن روپين جي متحرڪ جائداد تان هٿ ڪنيو. هڪ نوجوان ۽ لو عمر عامل جي حيثيت سان

هت حيدرآباد ۾ رهڻ، سنڌس لاءِ خلاف مصلحت سمجهيو ويو، لهذا، شيخ عبدالرحيم مرحوم جي وساطت سان، کيس حيدرآباد مان جهنڊي اماڻيو ويو، پوءِ اتان ڪڍي، سلامتيءَ سان سرحد پار اماڻيو ويو. سرحد کي پار ڪرڻ کان پوءِ کيس افغاني پوشاڪ پهرائي وئي — ڪُلي تي پشوري لُنگي، وڏو پهراڻ، ان جي مٿان مخملي صدري، سلوار ۽ پنڌڪو جوتو. سرحد ٽپڻ کان پوءِ، کيس قنڌار پهچائڻو هو. قنڌار لاءِ کيس گڏهه جي سواري ڪرڻي پئي. قنڌار جي گڏهن تي بنا واڳ جي سوار ٿي، قنڌاري صاحب، پهاڙ ۽ ان جا اوکا اڙانگا لڪ اورانگهي، هزارين مشڪلاتون ڏسندو، پهاڙي سلسلن کي عبور ڪندو، وچ تي داپا ڪندو، سنئون کي ٽڪيندو، وڃي قنڌار پيڙو ٿيو. اتي سندس نهايت سهڻي نموني ۾ آجيان ڪئي وئي. کيس قنڌار جي وڏي اسلامي مدرسي ۾ داخل ڪيو ويو. اهو مدرسو هتي جي سرهندي بزرگن جي ڏاڏي عبدالرحمان جان سرهنديءَ جي وڏن بزرگن جو هو. ان مدرسي ۾ قنڌاري صاحب کي امير عبدالرحمان، واليءَ افغانستان، جي طرفان ماهوار وظيفو پڻ مقرر ٿي مليو. ٻه چار دفعا کيس امير عبدالرحمان جي ملاقات جو شرف به حاصل ٿيو، پر پوءِ پاڻ درخواست ڪيائين ته مون کي دربار ۾ اچڻ جي تڪليف نه ڏني وڃي، ڇاڪاڻ جو منهنجي تعليم ۾ رخنو ٿو پوي. قنڌاري صاحب اتي فارسيءَ ۽ عربيءَ

جي تعليم ورتي ۽ مختلف ديني علوم ۽ فنون ۾ چڱي دسترسي حاصل ڪئي. قنڌاري صاحب ٻڌائيندو هو ته "اڳتي هلي مون امير عبدالرحمان جي اسڪالرشپ وٺڻ کان معذرت ظاهر ڪئي. اتي مان واپار ڪندو هوس. ڪپڙو، ڪتل، ڏونگهي، صابڻ، ڪـار، ۽ ٻيو سنهو سودو بزار مان وٺي مدرسي ۾ اچي وڪندو هوس، اتي شاگردن ۾ اچي کپائيندو هوس، ۽ ان مان گـذر سفر ڪندو هوس." سندس تعليم جو اهو دور نهايت مشقت ۾ گـذريو. هڪ عامل ۽ نازڪ ماڻهو سڄيون سڄيون راتيون صرف ۽ نحو جي مسئلن جي رٽڻ ۽ حفظ ڪرڻ ۾ گذاري، ان سان گڏ پنهنجي معاش جـو بندو بست به ڪري، استادن جي خدمت به ڪري، ۽ عبادت بـه ڪري، مطالعو به ڪري، حتاڪ تهجد به پڙهي: اهوئي سبب آهي جو قنڌاري صاحب نهايت محنت ڪش ۽ سخت جان شخصيت جو مالڪ بڻيو. هڪ نازڪ عامل نوجوان ماڻهو قنڌار جي پٺاڻن سان زندگيءَ جو وڏو عرصو پٺاڻ ٿي گذاري ۽ نباهي پختو ٿئي، سا هڪ ڪرامت جهڙي ڳالهه چئبي. قنڌار ۾ تحصيل علوم کان پوءِ پشتو ادب کي مطالـع ڪيائين، ۽ ٻوليءَ تي اهل زبان وانـگر عبور حاصل ڪيائين. قنڌار جـي ابتدائي رهائش ۽ اثرات جي ڪري، حيدرآباد جو هڪ عامل، اسم ۽ جسم طور، طبع ۽ مزاج طور، خيال ۽ حال طور، قنڌاري ٿي ويو — ۽ آخرتائين 'قنڌاري' سڏيو ويو.

سندس زندگيءَ جو ٻيو دور سنڌ ۾ شروع ٿيو. قنڌار کان واپس اچڻ تي، سنڌ ۾ کيس اجنبيت محسوس ٿي — ايتريقدر جو پاڻ سنڌي زبان به ڳالهائي ۽ سمجهي نه سگهندو هو. قنڌار مان واپس اچڻ تي دوباره سندس عزيزن کيس پنهنجي اباڻي ڌرم تي آڻڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پاڻ صاف انڪار ڪيائين، ۽ وڃي ننڍي ساڻيهنداد رهيو. اتي جي سرهندي بزرگن کيس ڏسي چيو ته "ڪير ٿو چوي ته هي سرهندي پيرن منجهان نه آهي، ۽ نج ۽ خالص پٺاڻ نه آهي!" ان وقت سندس عمر 22 سال هئي — پاڻ 13 سالن جي عمر ۾ قنڌار ويو هو.

هت حيدرآباد ۾ ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ کيس انگريزي تعليم حاصل ڪرڻ جو خيال ٿيو اول ته سنڌي ۽ انگريزيءَ لاءِ ماستر رکيائين؛ ان کان پوءِ جلد ئي اوناوا (يو. پي.) ويو، ۽ اتي ڇهه درجا پاس ڪري وريو؛ پر وري سنت ٿي، بنا ڪنهن تياريءَ ۽ اطلاع جي، بي سرو سامانيءَ ۾، ڪراچيءَ پهتو ۽ سنڌ مدرسي ۾ داخلا ورتائين. جڏهن ته قنڌاري صاحب غيور، خوددار ۽ متوڪل شخص هو، تڏهن ڪنهن به ماڻهوءَ کان امداد نه ورتائين، بلڪ سنڌ مدرسي جي پرنسپال ۽ استادن کان به پنهنجي فقر ۽ افلاس کي لڪائيندو رهيو — حتاڪ ته ـ چار ويلا بکون به ڪاٽيندو هو. اهڙي وقت ۾ سندس حيدرآباد وارا عزيز ۽ والدين

سندس مدد ڪرڻ لاءِ آچ ڪندا هئا، پر پاڻ اها آچ ٺڪرائي ڇڏيندو هو. بيماريءَ ۽ بک ۾، سرديءَ ۽ گرميءَ ۾، پنهنجي منهن سير پيو وقت گذاريندو هو. محنت ۽ مطالعي جو اڳئي دلدادو هو. مسجدن ۽ حجرن جي تڏن تي پانهن پر سمهي، ڏيئن تي مطالعي ڪرڻ وارو، سنڌ مدرسي ۾ نهايت قابل ۽ فهيم، صاحب علم ۽ اهل ذوق شاگرد ثابت ٿيو. پاڻ ٻڌائيندو هو ته ”فقر ۽ افلاس جي اهڙي نازڪ ۽ جانبر دور ۾، ٻه ـ چار ڏينهن گذري ويا. پرنسپال لارينس منهنجي طبع ۽ قيافي مان سمجهي ويو. هڪ ڏينهن چيائين ته ”قنڌاري، مون سان جاءِ تي ملي وڃ.“ شام جو ڇهين بجي اتي پهتس. لارينس نهايت همدردانه انداز ۾ چيو: ”قنڌاري مون کان حال نه لڪاءِ .... هي ڏهه روپيا وٺ، سياڻي کان چوٿين درجي ۾ ڪلاس وٺجانءِ!“ انگريز جي هن همدردانه روش تي منهنجي اکين مان ڳوڙها ڪري پيا، ۽ ٻئي ڏينهن کان وٺي سنڌ مدرسي ۾ ماستري شروع ڪيم.“

اڳتي هلي، ميٽرڪ پاس ڪري، خيرپور ميرس جي شهزادي جو اتاليق مقرر ٿي، لاهور ويو. واپس اچڻ تي شادي ڪرائين. پوءِ جلدي عليگڙهه ويو، ۽ 1916ع ۾ بي ـ اي پاس ڪيائين. عليگڙهه ان دور ۾ سياسي تحريڪن جو مرڪز هو. هڪ طرف سياسي ليڊرن جي اچ وڃ ۽ جذبات انگيز تقريرون، ته ٻئي طرف

اسٽرائيڪون، نعري بازيون، ڌمالون ۽ گوشماليون! قنڌاري صاحب ان دور ۾ اسٽرائيڪ ڪرائي، جنهن جي ڪري ڪيس ۽ شعيب (اڳيون روس ۾ پاڪستاني سفير) کي رسٽيڪيٽ ڪيو ويو. ان دور ۾ ظفرعلي خان ”زميندار“ ۾ هڪ سخت ايڊيٽوريل لکي احتجاج بلند ڪيو، ۽ قنڌاري صاحب ۽ شعيب تان اها بلا ٽري وئي. عليگڙهه جي پوريءَ زندگيءَ جو روح روان قنڌاري صاحب هو. رانديون ۽ دعوتون، مناظرا ۽ مباحثا- سڀ قنڌاري صاحب جي دم سان هئا.

ان کان پوءِ دهليءَ ويو. اتي مولانا سنڌيءَ جي ”بيت الحڪمت“ ۾ داخل ٿيو، ۽ خود مولانا سنڌيءَ کان ”حجة الله البالغه“ پڙهيائين. اتي، دهليءَ ۾، وڏن وڏن عالمن ۽ اديبن، صحافين ۽ بزرگن سان رهائيون ڪيائين. حسن نظامي، مولانا احمد سعيد ۽ ڊاڪٽر ذاڪر حسين (جامع مليه) وارن سان ڪافي وقت گذاريائين. ان کان پوءِ، خلافت تحريڪ جي تحرڪ ۽ شيخ الهند جي اشاري سان، مولانا سنڌيءَ ’ريشمي خطوط‘ لکايا، جي پڪڙجي پيا. ان سلسلي ۾ سخت پڪڙ پڇاڙ ٿي. مولانا سنڌي سنڌ ۾ آيو، ۽ هتي جي دوستن جي صلاح سان افغانستان وڃڻ جون تياريون ڪيائين. مولانا سنڌيءَ جو سازو سامان شيخ عبدالرحيم تڪميل تي پهچايو، ۽ سندن نياڻيءَ (جا قنڌاري صاحب جي اهليه محترمه آهي، ۽ اڄا حيات آهي) پنهنجا زيور ۽

تقد ووپيا پيش ڪياه آخرڪار، مولانا سنڌي، مولانا عبدالله لغاريءَ جي معيت ۾ سنڌ مان هجرت ڪري ويو ۽ قنڌاري صاحب دهليءَ مان هجرت ڪري، گريجوئيٽ بڻجي، سنڌ ۾ آيو، ۽ شيخ عبدالرحيم، 1916ع ۾، سنڌ مان هجرت ڪري سرهند پهتو، ڪيس پوليس پڪڙي نه سگهي.

سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ ڪيس انگريز آفيسرن جي سفارش تي منٿون سڌو مختيارڪار چونڊيو ويو ۽ پر پاڻ انڪار ڪيائين، ۽ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ ماستري قبول ڪيائين، جتي سنڌي ۽ فارسي پڙهائيندا هئا. اتي به سندس افتاد طبع ڪانه لڳي. سندس خوددار ۽ غيرتمند طبع، اسٽرائيڪن ڪرائڻ ۾ ڪامياب رهي. چوندو هو: 'ڪاليج جا گهنڊ پيا وڄندا هئا، پر شاگرد ڪمرن کان نڪرندائي ڪين هئا!' بهرحال، ٽريننگ ڪاليج مان استعفا ڏني، ايڪسائيز کاتي ۾ 1925ع ۾ آيو. اول ماريپور ۾ چارج ورتائين ۽ ان کان پوءِ وقت بوقت ڪراچيءَ، شڪارپور، بوبڪ، بدين، قمبر، لاڙڪاڻي، سيوهڻ، مٽيءَ، دادو، روهڙيءَ، حيدرآباد، نواب شاهه ۽ ڪوٽڙيءَ ۾ رهيو. اتان 1950ع ۾ رٽائر ڪيائين. ان دور ۾ ساري سنڌ لتاڙيائين. هر هنڌ پنهنجي همت ۽ بلندحوصلي سان رهيو، ڪنهن جي اڳيان جهڪيو نه، ڪنهن کان ڏبيو نه، ڪنهن جو محتاج نه رهيو، بلڪ مڙس ماڻهو

ٿي وقت نباهيائين. آفيسرن سان وڙهيو، زميندارن سان اٽڪيو، مولوين سان به نه مڙيو، ليڊرن جي لاڪ لاٿائين، پيرن فقيرن جي به خبر ورتائين.

ايتري طول طويل چڪر ۾ ادب ۽ صحافت سان بہ دلچسپي رکندو آيو. ”الوحيد“ جو به ڪجهه وقت لاءِ ايڊيٽر ٿيو. رٽائر ڪرڻ ڪان پوءِ مستقل طور حيدرآباد ۾ رهيو. هت به هر علمي ۽ ادبي، ثقافتي ۽ ديني تنظيم ۾ حصو وٺندو رهيو. تقسيم کان پوءِ مهاجرن جي آمد تي سندن خدمت ڪيائين. ’بسنت لاج‘ جو سيڪريٽري ٿيو، ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جو سيڪريٽري ٿيو، ادبي انجمن جو سيڪريٽري ٿيو، جمعيت الشعراءِ ۽ بزم طالب المولي جو ميمبر رهيو، سچل سرڪل جو سيڪريٽري ٿيو، ڪجهه وقت هفتيوار ”پاسبان“ هلايائين؛ بيمارن لاءِ امدادي فنڊ قائم ڪيائين، ۽ ڪيترن مستحق ماڻهن جي مدد ڪيائين، نزرت ڪاليج ۾ پرشن ٽيچر ٿيو، ڪيترن شاگردن کي فري اسڪالرشپ ڏنائين، ڪيترن يتيمن ۽ غريبن، ونن زالن ۽ بيواهن کي لڪي لڪي امدادون ڪيائين. رهه نام الله کا!

سچ پچ قنڌاري صاحب هن دور جو اهو معزز شخص هو، جنهن جي سيني ۾ هن دور جي ’مني صديءَ جو پورو سياسي، علمي ۽ ادبي ذخيرو موجود هو.‘ سچ پچ ته هو معلومات جي انسائيڪلوپيڊيا هو. سنڌ جي مشهور شخصيات، ليڊرن، عالمن، آفيسرن، پيرن فقيرن

۽ بزرگن جي تفصيلوار حالات کان واقف هو.

آخري وقت ۾ صحافت جي وڏي سند حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ داخلا به ورتائين، ۽ سال- اڌ اتي شاگرد ٿي گذاريائين.

پوئين دور ۾ گوئٽي جو "فائوسٽ"، سنڌي ادبي بورڊ جي لاءِ شستہ سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪندو رهيو. پيرانہ سالي، ضعف ۽ نقاهت جي حالت ۾ به رات ڏينهن 'فائوسٽ' سان جنگ لايو آيو. مختلف انگريزي لغتون، شرحون ۽ ٻيا ڪتاب گڏ ڪيائين. دوستن کان، ڪتبخانن مان ڪڍرائي ڍير ڪيائين. هر حال ۾ لکندو رهيو. آئي وئي کي پڙهي ٻڌائيندو هو، تحسين ۽ داد وٺندو هو، کلندو هو ۽ کلائيندو هو، ۽ چوندو هو تہ 'شال هي نسخو پورو ٿئي!' قنڌاري صاحب محفلن جو مور ۽ ڳالهين جو ڳهير، يارن جو يار ۽ دوستن جو غمخوار هو. سندس عجائبات مان هڪڙو عجائب اهو آهي تہ پوري زندگيءَ ۾ جي بہ ڪاغذ پٽ ۽ خط ڪيس لکيا ويا، يا وٽس رسيا، سي اڄ سوڌو محفوظ آهن. وٽس قنڌار وڃڻ کان وٺي پڇاڙيءَ تائين آمد ۽ خرچ جو پورو حساب ڪتاب رکيل آهي!

بهرحال، هڪ زندگي، هڪ تاريخ، هڪ معلومات افزا دور، قنڌاري صاحب کي ختم ٿي ويو.

عزيز ۽ خاندان- مٿي بيان ٿي آيو آهي تہ پاڻ آڏوائي ديوانن مان هو. ان خاندان جو وڏو مکي آڏومل،

ميرن جي دور ۾ ملتان جي پرڳڻي خداآباد مان لڏي سنڌ ۾ آيو. ان خاندان مان ڪيترا ته ميرن جي راڄ ۾ مير منشي ۽ وزير به ٿيا. حيدرآباد ۾ آڏواڻي گهٽي مشهور آهي. ساڌو هيرانند ۽ ساڌو نولراءِ به ان خاندان جا آهن.

— ان خاندان مان اول شيخ غلام محمد (ديوان پونداس) زميندار، 1891ع ۾ مسلمان ٿيو.

— ان کان پوءِ سنڌس والد حاجي احمد (مکي سورج مل) مسلمان ٿيو. هي صاحب 90 گهرن جو مکي هو.

— ان کان پوءِ شيخ عبدالرحيم (1892ع) ۾ مسلمان ٿيو. هي وڏو عالم، پرهيزگار، متقي ۽ ديندار شخص هو. هن جي تربيت ۽ تبليغ تي هن خاندان جا ڪيئي افراد مسلمان ٿيا. هي بزرگ مولانا عبيدالله سنڌيءَ جو سچو هٿ هو. سنڌ ۾ خلافت ۽ قطع تعلقات تحريڪ جو سربراهي ڪندڙ هو. 'ريشمي خطن' پڪڙجڻ کان پوءِ سنڌ مان هجرت ڪيائين. عليپور کان ٽنڊي محمدخان آيو، ته پوليس ۽ ملٽريءَ جي گهيري هوندي، قابلي ٽوپيءَ غائب ٿي ويو، ڪيس ملٽري تي گولي سگهي. مولانا سنڌيءَ کي سرحد پار اماڻي، پاڻ سرهند شريف ويو، جتي ئي وفات ڪيائين. ٽنڊاوري صاحب سندس صحبت ۾ مسلمان ٿيو، ۽ سندس شادي به شيخ عبدالرحيم جي نياڻيءَ مان ڪئي وئي. شيخ عبدالرحيم جو فرزند شيخ محمد حسن حيات آهي. نياڻيون 5 هيون، 2 گذر

ڪري ويون، ۽ 3 حيات آهن. زنده نياڻين مان هڪ نياڻي ڊاڪٽر شيخ شمس الدين جي اهليه محترمه آهي. ٻي نياڻي قنڌاري صاحب جي اهليه آهي، ۽ ٽين شيخ غلام محمد مرحوم (پهرئين نو مسلم) جي اهليه آهي. اهي اڃا ڳائين حيات آهن.

ڪڪي پيڻ، حيدرآباد ۾ مشهور ڪانگريس ورڪر هوندي هئي. اها شيخ عبدالرحيم مرحوم جي ننڍي ڀيڻ آهي. اڄڪله [redacted]بمبئيءَ ۾ رهي ٿي، ۽ 'وڏوا آشرم' هلائي رهي آهي.

— شيخ عبدالڪري[redacted]يخ عبدالرحيم جو ننڍو ڀاءُ هو، ۽ حيدرآباد ۾ مسلمان [redacted] هو. شادي ڪونه ڪيائين. خلافت جي دور ۾ حج [redacted] ويو، ۽ پوءِ ترڪي لشڪر ۾ ڀرتي ٿي ويو. اڳين [redacted]ياري لڙائي جا 1914ع ۾ شروع ٿي، ان ۾ ڀهرو و[redacted]، 1918ع ۾ بيت المقدس جي محاذ تي شهيد ٿيو.

— هندستان جو مشهور بين الاقوامي ليڊر آچاريه ڪرپالاڻي به شيخ عبدالرحيم جو ننڍو ڀاءُ آهي، ۽ آل انڊيا ڪانگريس جو صدر به رهي چڪو آهي. اڃا حيات آهي.

— شيخ عبدالرحيم جو وڏو ڀاءُ، جو پروفيسر هو، تنهن سنياس اختيار ڪيو، ۽ هماليه جبلن ۾ هليو ويو، اڄ ڳائين ان متعلق ڪا خبر ڪانه آهي.

قنڌاري صاحب جا ڪيترا عزيز هندستان ۾ موجود آهن. هڪ ننڍي ڀيڻ بمبئيءَ ۾ آهي ۽ سندن ڀاڻيو

چنديرام وڪيل پوني ۾ آهي. قنڌاري صاحب مرحوم جي ڀاڄائي (چنديرام جي والده) حيات آهي. پيا سندس ۾ وڏا ڀائر 1920ع جي ڪالرا ۾ هت گذاري ويا هئا. حيدرآباد ۾ ديوان تلوڪچند چتو مل وڪيل، تلڪ چاڙهيءَ تي وهي ٿو، قنڌاري صاحب جو سڳو سوٽ آهي.

اولاد: (1) شيخ عبدالرحمان مرحوم وڏو پٽ هو، جو اوناوا (يوپي) ۾ فوت ٿيو؛ (2) شيخ عبدالستار، وڪيل، حيدرآباد؛ (3) ڊاڪٽر [redacted]رزاق، حيدرآباد، (4) شيخ عبدالغفار، حيدرآباد؛ [redacted]) عبدالفتاح، لنڊن ۾ پڙهي رهيو آهي: نياڻيون ٽي [redacted]هن.

آخر ۾ مسٽر عبدالستار، ش[redacted] ۽ ڊاڪٽر عبدالرزاق سان دلي همدرديءَ جو اظها[redacted]ڪندي، بارگاهه ايزديءَ ۾ دست بدعا آهيون ته [redacted] ڪريم قنڌاري صاحب کي مرحوم ۽ سندس پ[redacted]ن کي صبر جميل عطا فرمائي! — رهي نام [redacted]جا.

آغا تاج محمد خان

هيءَ خبر وحشت اثر سنڌ جي علمي ۽ ادبي، ۽ خاص طور تعليمي حلقن لاءِ نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته سنڌ يونيورسٽيءَ جو رجسٽرار ۽ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جو خدمتگذار، جناب آغا تاج محمد، 30- سيپٽمبر شام جو، 55 سالن جي عمر ۾، شام جو ساڍي 3 بجي، دل جي اوچتي ڌڪ ڪري وفات ڪري ويو. انالله وانااليه راجعون.

آغا صاحب جي زندگيءَ جو آغاز غربت کان ٿيو ۽ ان جو انجام هڪ وڏي عهدي تي ٿيو، جنهن سان ثابت آهي ته زندگيءَ جي سنگلاخ واديءَ ۾ سندس جدوجهد ۽ جهاد بار آور ثابت ٿيا.

آغا صاحب جو ڳوٺ باگڙجي، ضلعو سکر هو. ابتدائي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ، اول اول سنڌ مدرسي ڪراچيءَ ۾ ماستر ٿيو. سندس اهو زمانو نهايت جوانيءَ ديوانيءَ وارو هو، تاهم پين کي تعليم ڏيڻ سان گڏ پنهنجي تعليم ۽ تربيت کان به غافل نه رهيو. سندس هردلعزيز ۽ پروقار شخصيت شاگردن ۾ نهايت مقبول هئي. پاڻ سنڌ مدرسي جو هڪ بهترين ۽ فاضل استاد ليکجڻ ۾ آيو. ان کان پوءِ، ڪجهه وقت جي لاءِ دادوءَ ۽ لاڙڪاڻي جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو. ان عهدي کي جنهن انتظام ۽ ضابطي سان هلايائين، اهو اڄ به انهن ضلعن ۾ ضرب المثل آهي. سندس انتظامي قابليتن ۽ صلاحيتن کي ڏسي، کيس خيرپور ميرس جو ڊي-پي-آءِ ڪيو ويو. هي اهو وقت هو، جڏهن خيرپور ميرس ۾ تعليم جو ايترو چرچو ڪونه هو. آغا صاحب جنهن اخلاص ۽ جدوجهد سان هڪ پسمانده ۽ مفلوڪ الحال ضلعي ۾ ڪم ڪيو، ان جو مثال نٿو ملي سگهي. ان دور جي پڻ وزير اعظم، سيد اعجاز عليءَ ۽ قزلباش جي مدد سان خيرپور جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ تعليمي سرشتو پهچايائين؛ جهنگ جهر ۾ اسڪول کولايائين، ۽ بهترين

استاد پيدا ڪيائين. نتيجو اهو ٿيو جو اهو پست ۽ پسماندهه حصو تعليمي حيثيت سان اڄ نهايت بلند آهي.

خيرپور جي خدمتن ۽ تعليمي سرگرمين کي ڏسي، ان دور جي وزير اعظم سنڌ، پير الاهي بخش، جي تقاضا تي کيس سنڌ يونيورسٽيءَ جو پهريون رجسٽرار مقرر ڪيو ويو. اها يونيورسٽي جا اڃا ڪراچيءَ ۾ محض ڪاغذي عالم ۾ موجود هئي، تنهن جو روح روان بڻجي، آغا صاحب آغاز ڪيو، ۽ ان وقت جي وائيس چانسيلر حليم جو پاڻهن ٻيلي ٿي بيٺو. نتيجو اهو نڪتو جو سنڌ يونيورسٽي ڪاغذي عالم مان نڪري واقعي هڪ عظيم درسگاهه جي صورت ۾ آئي. ڪراچيءَ کان پوءِ ستت سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد ۾ منتقل ٿي آئي. حيدرآباد جي دور ۾ به جنهن اعليٰ انتظامي قابليت جو ثبوت مرحوم آغا ڏنو، اهو وسارڻ جهڙو نه آهي. حيدرآباد ۾ آغا صاحب علامه آءِ آءِ قاضي صاحب جهڙي عظيم شخصيت جي زير سايه رهي سنڌ يونيورسٽيءَ کي جنهن معراج ڪمال تي پهچايو، اهو ڪنهن کان به مخفي ڪين آهي. مرحوم آغا پورا 12 سال سنڌيونيورسٽيءَ جو رجسٽرار رهندو آيو، جنهن مان سندس مقبوليت جو پتو پوي ٿو.

سندس تعليمي ۽ انتظامي خدمتن کي مدنظر رکي 'انٽر يونيورسٽي' جي دعوت تي، ايران ۽ آمريڪا جي دوري لاءِ کيس چونڊي موڪليو ويو. آغا صاحب نه

فقط اتي جا تعليمي ۽ سماجي ادارا ڏنا، پر عالمن ۽ ماهرن سان رهاڻيون ڪيون؛ اڪثر ادارن ۾ نهايت پر مغز ۽ پُر جوش تقريرون ڪيائين، ۽ پنهنجي ملڪ جي تعليمي اصلاح لاءِ گهڻو ڪجهہ حاصل ڪيائين.

تعليمي ۽ سماجي ڪمن سان گڏ، سنڌي ادب سان بہ کيس والهانہ شغف هو. ڪيئي اسڪولي ڪتاب لکيائين، جي شاگردن لاءِ ڏاڍا ڪارائتا ثابت ٿيا. شاهہ جي فلسفي ۽ ڪلام جي خدمت جي ڏس ۾ سندس خدمتون هڪ قابل قدر يادگار جي حيثيت رکن ٿيون. پاڻ 'شاهہ لطيف يادگار ڪميٽيءَ' جو شروع کان وٺي اعزازي سيڪريٽري ٿي رهيو. هن دور جي نئين نافذ ڪيل 'ثقافتي مرڪز' جو بہ کيس سيڪريٽري چونڊيو ويو. آغا صاحب، سنڌ يونيورسٽيءَ جي طرفان 'سنڌي ادبي بورڊ' تي ميمبر پڻ چونڊيل هو. پاڻ شاهہ لطيف جي ساليانہ ڪانفرنسن جو روح روان هو، ۽ 'ثقافتي مرڪز' جي قيام لاءِ سندس خدمتون نهايت بارآور ثابت ٿيون آهن. شاهہ جي فلسفي کي عام ڪرڻ، اتي ثقافتي مرڪز جو قيام، اقامتگاهہ جي تعمير، لئبرريءَ جو قيام، ڪراڙ ڍنڍ جي تعمير؛ اهي اهڙيون خدمتون آهن، جن ۾ مرحوم آغا جي ڪوشش جو وڏو دخل آهي. شاهہ کي سندس مدحيہ اشعار بہ ڪافي موجود آهن؛ پر اڙدو دنيا کي شاهہ سان متعارف ڪرائڻ لاءِ پاڻ هڪ جامع ۽ مختصر ڪتاب "عڪس

لطيف" لکيائين، جنهن کي اردو دان طبقي نهايت پسند ڪيو آهي. آغا صاحب هڪ بهترين مقرر به هوا سندي، اڙدو، پارسي ۽ انگريزي زبانن ۾ سندس ڪيل تقريرون نهايت معياري سمجهڻ ۾ آيون.

سچ پچ ته آغا صاحب تمام گهڻين خوبين جو جامع هو. رب ڪريم شال کيس مرهي، ۽ سندس پوين کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي— (آمين).

عبدالمجيد "سالڪ"

علمي حلقن لاءِ هيءَ خبر نهايت رنج رسائڻ جهڙي ٿيندي ته اڙدوءَ جو مشهور صحافي، شاعر، اديب ۽ عالم، مولانا عبدالمجيد "سالڪ"، 28 سپٽمبر 1959ع تي، لاهور ۾، دل ٽٽڻ ڪري انتقال ڪيو آهي. انالله وانااليه راجعون.

سالڪ مرحوم جي شخصيت، برعظيم هند و پاڪ جي مشهور ۽ ڪهنه مشق صحافين ۽ اديبن جي صف اول ۾ شمار ٿيندي هئي.

'سالڪ' جي شروعات صحافت کان ٿي. پاڻ اول ظفرعلي خان جي مشهور اخبار "زميندار" ۾ ڪم ڪيائون. سندس صلاحتين ۽ لياقتن جي ڪري، 'زميندار' جو معيار ملڪ جي مڙني اڙدو اخبارن کان مٿي ويئو. ملڪ جي سيني مشهور آزادي پسند سياسي تحريڪن— خلافت، ڪانگريس، جميعت العلماءِ اسلام، مسلم ليگ،

جمعيت الاحرار، خاڪسار تحريڪ -- جي تائيد ۽ تعاون ۾ سالڪ صاحب جي قلم جو ڪجهه لکيو، ان کي تاريخي حيثيت حاصل آهي. نظريه پاڪستان جي تشريح ۽ تبليغ ۾ به سالڪ جي قلم وڏو ڪم ڪيو آهي. "زميندار" کان پوءِ "انقلاب"، "شهباز" ۽ "زمزم" اخبارون ڪڍيائين. سالڪ مرحوم، گذريل 'سني صديءَ' جي تحريڪن ۽ ادبي تنظيمن ۾، هڪ معمار ۽ بنيادي ماڻهوءَ جي حيثيت رکندڙ هو. سالڪ پنهنجي طور ۽ طريقي وارو جامع شخص هو. صحافت سان گڏ شعر و شاعريءَ ۾ چڱو مقام هوس. بذله سنجيءَ، ظرافت ۽ طنز و مزاح ۾ به استادانه دسترس رکندڙ هو. ان سان گڏ دينيات جي مختلف ۽ معياري ڪتابن جو مصنف ۽ مترجم هو. سندس مقالن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ انشاء ۽ ادب جا بهترين جواهر پارا ملي سگهن ٿا. پوئين دور ۾ پنهنجي مادري زبان پنجابيءَ ۾ هڪ رسالو "پنجابي" ڪڍارايائين، جو آخري وقت تائين، باقاعدي هلندو آيو. اهو پهريون رسالو هو جو پنجابي زبان ۾ ڇپيو آهي، ۽ پنجاب ۾ مقبول ٿيو آهي. پوئين دور ۾ لاهور جي متعدد علمي ۽ ادبي ادارن سان وابسته هو، ۽ انگريزي لٽريچر مان ٽي چار ضخيم ڪتاب ترجمو ڪيائين، جي علم ۽ فڪر جي دنيا ۾ سهڻيءَ نظر سان ڏٺا وڃن ٿا. بهرحال، سالڪ هڪ پختو ۽ ڪهنو قلمڪار هو. سندس خدمتن جي تعريف ڪندي، صدر مملڪت

پاڪستان سندس لاءِ ماهوار پنج سو روپيا امداد منظور ڪئي.

سالڪ مرحوم جي استادانہ ڪلام مان چند شعر لکجن ٿا، جي سندس جذبات جي ترجماني ڪن ٿا.

چراغ زندگی ہوگا فروزاں، ہم نہیں ہونگے،
چمن میں آئیگی فصل بہاراں، ہم نہیں ہونگے.
جوانو، اب تمھارے ہاتھ میں تقدیر عالم ہے،
تم ہی ہوگے فروغ بزم اِمکان، ہم نہیں ہونگے
اگر ماضی منور تھا کبھی، توہم نہ تھے حاضر،
جو مستقبل کبھی ہوگا درخشاں، ہم نہیں ہونگے.
نہ تھا اپنی ہی قسمت میں طلوع سہر کا جلوہ،
سحر ہو جائیگی شام غریباں، ہم نہیں ہونگے.
ہمارے دور میں ڈالیں خرد نے مشکلیں لا کھوں،
جنوں کی مشکلیں جب ہونگی آساں، ہم نہیں ہونگے.
جیئنگے جو، وہ دیکھینگے بہاریں زلف جاناں کی،
سنوارے جائینگے گیسوے جاناں، ہم نہیں ہونگے.

سندس اولاد ۾ ڊاڪٽر عبدالسلام خورشيد بلند پايہ اديب آهي، ۽ پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ شعبہء صحافت جو صدر آهي.

بهرحال، اسان جـو ملڪ هڪ بلند درجہ، ڪهنہ مشق اديب ۽ صحافيءَ جي نگارشات عاليہ کان محروم

رهجي ويو. دعا آهي ته رب ڪريم شال ڪيس مرهي ۽ سندس پوين کي صبر جميل عطا فرمائي — (آمين).

پيرو محمد "سائل" هالائي

سنڌ جي ديني ۽ ادبي حلقن ۾ هيءَ خبر وحشت اثر نهايت غم و الم سان ٻڌي ويندي ته سنڌ جو ڪهنه مشق اهل قلم، قومي خدمتگذار، ۽ خلافتي خادم، پيرومحمد "سائل" هالائي، 19 - آڪٽوبر 1959ع تي، سومر ڏينهن، آمر ويل، 75 سالن جي عمر ۾ وفات ڪري ويو.

مرحوم تمام جهونو خلافتي هو. خلافت جي خدمت ڪندي ڪيس جيل ۾ اماڻيو ويو. اگرچ باقاعدي طور ديني علم جي تحصيل ڪانه ڪيل هيس، تاهم وقت جي وڏن وڏن عالمن جي صحبت — خاص طور هالا جي بزرگن جي صحبت — ۾ رهي، هن دين جو ڪافي درڪ حاصل ڪيو هو. قرآن ڪريم جو حافظ هو، ان جا مطالب ۽ معاني، مولانا حسين احمد مدنيءَ جي صحبت ۾ حاصل ڪيائين. سندس شاعري اصلاحي ۽ ديني آهي. خلافت جي دور ۾ جذبات انگيز ڪلام چيو اٿس، جو اڄ تائين موجود آهي، ۽ نهايت جوش پيدا ڪندڙ آهي. بهرحال، 'سائل' مرحوم پراڻي قسم جو ديندار، صوم و صلواة جو پابند، قومي درد رکندڙ

خلافتي، نيڪ نيت، ۽ بزرگن ۽ عالمن جو صحبتي هو. شال رب ڪريم مرحوم 'سائل' کي مرهي، ۽ سندس پوين کي صبر جميل عطا ڪري ـــ (آمين).

خليفو محمد عمر "اختر" هالائي

ادبي حلقن لاءِ هيءَ خبر نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته هالن نون جو مشهور غزلگو ۽ قادر الڪلام شاعر خليفو محمد عمر 'اختر'، 2 - آڪٽوبر 1959 ع، اربع ڏينهن، وفات ڪري ويو ـــ انالله واناالیه راجعون.

41 سالن جي عمر ۾ 'اختر' هالائي پنهنجي شاعرانه حيثيت سان سنڌ جي وڏن غزلگو شاعرن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. سندس غزل ۾ پختگي ۽ برجستگي، شيريني ۽ رنگيني آهي. سندس ڪلام سنڌي ادب ۾ سهڻو اضافو ٿي سگهي ٿو. پاڻ 1917 ع ۾ هالن نون ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو مولانا خليفو حافظ حاجي عبدالرحمان 'متقي' آهي. سندس معاشي مشغلو طب ۽ حڪمت هو. سندس شفاخانو، مطب سان گڏ گويا محفل مشاعره به هو، جنهن ۾ هر وقت مشاعرو ٿيندو رهندو هو. ڪجهه وقت هفتيوار "ڪوثر" ڪڍندو هو.

هالن جي ادبي ۽ علمي سرگرمين، خاص طرح بزم 'طالب المولیٰ' جي هڪ مخلص رڪن جي حيثيت سان 'اختر' مرحوم ڪافي خدمت ڪئي آهي. ڪيئي مبتدي

شاعر سندس صحبت مان فيضياب ٿي چڪا آهن . سنڌي ڪلام ڪافي آهي، جو اجا اڻ ڇپيل آهي. دعا آهي ته رب ڪيس مرهي - (آمين).

[نمبر 2 ۽ 3، سال 1959ع]

حاجي محمود "خادم"

هيءَ خبر سنڌي ادب جي خير خواهن ۽ علم دوست پائرن لاءِ نهايت رنج پهچائيندڙ آهي تہ سنڌي ادب جي خاموش ۽ مخلص اديب، الحاج ميان محمود صاحب 'خادم' لاڙڪاڻيءَ، 9 - جنوري 1960 ع تي، داعيءَ اجل کي لبيڪ چوندي، وفات ڪئي آهي — انالله وانااليه راجعون.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ 'خادم' مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون ۽ سرگرميون نمايان حيثيت حاصل ڪري چڪيون آهن. سندس خاموش، مخلص، بيلوث ۽ سرگرم علمي شخصيت جي زندگيءَ ۽ علمي ڪارنامن تي تبصري ڪرڻ لاءِ هڪ مختصر تحرير ناڪافي آهي.

مرحوم 'خادم' توني، (علوي) خاندان جو فرد هو، ۽ سندس وطن مالوف ٻُٺي تعلقو ميرو خان ضلعو لاڙڪاڻو آهي. پاڻ 29 - نومبر 1895 ع ۾ ٻُٺيءَ جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو، ۽ پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ علمي ادبي خدمتن جي طفيل شهرت دوام جي مقام تي پهتو. سندس ابتدائي تعليم ٻُٺيءَ جي وڏي عالم ۽ فاضل علامہ حاجي دين محمد جي دارالعلوم کان شروع

ٿي. سنڌيءَ ۽ فارسيءَ جي تعليم پوري ڪري، ان ئي مدرسي ۾ عربيءَ جي تحصيل ‘شيخ ملا جاميءَ’ تائين ڪيائين، ۽ عربيءَ ۾ هڪ منتهي طالب العلم وارو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ سنت سنڌي ۽ انگريزي پڙهڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي مشهور مدرسي ۾ داخلا ورتائين. اتي فائينل سان گڏ انگريزيءَ ۾ به چڱو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نه سگهيو، ۽ ان سال حج تي روانو ٿيو. حج تان واپس اچڻ کان پوءِ ذريعهءِ معاش جي تلاش ڪيائين. ٻيءَ ڪنهن چڱيءَ ملازمت جي نه ملڻ ڪري ٽپيداري پڙهي، ٽپيدار ٿيو، ۽ اها ملازمت گهڻو عرصو تائين ڪيائين. اڳتي هلي، سينيارٽيءَ موجب، بيراج ڪاڏي ۾ سرويئر ٿيو، جتان 55 سالن جي عمر ۾ رٽائر ڪيائين. ٽپيداريءَ جي زماني ۾ ٻنهيءَ سان لڏي پلاڻي جيئن اچي لاڙڪاڻي جي لاهوري محلي ۾ ويهو، تيئن آخر تائين اتي ئي سڪونت پذير رهيو.

”خادم“ مرحوم پنهنجي علمي ۽ ادبي نقطہ نظر سان فن شاعريءَ جو معياري شاعر ۽ ناقد تسليم ڪيو ويو آهي، جو فن علم عروض جي فني ۽ اصولي موشگافين جو پابند آهي. غزل، جو پنهنجي هيئت جي اعتبار سان نج فارسي صنف آهي، ان جي لوازمات ۽ فني متعلقات کي ادب ۾ هڪ انفرادي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي. اردو شاعريءَ جو پورو ڏانچو غزل

جي فارسي صنف مان بنايو ويو آهي. غالب، داغ، مير ۽ ذوق ان صنف جا عظيم شاعر ليکجن ٿا، جن جو اثر اڙدوء جي متقدمين ۽ متاخرين ٻنهي گروهن تي هڪجهڙو پيو آهي. سنڌي غزل به ان ئي هيئت ۽ فن جو مرهون منت آهي.

سنڌي ادب ۾ فارسي ۽ اڙدو غزل جي ترويج ۽ اشاعت ۾ خادم مرحوم جي خدمتن جو وڏو دخل رهندو آيو آهي غزل ۽ ان جي فن متعلق اڙدو دان ناقدن جي عروضي ۽ فني موشگافيون پيدا ڪيون، اهي خادم مرحوم سنڌي اديبن سان روشناس ڪرايون. غزل ۽ ان جا لوازمات، عروض ۽ ان جا اصول، حرڪات سڪنات جا قاعدا، اقسام قافيه، عربي ۽ فارسي بحر، عيوب ۽ فڪ اضافت، تنافر، تعقيد ۽ تعقيب جا مباحث، سنڌي ادب ۾ خادم صاحب ئي مروج ڪيا. اڄ سوين سنڌي اهڙا آهن، جن جي عروضداني خادم جي تنقيدي مقالن، خطن ۽ تبصرن تي مبني آهي.

ان فن ۾ سندس ننڍڙو ڪتاب "رياض البلاغت" جهونو ۽ معياري ڪتاب ليکجي ٿو، جنهن مان مبتدي ۽ قادرالڪلام شعراي ڪرام اڄ به مستفيد ٿي سگهن ٿا، جنهن ۾ نهايت دلنشين ۽ آسان پيرايي ۾ عروض ۽ ان جا مفيد ۽ ضروري مسئلا پيش ڪيل آهن. ان کان سواء، سنڌي زبان جي مختلف جهونين ۽ نين اخبارن - الوحيد، سنڌ زميندار، ستاره سنڌ، الحقيقت،

مسلمان، بيداري؛ ۽ جهڙن رسالن- جامع، بهار اخلاق، الاسلام، تحفهء احباب، اصلاح، جعفر زٽلي، ڪچڪول، مخلص، ڪاميابي، الڪاشف، الهمايون، ترقي، مصطفيٰ (لاڙڪاڻو)؛ ۽ ٽاڻي دور ۾ روح ادب، نئين زندگي، شاعر (حيدرآباد)، طالب المولي (دادو)، مهراڻ (نئون ۽ پراڻو دور) ۾ به خادم صاحب فن عروض ۽ غزلگوئي ۽ تنقيدي اصولن جي وقت بوقت چنڊ ڇاڻ پئي ڪئي آهي. سندس انهن علمي ڪاوشن ۽ تنقيدي تبصرن کي سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. ڪاش، ان پوري مواد کي نئين سر سهيڙي شايع ڪيو وڃي.

'خادم' مرحوم جي خاموش ۽ مخلصانه خدمتن ۾ 'انجمن سازي' ۽ 'بزم آرائيءَ' جو هڪ مستقل باب آهي. مرحوم مرزا قليچ بيگ کان وٺي اڄ ٽائين، جي به علمي ادبي محفلون، بزمون ۽ تنظيمون رهيون آهن، انهن ۾ خادم مرحوم جو وڏو هٿ هوندو هو. نئين دور ۾ 'آل سنڌ ادبي ڪانفرنس' جو رواج به خادم مرحوم جي ڪوشش جو مرهون منت آهي. "جمعيت الشعراء سنڌ" ۽ "سنڌي سڌار سوسائٽي" جي تشڪيل ۽ تعمير ۾ خادم صاحب جي خدمتن کي وڏو دخل آهي. مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مرحوم محمد هاشم مخلص، مرحوم شمس الدين بلبل، علي محمد قادري ۽ جيٺمل پرسرام جهڙن جهونن بزرگوارن سان گڏجي، خادم صاحب جيڪا سنڌي ادب جي خدمت ڪئي آهي،

اها وسارڻ جهڙي نہ آهي.

"جمعيت الشعراء سنڌ" جي اهتمام سان لاڙڪاڻي دادو، نواب شاهہ، ميهڙ، جيڪب آباد، سکر، ٽنڊي، حيدرآباد، خيرپور ميرس ۽ ڪراچيءَ ۾ جي بہ آل سنڌ ادبي ڪانفرنسون ٿيون آهن، تن جو سرگرم ڪارڪن 'خادم' مرحوم ئي هوندو هو. ڪانفرنس جي ابتدائي مرحلي کان آخر تائين، پورو انتظام خادم جي تجربيڪاريءَ ۽ فني مهارت جو مرهون منت رهندو آيو آهي. صدارتي خطبا تيار ڪرڻ، استقباليہ تقريرون لکڻ ۽ ڇپائڻ، دعوتناما لکڻ ۽ پوسٽ ڪرڻ، اخبارن ۾ پروپيگنڊا ڪرڻ، فنڊ گڏ ڪرڻ، مهمانن جي رهائش جو انتظام ڪرڻ، چونڊ اديبن ۽ فنڪارن کي گهرائڻ، ريزوليوشن لکڻ ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ، مختلف فيصلن کي عملي صورت ڏيندڙ ڪاميٽيون ٺاهڻ، وس وارن سان ملڻ لاءِ وفد بنائڻ، مطلب تہ سڀ ڪنهن سڀني سوڙو ڪم خادم صاحب پاڻ تي وسائيندو هو.

ڪانفرنسن کان سواءِ، طرحي مشاعرا بہ خادم صاحب جي ڪوشش سان سنڌ ۾ روشناس ٿيا. انهن جو بنياد اگرچ اڳ ۾ پئجي چڪو هو، پر مشاعرن کي باقاعدي تشڪيل ڏيڻ، مصرع طرح ڏيڻ، ان تي نوآموز شاعرن جي آيل ڪلام جي اصلاح ڪرڻ، نون شاعرن کي وڏين محفلن ۾ ڪڙو ڪرڻ، کين داد ۽ تحسين ڏيڻ، کين همت افزائيءَ جا خط لکڻ، سندن ڪلام جو

انتخاب ڪنهن رسالي يا اخبار ۾ شايع ڪرائڻ. نـون شاعرن کي بهترين تخلص ڏيڻ. اهي سڀ خاموش خدمتون آهن، جن کي ڪڏهن به سنڌي ادب جا گهڻگهرا وساري نٿا سگهن.

شاعريءَ سان ۽ خاص طور غزل سان تعلق، سنڌس استاد ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقيءَ جي حوصله افزائيءَ ۽ مشفقانه تربيت جي ڪري ٿيو. ڊاڪٽر صديقي مرحوم اڪبر الهه آباديءَ جو شاگرد رشيد هو، ۽ فن عروض جو ماهر ۽ قادرالڪلام استاد هو. خادم مرحوم، فن جي تربيت ۽ تڪميل لاءِ، باوجود ذاتي مطالعي ۽ ذوق جي، هڪ ماهر ۽ استاد وٽان تربيت حاصل ڪرڻ کي افضل ڄاڻتو، لهاذا عروض جا معياري ۽ مستند ڪتاب سبقاً سبقاً، پنهن جي استاد مرحوم کان پڙهيائين-حتاڪ "بحرالفصاحت" جهڙن ضخيم ۽ مغلق، پراڻيءَ طرز جي ڪتابن تي به عبور حاصل ڪيائين.

'خادم' صاحب باضابطي 1915ع ۾ استاد کان پاڪر ۾ سند حاصل ڪئي، ۽ نومشقيءَ جو دور ختم ڪري، 1917ع کان ڪلام چوڻ ۽ ڇپائڻ شروع ڪيو. سنڌس علمي ۽ ادبي مصاحبن ۾ عبدالله عبد عاقلي، اياز قادري، رشيد لاشاري، حامي، جامي، اثر، ناظم، نظام، آغا گل، خواب، نظامي، عاشق ۽ فدا جا نالا اچن ٿا. هندو شاعرن سان دلگير، دڪايل ۽ رام پنجواڻي به سنڌس فن ۽ شخصيت جا قدر دان هئا. 'بيوس' جهڙو عمر رسيده

شاعر به سنڌس اصلاح ۽ مشوري کي عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. سنڌي ٻوليءَ جا وڏا عالم سنڌس سنڌيءَ متعلق پيش ڪيل تجويزن کي قابل غور سمجهندا هئا.

تقسيم کان پوءِ واري دور ۾ پاڪستان جي قومي ٻوليءَ متعلق اٿاويل شور و شر ۾ خادم صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بحاليءَ لاءِ تمام گهڻو پاڻ پتوڙيو. خاص طرح ڊاڪٽر دائود پوٽي، مخدوم محمد زمان طالب المولي، علي محمد راشدي ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ سان رفيق ڪار ٿي، ڪراچيءَ ۾ آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ڪوٺائي، نهايت پُراسن ۽ علمي طرح سان احتجاج ڪرايائين، ۽ ڪراچيءَ ۾ واضح ڪيائين ته سنڌي به علم و ادب، زبان ۽ فن جي حيثيت سان وڏو مقام رکن ٿا، ۽ انهن جي ٻولي ڪنهن به حيثيت سان نظرانداز نٿي ڪري سگهجي.

سنڌس خدمتن کي اڳيان رکي ڪيس ”بابائي سنڌي“ ۽ ”مخدوم الشعراء“ سڏيو ويو، پر پاڻ شهرت کي پسند نه ڪندي، انهن لقبن کي ترڪ ڪري، مثال قائم ڪيائين ته لقبن جي اضافي تعريف جي ڪابه ضرورت ڪانه آهي: ”عطر آنست ڪه خود ببويد.“ خادم مرحوم سچ پچ ته مسلمانن ۾، بلبل ۽ مخلص، قليچ ۽ صغير سيوهاڻي، دائود پوٽي ۽ وفائيءَ کان پوءِ، سنڌي ادب ۽ فن جو سچو پچو ”خادم“ هو. سنڌس معاصر دوستن ۾ مخدوم طالب المولي، ضياءالدين بلبل، ڊاڪٽر خليل، عثمان علي انصاري، شيخ عبدالله عبد، حافظ احسن، غني،

عبدالله چنه، محبوب علي چنه، عبدالواحد سنڌي، مولائي شيدائي، منظور نقوي، جوش، خواب، سرور، خالدي ۽ لطف الله بدويءَ پارا اديب موجود آهن، جي سنڌس خدمتن جو اعتراف ڪري رهيا آهن.

سنڌ جي تنقيدي تاريخ ۾ هڪ اهڙو تلخ ۽ تخريب پسند تنقيدي دور به گذريو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي وڏن شاعرن ۽ اديبن جا ناقدانه معرڪا ٿي گذريا آهن، جن ۾ ڪيترن بي تعلق ۽ غير جانبدار اديبن تي به سخت تنقيدي حملا ٿي چڪا آهن، جن ۾ ڪي پس پرده رهي، تماشائي ٿي، ٻين کي ويڙهائيندا هئا، ته ڪي ڏونري تي هٿ هڻي، تنقيد جو سونٽو هٿ ۾ کڻي، گامو سچار ٿي، چڱن جون پڳون لاهيندا هئا. ان دور ۾ نظامي، واصف، بيوس، گربخشاڻي، لطف الله بدوي، رشيد لاشاري، ضياءالدين بلبل، جمعو خان غريب، احسن، مراد علي ڪاظم، محمد خان غني، عبدالله چنه، شيخ عبدالله عبد، ماستر بشير، گدائي، حافظ حيات شاهه، سرور ۽ عارف المولي جا نالا ملن ٿا، جن مان ڪي معتوب ۽ مظلوم رهيا ته ڪي حملي آور ٿيا ته ڪي تماشائي. اهو پورو دور اڄ به پنهنجي مواد جي حيثيت مان وساري نٿو سگهجي. بهرحال، هڪ علمي دور هو، جو 'خادم' جي شخصيت سان ڪنهن نه ڪنهن صورت سان وابسته هو. رب ڪريم شال ڪيس مرهي ۽ سنڌس مغفرت ڪري!

سنڌس تصنيفات ۾ 'شمشير اسلام' ۽ 'خنجر هلال' اڙدوءَ تان ترجمو ڪيل ناول آهن، ۽ 'رياض البلاغت'، 'اخلاقي خون'، 'ستاره سنڌ' ۽ 'امام مهدي' تاليف ڪيل آهن. اڻ ڇپيل ڪتابن ۾ سنڌس خود نوشت سوانح عمري، ۽ 'محمود اللغات' موجود آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي سڀني اخبارن ۽ رسالن ۾ سنڌس مقالا ۽ تبصرا موجود آهن، جي به فن جي حيثيت سان پنهنجو مقام رکن ٿا.

خادم صاحب، پوئين دور ۾ دائم المريض رهيو ۽ سالن جا سال صاحب فراش رهيو. تاهم، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مسئلن متعلق ڪنهن به ميٽنگ، بزم، محفل يا ڪانفرنس کي قضا نه ڪيائين. ڪراچي ۽ حيدرآباد جهڙن دور دراز شهرن تائين به پاڻ ڪٺائي اچي شريڪ ٿيندو هو. نه فقط شرڪت ڪندو هو، پر تجويزون لکندو هو؛ ۽ بعض وقتن تي وفدن ۾ به پاڻ ڪٺائي، وزيرن جي درن تي هلندو وتندو هو. رب ڪريم شال سنڌس خدمتن کي قبول فرمائي!

حاصل ڪلام، سنڌي ادب جي هن مخلص ۽ خاموش اديب، 65 سالن جي عمر ۾، چنچر ڏينهن، 9- جنوري 1960ع تي وفات ڪري دوستن کي اشڪبار ڪيو آهي. رب ڪريم شال کيس مرهي [ا-] انالله وانااليه راجعون.

’عاجز‘ ساڪرائي

مرحوم ’عاجز‘ ساڪرائي، سنڌ جو ڪهنه مشق شاعر به آخر الوداع ڪري ويو. مرحوم جو تعلق مغليه خاندان جي چغتائي شاخ سان هو. مرحوم ’عاجز‘ 1887ع ۾ ڄائو ۽ 25- جولاءِ 1959ع تي 72 سالن جي طويل عمر گذاري، حيدرآباد ۾ وفات ڪئي آهي. سندس والد ماجد جو نالو ملا محمد سليمان هو، جو پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ فاضل شخص هو.

’عاجز‘ مرحوم ابتدائي تعليم ۽ تربيت پنهنجي والد وٽان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ فائينل پاس ڪيائين ۽ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ پڻ ٻي سال رهي تربيت حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ ڪراچي ضلعي جي مختلف ڳوٺن ۾ ماستري ڪيائين. رٽائر ڪرڻ کان پوءِ، گوشي نشين ٿي گذاريائين.

سندس شاعريءَ جو استاد مير عبدالحسن ’سانگي‘ هو. ’سانگي‘ مرحوم جي تربيت ۽ صحبت ۾ ’عاجز‘ مرحوم فن ۽ استادن جي ڪلام جو چڱو مطالعو ڪيو. ’سانگيءَ‘ جي اصلاح ’عاجز‘ جي ڪلام ۾ آهستي آهستي پختگي پيدا ڪئي. اهوئي سبب آهي جو اڳتي هلي ’عاجز‘ جو ڪلام سهڻو ۽ سلوڻو ٿيو. سندس شعر و شاعريءَ جو داد ان دور جي پين گهڻن استادن ڏنو، جن مان مرحوم شمس الدين ’بلبل‘، مرحوم محمد هاشم

مخلص، مرحوم شمس‌العلماء مرزا قليچ بيگ، مرحوم زمان شاهہ 'ساقي' ٺٽوي، مشهور بزرگ آهن.

'عاجز' مرحوم جي شاعريءَ ۾ ياس ۽ حرمان، غم ۽ اندوهہ جهجهو آهي. مرحوم 'عاجز' اول اول ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجي والد جي وفات جو سُور سٺو- ان ڪان پوءِ چڙ تہ سورن اچي منهن ڪڍيو. آخري عمر تائين گمنامي ۽ گوشي نشيني اختيار ڪري پئي وقت گذاريائين. سندس شاعري، حزن ۽ ملال جي زندهہ تصوير ٿي وڃي ٿي.

دستور موجب، ڪن شاعرن سان معرڪا بہ ٿيا، جن مان زمان شاهہ 'ساقي' ٺٽويءَ سان ٿيل شاعراڻو معرڪو مشهور آهي، جنهن ۾ آخرڪار 'ساقيءَ' جي غلط فهمي دور ٿي، ۽ پاڻ ۾ شيرو شڪر ٿي ويا.

'عاجز' مرحوم جو منتشر ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪلام سندس پائٽي مرزا غلام معصوم بيگ (سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد) وٽ موجود آهي. "سنڌين جا سخن" بہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن وٽ موجود آهي، جنهن ۾ قديم شاعرن جي ڪلام جو انتخاب ڏنل آهي.

سندس اولاد ۾ ہہ پٽ ۽ هڪ نياڻي ۽ هڪ پائٽيو آهي.

آخر ۾ دعا آهي تہ رب ڪريم شال مرحوم کي مرهيا- اناللہ وانااليہ راجعون.

نواز علي 'نياز' جعفري

هيءَ خبر سنڌي علم ادب سان تعلق رکندڙ حلقن

لاءِ نهايت ڏکب پهچائيندڙ آهي ته سنڌ جي مشهور قادرالڪلام غزلگو شاعر، نواز علي خان جعفري، 'نياز' 12- نومبر 1959ع تي لاڙڪاڻي ۾ 67 ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي آهي- اناالله وانااليه راجعون.

"نياز" جعفري، لاڙڪاڻي جي مردم خيز زمين مان هڪ گل نو شگفته وانگر نڙيو، ۽ اتي ئي موت جي ظالم هٿن سان مرجهائجي ويو! لاڙڪاڻي ۾، 18- آڪٽوبر 1892ع تي، سومرن جي مشهور خاندان ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو محمد آچر خان هو. 'نياز' مرحوم ننڍيءَ وهيءَ ۾ ئي يتيم ٿي چڪو هو. پنهنجي مربي ۽ پياري والد جي جدائيءَ هن ننڍڙي ۽ نماڻي ٻالڪ کي ڪافي متاثر ڪيو. سندس نماڻائيءَ ۽ سادگيءَ ۾ ان ابتدائي عمر واري اندوهه آگين حادثي جو وڏو دخل قائم رهيو. والد جي وفات کان پوءِ سندس تعليم ۽ تربيت جو بار سندس ماسي، ماستر محمد پريل جهڙي مشهور فاضل شخص پاڻ تي هموار ڪيو. ماستر محمد پريل لاڙڪاڻائي پنهنجي مذهبي مشرب ۽ تصنيفات جي ڪري، اهل تشيع فرقي جو سرگرم فاضل شخص هو. ماستر صاحب پنهنجي قلم ۽ ذوق سان سنڌي ادب ۾ ۽ سنڌ ۾ ڪافي طور پنهنجي مذهب جي اشاعت ڪئي آهي. 'نياز' جي تربيت ۾ سندس وڏي ڀاءُ غلام علي خان جعفريءَ جو به وڏو دخل رهيو آهي، جو صاحب به مذهب شيعه سان وابسته هو. انهن ٻنهي بزرگن جي تربيت ۽ صحبت

جي ڪري، مرحوم 'نياز' به ان مشرب جو مخلص مومن پوئلڳ هو. پڇاڙيءَ تائين اهلبيت اطهار ۽ معصومين جي حب ۽ مشرب ۾ سرشار رهيو.

ڪيس شاعريءَ جو ذوق، مرحوم 'بلبل' جي ديوان مطالعي ڪرڻ سان پيدا ٿيو. ان لاءِ سندس چوڻ آهي ته "ديوان بلبل" مون پنهنجيءَ والده ماجده وٽ ڏٺو، ۽ ان جي پڙهڻ کان پوءِ شاعريءَ جو شوق پيدا ٿيو.

'نياز' صاحب ڪجهه وقت لاڙڪاڻي مدرسي ۾ ماستري به ڪئي. سندس ذڪر شمس العلماء دائود پوٽي پنهنجيءَ مختصر آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪيو آهي، ۽ لکيو آهي ته "ان وقت کهڙو محمد ايوب خان، ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ هو، جنهن کي مسٽر نواز علي 'نياز' خاص طرح پڙهائيندو هو." تعليم جي شغل کي ڇڏڻ کان پوءِ، روينيو کاتي ۾ ويو. ترقي ڪري مختيارڪار بڻيو، ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ملازمت جي سلسلي سان وابسته رهيو. هر هنڌ علمي ۽ ادبي خدمت ڪندو رهيو، ۽ مشاعرن ۾ بهرو وٺندو آيو. 1947ع ۾ رٽائر ڪري اچي اباڻي شهر کي وسايائين. ڪجهه وقت "نياز ميڊيڪل هال" به هلايائين؛ پر پاڻ غلام علي خان جعفريءَ جي وفات کان پوءِ، خانداني ۽ معاشرتي ڪمن ڪارين وڏڻ جي ڪري، حڪمت ۽ طب کان ڪناره ڪشي اختيار ڪيائين، ۽ پاڻ جي ڇڏيل مشغولين ۽ خدمتن کي جاري رکيائين. 'انجمن حسيني' امام بارگاهه ۽ ٻيا

مذهبي وقف سنڀاليائين.

11_ جنوري 1954ع تي سندس اهليه محترمه وفات فرمائي، انهيءَ صدمي کيس هيڻو ڪري وڌو. سندس ڪلام اهڙي قلبي تاثرات سان ڀريل آهي.

پاڻ جيڪو وقت لاڙڪاڻي ۾ رهيو، شعر و ادب جي خدمت ۾ پيش پيش رهيو. نو آموز شاعرن جي حوصلي افزائي ڪندي، ڪيئي قادرالڪلام ۽ استاد پيدا ڪيائين. سندس تربيت ۽ نڪته رس طبيعت، هري 'دلگير' ۽ پريو 'وفا' چڱائيءَ جهڙا چونڊيءَ جا شاعر پيدا ڪيا، جن کي هند ۽ سنڌ سڃاڻي ٿي.

سندس علمي ۽ ادبي خدمتن ۾ سندس ڪلام جا مجموعا وڏي حيثيت رکن ٿا. سندس ڪلام ۾ "معراج النبي" ۽ "گل ۽ بلبل" تي لکيل مسدس عظيم شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا. 'نياز' صاحب هڪ ننڍڙو انتخاب "جوهر سخن" به قلمبند ڪيو هو، جو افسوس آهي ته شايع ٿي نه سگهيو آهي.

"نياز" مرحوم پنهنجيءَ وفات کان به ڏينهن اڳ هڪ غزل لکيو آهي، جو سندس غمگين طبع جو هڪ طرف آئينه دار آهي ته ٻئي طرف سندس وفات حسرت آيات لاءِ پيشنگوئي آهي:

اوچتو سڏ ٿيو، نه ڪنهن کان موڪلائي ٿو وڃان،
درد دنيا مان هي پنهنجي دل ۾ پائي ٿو وڃان.

اڻ ڏٺل هڪ ملڪ، ٻيو ساٿي هلي ٿو ڪين ساڻ،
واٽ جون سخٽيون سڀئي سر تي سهائي ٿو وڃان.
هئا عزيزن دوستن مان ڪير منهنجا خير خواهه،
بس، ’نيازا‘، هر ڪنهين کي آزمائي ٿو وڃان.

بهرحال، هڪ ڪهنه مشق ۽ استاد شاعر جي وفات سنڌي ادب لاءِ ناقابل تلافي نقصان آهي. رب ڪريم شال مٿس مغفرت فرمائي ۽ مرهي!

[نمبر 4، سال 1959ع]

حڪيم شمس الدين

سنڌ جي اهل علم طبقي لاءِ نهايت وحشت انگيز امر ٿيندو ته سنڌ جا مشهور چار حڪيم ۽ فن طب جا عالم - حڪيم شمس الدين، ڊاڪٽر شيخ شمس الدين، حڪيم سيد غلام مرتضيٰ شاهه ۽ مولانا حڪيم محمد صادق راڻيپوري هن جهان فانيءَ مان انتقال ڪري، عالم جاودانيءَ ۾ پهچي چڪا آهن. انالله وانااليه راجعون.

حڪيم شمس الدين مرحوم، يوناني طب جي متبحر ۽ مستند ماهرن ۾ شمار ڪيو ويو آهي. سندن فني مهارت جو داد سندس استاد، حڪيم اجمل خان مرحوم به ڏنو هو. حڪيم صاحب جي طبي ۽ فني ڪمالات جو اعتراف سنڌ کان ٻاهر هندستان، ايران، عرب ۽ افغانستان جي مشهور طبيبن به ڪيو هو. حڪيم صاحب گويا سر زمين سنڌ ۾ يوناني طب جو واحد امام الفن تسليم ڪيو ويو هو. حڪيم صاحب 'طبيه ڪاليج دهليءَ' جو فارغ التحصيل هو، ۽ حڪيم اجمل خان مرحوم جي پيارن شاگردن ۾ شمار ڪيو ويو ٿي. هن طب جي تحصيل ڪانپوءِ فوراً ڪيس آئي جي طبيه ڪاليج ۾ پروفيسر ڪري رکيو ويو هو، ۽ حڪيم

صاحب پنهنجي خداداد ذهانت سان فن جي خدمت ڪري ڪافي شهرت حاصل ڪئي. سندس انهن طبي خدمتن جي صلي ۾ رياستن جي والين، عالمن، طبيبن ۽ ٻاهرين ملڪن جي مريضن جا سرٽيفڪيٽ موجود آهن. ان کانپوءِ حڪيم صاحب حيدرآباد سنڌ ۾ پنهنجو مطب کوليو. اهو دواخانو ترقي ڪندي "طبي ڪمپني" جي نالي ۾ اڄ به خدمت ڪري رهيو آهي.

حڪيم صاحب ديوبند جو فارغ التحصيل عالم هو. ابتدائي دور ۾ خلافت تحريڪ جو سرگرم ڪارڪن رهيو پر پوءِ هميشه لاءِ سياسي دنيا کان الڳ رهيو.

حڪيم صاحب کي نرينو اولاد ڪونہ هو، فقط نياڻيون آهن.

فن طب تي مرحوم حڪيم شمس الدين جا ڪتاب مستند سمجهيا وڃن ٿا. آخري ايام ۾ پنهنجي پوري طبي لئبرري، سنڌ يونيورسٽيءَ جي لئبرريءَ کي سپرد ڪري، هڪ عمدو مثال قائم ڪيائين.

سندس خاندان ۾ قاضي فضل الله (سابق وزير اعليٰ سنڌ)، اهليہ ۽ نياڻيون آهن. ان کان سواءِ حيدرآباد جو مشهور "طبيہ ڪاليج" سندس قابل قدر يادگار آهي.

حڪيم صاحب 12 ڊسمبر تي حيدرآباد ۾ وفات ڪئي. خداپاڪ مرحوم کي مغفرت ڪري، آمين!

ڊاڪٽر شيخ شمس الدين،

مرحوم ڊاڪٽر شيخ شمس الدين، حيدرآباد جي نامور عامل هندو قٽمليءَ جو مشهور فرد هو، ۽ مرحوم ڊاڪٽر شيخ نور محمد، ڊاڪٽر شيخ محمد يعقوب ۽ مرحوم شيخ عبدالعزيز قنڌاريءَ سان گڏ، ان دور جي مشهور نومسلم بزرگ شيخ عبدالرحيم جي صحبت ۽ تبليغ تي اسلام قبول ڪيو هئائين.

خلافت تحريڪ جي مشهور علمبردار، مولانا شيخ الهند محمودالحسن سان گڏ کين به جلاوطن ڪيو ويو. پاڻ پنهنجي ڪٽنب سميت هجرت ڪري وڃي ترڪيءَ ۾ رهيو، ۽ اتي ديني علوم جي تحصيل ڪيائين. ترڪيءَ کان پوءِ، حج ڪري، پنهنجي وطن ۾ واپس آيو. سندس شخصيت نهايت دلڪش ۽ لذيذ هئي. انتها درجي جو خاموش ۽ محبوب شخص هو. آخر تائين صوم و صلواة جو پابند رهيو؛ ۽ غريبن، يتيمن ۽ بيواهن جي امداد ۾ مصروف رهيو. پاڻ 14- جنوري 1961ع تي وفات ڪيائين. رب ڪريم کيس اجر جزيل عطا فرمائي، ۽ سندس پوين کي صبر جميل عنايت فرمائي.

حڪيم سيد غلام مرتضيٰ شاهه،

شمس الاطباءِ، حڪيم سيد غلام مرتضيٰ شاهه 27- جنوري 1961ع تي وفات ڪئي آهي. شاهه صاحب سنڌ جي قديم طبي خاندان جو فرد وحيد هو، ۽ فن طب

۾ وڏيءَ مهارت جو صاحب هو. سنڌ جي طبيبن جي تنظيمن 'جمعيت الاطباء' ۽ 'پاڪستان طبي ڪانفرنس' جو پريزيڊنٽ هو. پاڻ اول اول ٽنڊي محمد خان ۾ طبيہ ڪاليج جو بنياد رکيائين، ۽ 'طبي مخزن' بہ جاري ڪيائين؛ ان کان سواءِ 'سنڌ ڪوآپريٽو دواخانہ لميٽيڊ'، جو محرڪ ۽ باني بہ شاهہ صاحب ئي هو. سندس مخلصانہ جدوجهد، طبيبن جي حقن تسليم ڪرائڻ جي سلسلي ۾ تاريخي يادگار جي حيثيت رکي ٿي. سندس طبي مهارت جو اعتراف سنڌ ۽ هند جي نامور ڊاڪٽرن ۽ حڪيمن بہ ڪيو آهي. رب ڪريم شال کيس مرهي!

حڪيم محمد صادق راڏيپوري

سنڌ جي مشهور عالم، اديب ۽ حڪيم مولانا محمد صادق راڏيپوريءَ 18- جنوري 1961ع تي وفات ڪئي آهي. حڪيم صاحب مرحوم پنهنجي فن ۾ يگانہ روزگار شخص هو. سندس ڪمالات کان متاثر ٿي، راڏيپور جي مشهور پير صالح شاهہ کيس پاڻ وٽ فيملي حڪيم ڪري رهايو. هزهائينس نواب آف جهوناڳڙهہ جي لاعلاج بيگم جو علاج ڪري، حڪيم صاحب پنهنجو مثال قائم ڪيو. ان سلسلي ۾ برصغير هند و پاڪ جا هزارها ڊاڪٽر ۽ حڪيم ناڪامياب ٿي چڪا هئا. جهوناڳڙهہ جي رياست مان، ان ڪري، آخر تائين

ڪيس وظيفو ملندو رهيو. طب کان سواءِ سندس ديني ۽ علمي خدمتون ۽ قلمي ڪوششون پڻ نمايان حيثيت رکن ٿيون. ابتدا ۾ سنڌي ديني رسالا ۽ ڪتاب به شايع ڪيائين. سنڌي ادبي بورڊ جو ڇپايل، "سچل جو سرائڪي ڪلام" سندس بهترين يادگار آهي. ان جو مقدمو، تصوف جي معارف ۽ حقائق سان لبريز آهي. رب ڪريم شال ڪيس مرهي ۽ مغفرت ڪري، آمين!

محمد نسيم تلوي

ڪراچيءَ جي مشهور اخبار "بلوچستان جديد" جي ايڊيٽر،محمد نسيم تلويءَ، 2 - فيبروري 1961ع تي، لاهور ۾، حرڪت قلب بند ٿيڻ سان وفات ڪئي. مرحوم تلوي نهايت بيباڪ ۽ دلير ايڊيٽر هو. پاڻ 1923ع ۾ ڪراچيءَ مان 'بلوچستان جديد' پهرين اخبار جاري ڪيائين. ان جون هفتيوار اشاعتون علمي ۽ ادبي، سائنسي ۽ فلسفيانه مقالن تي مشتمل رهنديون هيون، ۽ علمي طبقي ۾ سندس اهي نمبر نهايت مقبول رهيا. آخري دور ۾ ڪراچيءَ کان سواءِ ڪوئيٽا مان به اخبار جو ايڊيشن ڪڍندو رهيو. سندس علمي ۽ صحافتي خدمتون بلوچ ايراضيءَ لاءِ غنيمت هيون. مرحوم تازو محڪمه تعميرنو جي دعوت تي مشرقي پاڪستان جي دوري تي ويل هو، ۽ واپس ايندي لاهور ۾ وفات

ڪيائين. نهايت پرجوش ۽ مخلص، ديانتدار ۽ ٻهريسال زندهه دل ۽ غيور شخص هو. رب ڪريم شال کيس جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي، آمين!

ساقي سجاولي

سنڌ جي مشهور اهل قلم ۽ اديب، غلام احمد 'ساقي سجاولي' 20 سيپٽمبر 1960ع تي، پنهنجي ڳوٺ ٻتني (ضلعو ٺٽو) ۾، طويل علالت کان پوءِ وفات ڪئي آهي. ساقي سجاولي نهايت پختو فنڪار هو. علم ادب جي هر صنف تي لکيو اٿس، ۽ اڪثر ڪري سنڌ جي سيني قديم ۽ جديد اخبارن ۽ رسالن ۾ سندس مقالا شايع ٿيا آهن. 'الوحيد' ۽ 'سنڌ زميندار' جي دور ۾ ساقي سجاولي مشهور مضمون نگار جي حيثيت سان لکندو آيو آهي. خليل جبران ۽ ٽئگور کان گهڻو متاثر هو. خليل جبران جي ڪتاب "اس نے ڪها" جو ترجمو، "پيغمبر"، سندس مشهور ڪتاب آهي. سندس افسانن جا ٻه - چار مجموعا شايع ٿيا آهن. پوئين دور ۾ پاڻ هڪ 'سنڌي لغت' کي ترتيب ڏئي رهيو هو، ۽ اٽڪل اوڻيهه هزار لفظ ۽ انهن جون معنائون سهيڙي ۽ مڪمل ڪري چڪو هو. توقع آهي ته سندس احباب انهيءَ ڪاوش کي ڇپائي محفوظ ڪندا. سندس هموطن دوستن سندس يادگار قائم ڪرڻ جي

سلسلي ۾ 'ساقي لئبروي' قائم ڪئي آهي. سندس وفات علم ادب جي دنيا ۾ وڏو خال پيدا ڪيو آهي. رب ڪريم مٿس رحمت ڪري، آمين!

[نمبر 1، سال 1961ع]

باباي اردو مولوي عبدالحق

باباي اردو، ڊاڪٽر مولوي عبدالحق، جي انتقال جي خبر علمي دنيا لاءِ هڪ ناقابل تلافي صدمو آهي. ڊاڪٽر صاحب مرحوم جي وفات سان گويا هڪ عظيم تاريخي جدوجهد جو دور ختم ٿيو. ڊاڪٽر صاحب سرسيد احمد، شبليءَ ۽ حاليءَ جي روايتن ۽ قدرن جو آخري يادگار هو. سندس تاريخي ۽ علمي جدوجهد جو انڪار نٿو ڪري سگهجي. هندستان جي علمي ۽ ادبي تحريڪن ۽ لساني مسئلن ۾ ڊاڪٽر صاحب جون اڻٿڪ ڪاوشون ۽ ڪوششون هميشه ياد رهنديون. اردو زبان جي ترقيءَ ۽ اشاعت جي سلسلي ۾ سندس قربانيون مثالي آهن. هو پنهنجي سر هڪ انجمن، هڪ محفل، هڪ ادارو، هڪ زبان، هڪ مسئلو ۽ هڪ عظيم مقصد هو. ڪاش اهڙا گهڻا عبدالحق اڃا پيدا ٿين، جي پنهنجي پنهنجي ادب ۽ زبان لاءِ زندگيون وقف ڪن! سندس ڪوشش ۽ مخلصانه جدوجهد سان اردو نه فقط هند - پاڪ جي مکيه زبان بڻجي چڪي آهي، بلڪ بين الاقوامي زبانن ۾ ڇهون نمبر، زنده ۽ ترقي يافته زبان ڄاتي وڃي ٿي. مولوي عبدالحق اسان

لاءِ هڪ مثال آهي، تازيانہ عبرت آهي، اشارو آهي، وڌڻ ۽ ويجهڻ جو، ڪم ڪرڻ جو، جهاد ۽ جدوجهد جو — مثال، ۽ بهترين مثال. ڊاڪٽر صاحب مارچ 1870ع ۾، ميرٺ جي ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄاتو ۽ 15- آگسٽ 1961ع تي ڪراچيءَ ۾ وفات ڪيائين. سڄي عمر شادي نہ ڪيائين. چيائين، "مون اردوءَ سان شادي ڪئي آهي، جنهنجو اولاد اردوءَ جا اهل زبان آهن!" "انجمن ترقي اردو"، پاڪ و هند سندس بهترين يادگار آهي. رب ڪريم شال کيس مرهي! انا لله وانا اليه راجعون.

سيد عطاءُالله شاه بخاري

برصغير هند پاڪ جي ممتاز ليڊر، روشن خيال عالم، جادو بيان اديب، شعلہ نوا خطيب ۽ وجدآور شاعر، امير شريعت، سيد عطاءُالله شاهہ بخاريءَ، ملتان ۾ 21- آگسٽ 1961ع تي 72 سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي آهي. مرحوم ڇئن سالن کان بيمار هو. پوين پنجن مهينن کان مٿس فالج جو حملو ٿيو. کيس صدر مملڪت جي چوڻ تي نشتر ميڊيڪل ڪاليج جي اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو، ۽ ان کان سواءِ يوناني حڪيمن جي هڪ منتخب بورڊ بہ سندس علاج ڪيو، پر صحتياب نہ ٿي سگهيو.

شاهہ صاحب آزاديءَ جو پرستار ۽ ڪانگريس ۽

مسلم ليگ کان الڳ تنظيم، 'جمعيت الاحرار' جو باني ۽ صدر رهيو. سندس پاليسي انگريزن جي مقابلي ۾ هميشه مختگير ۽ گرم رهندي هئي. انگريزن جي زماني ۾ پاڻ مسجد شهيد گنج، آزاديءَ ڪشمير، ختم نبوت ۽ آزاديءَ جي تحريڪن ۾ 15 سال جيل ڪاٽي چڪو هو.

شاهه صاحب فڪر و نظر، علم و ادب ۽ شعر و فن جي دنيا ۾ بيمثال شخصيت جو مالڪ هو. شاعريءَ ۾ سندس تخلص "نديم" هو، پر سندس شهرت جو سبب زيادهه تر خطابت هو. سندس خطابت ۾ فن ۽ هنر هو، طلسم ۽ سحر هو. سندس ولوله انگيز ۽ زلزله خيز تقريرون انگريزي سامراجيت لاءِ فنا جو پيغام ثابت ٿيون. پوري برصغير هند پاڪ ۾ مولانا آزاد ۽ بهادر يار جنگ جي معيار ۽ مقام جو اگر ڪو مقرر ۽ خطيب هو ته اهو شاهه صاحب مرحوم هو — بلڪ وجد انگيز وجز خوانيءَ جي لحاظ سان شاهه صاحب انهن بزرگن کان گوي سبقت کڻي چڪو هو. هڪ انگريز عالم لکيو آهي: "مون هندستان ۾ ٻه عظيم چيزون ڏٺيون — هڪ تاج محل ۽ ٻيو عطاءُ الله شاهه بخاري!" سندس جادو بيانيءَ جو داد خود مهاتما گانڌيءَ به ڏنو آهي. نوراني شبيهه، مجاهدانه ڪردار، غازيانه سيرت، ۽ عالمانه وضع وارو عطاءُ الله شاهه، پنهنجيءَ انفرادي عظمت جي لحاظ سان اڄ به امر آهي.

1918ع ۾، ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي امرتسر

واري مشترڪ اجلاس ۾ شرڪت ڪـان ولي، پـورا ويهه سال مسلسل جدوجهد ۾ گذاريائين. انگريزن جي خلاف، خلافت، ڪانگريس، مسلم ليگ، احرار، وغيره پارٽين، هر هڪ متحده محاذ جو ليڊر ۽ سالار ڪيس ٿي چونڊيو ويندو هو.

شاهه صاحب مفاد پرست ليڊرن مان نه هو. سندس ساري زندگي مجاهدانه ۽ فقيرانه رهي، ايتريقدر جـو پنهنجن ٻچن لاءِ نه ڪا جائداد بڻائي سگهيو، نه ڪا گهر جي جاءِ ٺـي ٺهرائي سگهيو. برصغير هند ـ پاڪ جي هن جليل القدر مجاهد، ملتان جـي هڪ غير معروف محلي، ٽبي شيرخان، ۾ هڪ ڪرايي تـي ورتـل بوسيده مڪان ۾ وفات ڪئي.

مولانا بخاري، پٽنا (بهار) ۾ 1889ع ۾ ڄائو، ۽ 72 سالن جي عمر ۾ 1961ع ۾ وفات ڪيائين. سندس پوين ۾ چار پٽ، هڪ نياڻي، ۽ هڪ بيوه آهن ـ رهـے نام الله ڪا. سندس تاليفات ۾ ”ديوان“، ”سواطع الالهام“ (ڇپيل)، ”مجموعه خطبات“ (اڻ ڇپيل)، اهم علمي چيزون آهن. انالله و انا اليه راجعون.

مولوي قاضي عبدالرزاق

سنڌ جي علمي حلقن لاءِ هيءَ خبر نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته سنڌ جي مشهور اهل قلم ۽ ديني خادم، مولوي قاضي عبدالرزاق، 18 جون 1961ع تي

وفات ڪئي آهي ـ اناالله و اناالیه راجعون.
قاضي صاحب 19 - سيپٽمبر 1892ع تي روهڙيءَ ۾ ڄائو. نهايت ديندار ۽ ديني علوم سان شغف رکندڙ، خاموش طبع، ۽ متواضع شخص هو. علوم دينيه جي تحصيل کان پوءِ ساري عمر معلم الفقه ٿي رهيو. هزارين شاگرد سندس تعليم ۽ صحبت مان فيضياب ٿيا آهن.
تعليم ۽ تدريس سان گڏ علمي رسالا ــ جهڙوڪ 'علمي دنيا'، 'ڪاميابي'، 'دين و دنيا'، وغيره ـ ڪافي عرصي تائين هلائيندو رهيو، جن ۾ علمي، ادبي، تاريخي ۽ ديني مقالا شايع ٿيندا هئا. سندس تصنيفات ۾ هيٺيان ڪتاب آهن، جن مان ڪي ترجمو آهن: غازي انور پاشا، آئينه محبت، ارشاد الامر، تاريخ القرآن، سيرت العائشه، فاروق اعظم، محبت جو قتل، فولادي شهزادو، امانت، پيارو نبي، دين ۽ دنيا، سوره فاتح. رب ڪريم کيس شال سرهي.

[نمبر 2 ۽ 3 1961ع]

عثمان علي انصاري

هيءَ خبر سنڌي ادب لاءِ وحشت اثر ثابت ٿيندي تہ سنڌي ادب جو هڪ اديب، عالم، مخلص ۽ محقق جناب عثمان علي انصاري، 2 - سپٽمبر 1962ع ڌَسي، ڪراچيءَ ۾ داعيءِ اجل کي لبيڪ چئي، هن دار فانيءَ کان موڪلائي، عالم جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو. انالله وانااليہ راجعون.

مرحوم انصاري صاحب هڪ شگفتہ مزاج، هردلعزيز ۽ رلڻو ملڻو شخص هو. سندس شخصيت علم و فن، تهذيب وثقافت جي جامع هئي. هو سنڌي تهذيب ۽ 'لطيف' جو عاشق هو. ان موضوع تي سندس مقالا نهايت پُر مغز، معلومات افزا ۽ محققانہ حيثيت رکن ٿا. 'شاهہ' جي رسالي جي ترتيب ۽ ڪلام جي تنقيد ۽ تحقيق متعلق انصاري صاحب جي جستجو عالمانہ آهي. افسانوي، ادب لطيف ۽ ناول سان پڻ سندس تعلق رهيو آهي. ان حيثيت سان بہ سندس ناول ۽ افسانا، زبان ڪوڙي مواد ۽ فن جي حيثيت سان قابل قدر آهن. مرحوم انصاري صاحب ساري زندگي تعليم جي خدمت ڪئي ۽ سنڌ جي محڪمہ تعليم جي ڊائريڪٽر جي حيثيت

سان رٽائر ڪيائين. آخري دور ۾ سال کن تائين ”سنڌي ادبي بورڊ“ جو اعزازي سيڪريٽري به رهيو. اهو به ياد رهي ته انصاري صاحب مرحوم ”مهراڻ“ جي ابتدائي دور ۾ ان جو مئنيجنگ ايڊيٽر به ٿي رهيو هو. انصاري صاحب جي علمي ۽ ادبي خدمتن جو سلسلو وسيع آهي. سندس وفات سنڌي زبان لاءِ ناقابل تلافي نقصان آهي. رب ڪريم شال مرحوم کي مرهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي، آمين!

*   *   *

محترم انصاري صاحب پنهنجي ذهني ۽ فڪري، علمي ۽ ادبي حيثيت سان سنڌي ادب ۾ انفرادي مقام تي پهتو هو. سندس شخصيت ۾ علو ۽ نيڪي، محبت ۽ مروت، رعب ۽ عظمت جا جوهر سمايل هئا. سدائين شگفته مزاج ۽ رلڻو ملڻو رهيو، اجائي وڏائي ۽ ديکا ديکيءَ کان هميشه پري رهيو. سندس مطالعو، علم و فن جي هر پهلوءَ تي حاوي هو. سندس گفتگو شگفته ۽ شسته، مذاق ۽ مزاح سان ڀرپور هوندي هئي. انصاري صاحب سان ملاقات ڪرڻ کان پوءِ هر ڪو افسرده ۽ رنجيده شخص، شگفته ۽ دلي سرور حاصل ڪري پوءِ موٽندو هو. سندس چهرو ڏيا وارو هوندو هو: ڪشاده

پيشاني، ڪتابي، خط و خال، سندس دلي پاڪيزگي ۽ طبعي سادگيءَ جا دليل آهن.

سنڌي علم و فن، تهذيب ۽ ثقافت، باالخصوص شاهه لطيف جو عاشق صادق هو. سندس علمي ۽ فڪري مقالا فڪر انگيز آهن. 'شاهه' جي رسالي جي ترتيب متعلق انصاري صاحب جي جستجو ۽ تحقيق نهايت محققانه ۽ عالمانه هئي. انصاري صاحب ڪيترا سُرَ نئين سر ترتيب ڏئي، مفيد اضافن ۽ معنائن سان رسالي 'مهراڻ' جي اوائلي دور ۾ شايع پڻ ڪرايا هئا. ان کان پوءِ سنڌي رسالي 'اچڪلهه' ۾ به نوان سُرَ ۽ نوان بيت شايع ٿيل آهن. 'شاهه' جي بيتن جي تلاش، پرک ۽ پيشڪش جي نقطهء نظر سان انصاري صاحب ڪافي عرقريزي ڪئي هئي. سندس چوڻ هو ته "هو 'شاهه' کي ايڊٽ ڪري رهيو آهي، پر جيستائين علامه دائود پوٽي جو رسالو شايع نه ٿيو آهي، تيستائين مان پنهنجو رسالو نه ڪيندس!" نه معلوم، سندس شاهه جي رسالي جي ايڊٽ جو ڪم ڪٿي پهتو.

انصاري صاحب جي تحرير ۾ زندگي، شوخي، خفيف مذاق ۽ خوشگوار افتاد موجود آهن. سندس لفظن جو انتخاب نهايت حسين ۽ انداز بيان دلنشين هو. سندس زبان استادانه ۽ منطقي پختگيءَ سان پرپور نظر اچي ٿي. سندس تحرير پڙهندڙ ۾ شگفتگي ۽

ڪشش پيدا ڪري ٿي. سندس انداز بيان ٽڪائيندڙ ۽ منجهائيندڙ نہ آهي، پر وندرائيندڙ ۽ روح افزا آهي. لطافت ۽ جامعيت، رنگيني ۽ اثر انگيزي سندس تحرير جا اهم عناصر آهن. ٻوليءَ جي سلاست، صحت، بندشن جي پختگيءَ، استدلال جي منطقي معنيٰ، لفظن جي انتخاب، ۽ ترڪيبن جي جامعيت جي لحاظ سان، انصاريءَ جي سنڌي زبان پنهنجو مٽ پاڻ آهي. ”شاهہ – هڪ ڪيميا گر“، ”سنڌي تهذيب“ ۽ ”سنڌي زبان جا ثقافي مسئلا“ نهايت لذيذ، جامع ۽ معلومات افزا مضمون آهن. انهن مضمونن جي جزالت ۽ رنگيني، شگفتگي ۽ جامعيت پڌائي ٿي تہ تحريرن جي پس پردهہ هڪ صاحب مطالع، جمال پسند ۽ صاحب ذوق جو هٿ آهي. انصاري، تحرير جي برجستگي ۽ رواني، رنگيني ۽ صحت ۽ سلاست ۽ مينا ج جي حيثيت سان، پنهنجي معاصر احباب ۾ خاص مقام رکي ٿو.

انگريزي ادب کان سواءِ، فارسي ۽ اردوءَ جي قادرالڪلام شاعرن جا بهترين اشعار هميشہ سندس زبان تي جاري هئا. تقرير هجي يا تحرير، غالب، حافظ، مير، شاهہ، ضرور استعمال ڪندو هو؛ پر پنهنجن ذاتي خطن ۾ بہ منتخب اشعار ائين جڙيندو هو، جئن منڊيءَ تي نيڪ. هو اهل علم ماڻهن جو قدردان، قيافہ شناس ۽ جوهر شناس هو.

ڪچهريءَ جو مور هو، جنهن بہ ڪچهريءَ ۾ انصاري صاحب هوندو هو، اها ڪچهري بنهہ پيئي ٻهڪندي هئي. ڪڏهن ڪہ گرجدار ۾ پيو گجندو، تہ ڪڏهن ڪنن تي هٿ رکي پيو سرگوشيون ڪندو، ۽ مشڪندو ۽ مرڪندو. سندس مرڪڻ ۽ مشڪڻ ۾ بہ حسن ۽ دلاويزيءَ جا عجيب رنگ پسبا هئا. سندس مرڪڻ ۾ بشاشت ۽ دلي پاڪيزگي هوندي هئي. منافقت ۽ ڪج ادائيءَ کان پري هو، تنهن ڪري هر ڳالهہ ڦهڪائي ڏيندو هو. دوستن تي، محبت ۽ بي تڪلفيءَ جي ڪري، عجيب غريب لقب چسپان ڪري ڇڏيا هئائين، اهي لقب بيڌڙڪ استعمال ڪري، ڪچهريءَ کي ڪلائيندو هو. دل ۾ ڪوٽ ڪي سانڍڻ سندس طبع ۽ رندانہ مشرب جي خلاف هو.

ڳالهين جو ڳهير هو. ڳالهہ مان ڳالهہ ڪندو، ڪلائيندو، مزاح ۽ مذاق ڪندو، هلندو ويندو. سندس هڪ هڪ ڳالهہ ڪلاڪن جا ڪلاڪ هلندي هئي، پر ٻڌندڙن جو سرور جڻ پوءِ تڻن وڌندو ويندو. ٿڪ ۽ انقباض جو تہ ونس نالو ئي ڪين هو. ڳالهہ ڳالهہ ۾ ٽوٽڪا، لطيفا، اشعار، ويندو جڙيندو.

انصاري صاحب جو دماغ، قلم ۽ زبان، افسانوي رنگ جا هئا. هرڪا سادي ۽ سولي ڳالهہ بہ افسانہ طرازيءَ ۽ رنگ آميزيءَ کان سواءِ چٽ ڪري ئي نہ

مگهندو هو. سندس گفتگو جا پيمانا به غير معمولي هئا.
مثلاً، هڪ پيري چيائين، ”مان وڃان ٿو!“
”ڪاڏي؟“
”ڪئناڊا“
”ڇو؟“
ڇي، ”اتــي مون کي ستر هزار ايڪڙ زمين الاٽ ٿي آهي!“
ٻئي دفعي چيائين، ”بـابـا، مون کان ڪم ڪار سنڀالي وٺو.“
”سائين، ڇو؟“
ڇي، ”لسٻيلي جي ڄام مون کي ست هزار ايڪڙ زمين ڏيڻي ڪئي آهي، اتي ڇهه لک ريون ڌاريندس!“
هڪ پيري چيائين: ”مون مسئي – پنهوڄ جو باغ ڏٺو آهي. مسئيءَ جي بـاغ جي هڪ لام ڇهه ميل هئي!“ (ٻيءَ لام جي ڊيگهه معلوم ڪرڻ جـو سوال ئي ڪو اٿي!)

مطلب ته انصاري صاحب نهايت شگفته مزاج بزرگ هو. حاضر جواب به هڪڙو ئي هو. ڳالهه ۾ اصل نه گسندو، هار اصل نه کائيندو، پيو ڳالهه کي مروڙيندو مروڙيندو، پر آڻ نه ڇڏيندو. سچ پچ ته انصاري صاحب، پنهنجي انفرادي حيثيت سان، وڏين خوبين جو مالڪ هو. رب ڪريم کيس مرهي، ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي.

انصاري صاحب جا وڏا سهارنپور ضلعي جي جنت آباد ڳوٺ جا رهاڪو هئا. سندس والد جو نالو هدايت علي انصاري هو، جو 1870ع ۾ سنڌ ۾ آيو، ۽ پوليس جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو. 1901ع ۾ سيوهڻ ۾ وفات ڪيائين. ان وقت هو سيوهڻ جو انسپيڪٽر هو.

سندس والد، ميرپور ماٿيلي جي 'رند' خاندان مان شادي ڪئي هئي. ان مان ٻه پٽ ۽ هڪ نياڻي اولاد طور ڄاوا. انصاري صاحب، 21- آڪٽوبر 1901ع ۾، شڪارپور ۾ ڄائو. ابتدائي تعليم جي سلسلي ۾ 2 درجا سنڌي، شڪارپور جي هڪ ننڍي پرائمري اسڪول مان پاس ڪيائين. ان کان پوءِ سندس چاچي شيخ صادق عليءَ کيس ميهڙ ۾ گهرايو، جتي هو صاحب ڊپٽي ڪليڪٽر هو. ميهڙ ۾ چار درجا پاس ڪري، وري شڪارپور واپس ويو، جتي انگريزي اسڪول ۾ داخلا نه ملڻ ڪري، مرحوم قاضي بهادر علي شاهه جي عربي مدرسي ۾ داخلا ورتائين. 2 سال کن فارسيءَ ۽ عربيءَ جي تعليم ورتي، خيرپور ميرس جي اي وي اسڪول ۾ داخل ٿيو. اهو اسڪول، اڳتي هلي، ناز هاءِ اسڪول بڻيو. اتي ٻه ٻه سال پڙهي، وري لاڙڪاڻي جي اي وي اسڪول ۾ داخل ٿيو. اتي ٽيون ۽ چوٿون پڙهي، پنجون وڃي خيرپور ۾ پاس ڪيائين. آخرڪار 1918ع ۾ شڪارپور ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين.

سندس چاهه ننڍيءَ ڄمار کان وٺي راند روند، ملهه

۽ پلهاڙي سان هـو. زور آزمائي، ٻچري ڪٽڻ، سندس محبوب شغل هو. ننڍي لاءِ کان طبيعت ۾ سادگيءَ جا جوهر موجود هئا. برين عادتن کان پري رهندو هو. سادو کائيندو ۽ سادو پهريندو هو.

ميٽرڪ پاس ڪري، جهونا ڳڙهه روانو ٿيو. پر اتي جي پروفيسرن جي آڏيءَ پڇا ههراهه ڪي حيران پريشان ڪري وڌو، سو ٽئين ڏينهن واپس شڪارپور پهتو. ڳالهه اصل هيئن هئي ته انصاري صاحب پهرئين ڏينهن جيئن ڪلاس ۾ داخل ٿيو، تيئن ٻـه فيلوز آيا، ۽ ڪلاس ۾ چيائون:

”اتي ٻيهن اهي، جن حسابن ۾ 600 مان 550 مارڪون کنيون آهن!“ اٽڪل روءِ اٺ ڪلاس اٿيو.

وري چيائون، ”اٺن اهي، جن 595 مارڪون کنيون آهن.“

”سنڌين مان هڪ مسٽر دلُ اٿيو، باقي ڪاٺياواڙي ۽ گجراتي هئا.“

انصاري صاحب محسوس ڪيو ته مون سارو وقت ملهن ۽ پلهاڙن ۾، ٻچرين ۽ زور آزمائيءَ ۾ گذاريو آهي، سو هت ڪٿي ٿي دال ڳري! ڪلاس هلندي، دريءَ کان ٽپو ڏيئي، نڪتو ٻاهر. سڌو بورڊنگ ۾ ٽپڙ ٻڌي، ان ئي ٽائي اچي اسٽيشن جي پر ورتائين. سنگت سمجهايس، پر انصاري صاحب چيو ته ”مون کنيون آهن 600 مان فقط پنجاهه مارڪون، سو هت

کهڙا ڦاڙها مارينداس، ڇو ڪين اهڙي ڪاليج ۾ وڃي داخل ٿيان، جتي 'انڊن ۾ ڪاٺي راجا' وانگر ته مٿان گهڻا ۾ اچان!" ٽئين ڏينهن شڪارپور ۾ پهتو. امڙ جي آڏيءَ پيچا ۾ وراڻيائين:

"منهنجي اما، جيجل، جهونا گڙهه جي آبهوا پاڻءَ ٺي ڪانه پئي. ڊاڪٽرن چيو ته پيچ، ميان سنڌي، نه ته سلهه ٿي پوندئي!"

شڪارپور مان عليگڙهه ويو، ۽ اتي 1921ع ۾ انٽر پاس ڪيائين. 1921ع ۾ خلافت تحريڪ شروع ٿي وئي. مولانا محمد علي جوهر ۽ مهاتما گانڌي، عليگڙهه ۾ ڪپ ڪوڙي ويٺا ته ڪاليج بند ڪريو.

انصاري صاحب ٿو ڳالهه ڪري:

"مولانا محمد علي جوهر ۽ گانڌيءَ چيو ته ڪاليج ڇڏي گهرن ڏي موٽي وڃو. يونين هال ۾ جلسو هجي، مون اتي گانڌيءَ کان سوال پڇيو ته 'هيءَ ڪاليج ته ڇڏايو ٿا، پوءِ ڪو ٻيو ڪاليج کوليو اٿو ڇا؟' مولانا محمد علي اٿي بيٺو، للڪاريائين، 'او، تاريخ پڙهي اٿئي؟' مون چيو، 'جي'. چيائين، 'روسين جڏهن ماسڪو جلائي ڇڏيو هو، ته ڪو ٻيو ماسڪو به تيار ڪيو هئائون ڇا؟" مون وراڻيو ته 'نه'. تڏهن چيائين، 'روسين دشمن کان بچاءَ لاءِ گهر گهاٽ جلائي خاڪ ڪري ڇڏيا: اسين به سڀ ادارا ويران ڪري ڇڏينداسون!' پوءِ ته مون ورتي پشاور جي ٽڪيٽ. قصو ڪوتاهه،

ٻارهن ڏينهن جي ڏکن ڏولائن کان پوءِ ڄاڪيءَ جي
ڏاند وانگر اچي گهر لڌم.“

عليگڙهه جي زندگيءَ انصاري صاحب جي زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب پيدا ڪيو. اهي اڳيون ارڏايون سڀ ختم، مطالعي کي لڳي ويو. سندس چوڻ موجب ”اچي لئن لئبرريءَ کي منهن ڏنم.“

سنڌ مان پوءِ سندس انگلنڊ وڃڻ ٿيو. انگلنڊ جا عجيب غريب واقعات ٻڌائيندو هو. هڪ واقعو ٻڌو:

چي: ”هڪ ڏينهن خدا جو هجي، شهر ۾ اونده انڌوڪار، هٿ نه ڏسي هٿ کي، ڪوهيڙي جا ڪوٽ چڙهي ويا، تڏ چوي ته اڄ نه پوان ته ڪڏهن پوان! وڙهي ويس پوسٽ آفيس وٽ. ڏسان ڪٿي ته هڪ شخص چڱيءَ چوکيءَ عمر جو، ڪرڙودي، ٿڏ لڳڻ ڪري ڪري پيو آهي. وڌي وڃي اٿاريوسانس. ڄان ڪٿي ڏسان ته بادشاهه سلامت، جارج پنجون! هٿ ۾ لفافو هجيس، ائڊريس تازي ورتيم. هٿ سان اشارو ڪيائين- خاموش، هي هڪ راز آهي! پوءِ وڌي وڃي لفافو سٽيائين. گاڏي ڪري ڏنيمانس، پوءِ هليو ويو. مون ان ائڊريس تي ’جارج‘ جي معشوقه سان ملاقات ڪئي: چئي ڏنومانس، مان راز کان واقف آهيان!“ ائين چئي، انصاري صاحب سگريٽ جو ڪش لڳايو ۽ دونهن ۾ هڪ وڏو ٺهڪ ڏنائين!

آخرڪار 1925ع ۾ ايم-اي- ۽ جرنلزم ۾ ڊپلوما وٺي واپس آيو. انگلنڊ مان واپس اچي ’بمبئي ڪرانيڪل‘

اخبار ۾ سيد بريلويءَ وٽ ڪم شروع ڪيائين. هڪ
هفتي ڪان پوءِ، سر غلام حسين پوني ۾ گهرائي چيو
ته سنڌ ۾ ملازمت ڪريو. پر مهينن ڪان پوءِ 27-
نومبر 1925ع تي، ميرپور خاص مدرسي جو هيڊ ماستر
ٿي آيو. ٻن سالن ڪان پوءِ، 1927ع ۾، نوشهروفيروز
بدلي ٿيو. اتي 1933ع تائين رهيو. اتان ورڻي
ميرپور خاص بدلي ٿي آيو. 1940ع ۾ ڪراچيءَ ۾
ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿي آيو. 1947ع ۾ ميرپورخاص
ڪان حيدرآباد ويندي، موٽر حادثي ۾ زخمي ٿي، ٻارهن
مهينا موڪل تي رهي، ان ڪان پوءِ ايس-ٽي ڪاليج
۾ پرنسپال ٿيو. 1951ع ڪان 1957ع آڪٽوبر تائين
ڊي-پي-آءِ ٿي رهيو. ان ڪان پوءِ پينشن تي لٿو.

پينشن ڪان پوءِ مصروف زندگي گهارڻ لاءِ ملير
۾ فارم لڳارايائين. ان مان ڀاڄيءَ ۽ ميوي جي وڪري
مان روزاني ڪافي پيدائش ٿي رهي آهي. فارم سان
گڏ شاهه لطيف جي رسالي جي ايڊٽ جو ڪم به
ڪندو رهيو. تازو سال کن "سنڌي ادبي بورڊ" جو
اعزازي سيڪريٽري به ٿيو.

وفات ڪان اڳي نٿياگلي ۽ ڪوهه مريءَ جي سير
تان تازو واپس آيو هو. وفات ڪان هڪ ڏينهن اڳ،
اي-ڪي- بروهيءَ سان خاص ملاقات ڪيائين، جنهن
سنڌ ۽ سنڌين جي مسئلن ۽ تقاضائن متعلق ڪانئس ڪافي
معلومات حاصل ڪئي. انصاري صاحب سنڌين جي حقوق،

زبان ۽ ادب جي مسئلن، سنڌي ملازمن ۽ سنڌ جي زمينن متعلق معلومات افزا ياد داشت ڏاهي جناب اي-کي بروهيءَ کي ڏني آهي. اها سندس آخري رات هئي. رات جو دل ۾ دانهن ڪيائين، ۽ امر ويل الوداع ڪيائين. اهو ڏينهن 2- سيپٽمبر 1962ع جو هو. سندس عمر 65 سال هئي. سندس وفات تي سنڌ جي ڪاليجن، اسڪولن ۽ علمي ۽ ادبي ادارن موڪل ڪئي. 'سنڌي ادبي بورڊ' جي آفيسن ۾ تعزيت جو ٺهراءُ پاس ڪري، اخبارن ۽ سندس پسماندن ڏانهن موڪليو ويو.

آخر ۾ اها گذارش آهي ته مرحوم انصاري صاحب جي ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل ڪتابن ۽ مقالن کي سنڌي ادبي بورڊ جي اهتمام سان شايع ڪيو وڃي، جيئن هڪ سنڌي عالم جي علمي ڪاوش ضايع نه ٿي وڃي.

نام نيڪو رفتگان ضايع مکن

اسين سندس فرزند فريد ۽ سندس پسماندن سان دلي همدرديءَ جو اظهار ڪندي، دست بدعا آهيون ته رب ڪريم مرحوم مغفور کي جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ مرهيا!

[نمبر 2، سال 1962ع.]

سيد ٻيل شاهہ بخاري

هيءَ خبر نهايت ڏک سان ٻڌي وينديتہ سنڌ جو مشهور 'صوفي' ۽ علم دوست بزرگ، سيد ٻيل شاهہ بخاري، ستر سالن جي طويل عمر ماڻي، 13 ڊسمبر 1962ع ۾ وفات ڪئي، اناالله واناالیہ راجعون.

شاهہ صاحب مرحوم، ڳوٺ ٽنيا، ٻقا شاهہ جو رهواسي هو، ۽ جهوڪ شريف جي بزرگن جو مريد هو. سلسلہ قادريہ کان سواءِ، چشتيہ ۽ نقشبنديہ ۾ بہ شغف رکندڙ هو. ساري عمر سير سياحت ۾ گذاريائين.

هندوستان جي سيني وڏن وڏن بزرگن سان صحبتون ۽ رهاڻيون ڪيائون. هر مذهب ۽ مشرب جي عالمن ۽ درويشن سان سندن قرب ۽ انس وهيو. پنهنجي اباڻي ڳڪن ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن خاموشيءَ ۽ خلوت نشينيءَ ۾ گذاريائين.

مرحوم صوم و صلواة، ذڪر اذڪار، اوراد ۽ وظائف جو پابند هو. پنهنجي تَر ۾ هڪ صاحب دل ۽ مستجاب الدعوات درويش صفت ماڻهو ليکيو ويندو هو.

شاهہ صاحب، پيرن فقيرن جي مزارن جو پانڌيڙو هو، جتي بہ ڪنهن نيڪ مرد جو واسو ٻڌندو هو، اتي ڪهي ويندو هو. پوئينءَ عمر ۾ ٻن سالن کان مٿس فالج جو خطرناڪ حملو ٿيو هو. سندس لئبروريءَ ۾ نهايت عمدا ۽ علمي، ڇپيل ۽ اڻڇپيل ڪتاب موجود آهن، اسان سندن فرزندن، سيد الـهہ بخش شاهہ (پـي - بي، ريڊيو حيدرآباد) ۽ احمد شاهہ بخاريءَ کي توجهہ ٿا ڏياريون، تہ هو مرحوم جي شعر ۽ مضمونن ۽ قلمي ڪتابن جي اشاعت لاءِ ڪوشش ڪن. ٿي سگهي تہ 'مهراڻ' ۾ ڇاپڻ لاءِ موڪلي ڏين. اسان جي دعا آهي تہ رب ڪريم کيس مرهي، ۽ پس ماندن کـي صبر جميل عطا فرمائي.

صوفي ڏڏي بخش

هيءَ خبر سنڌي ادب ۽ اديبن لاءِ نهايت ڏک جو باعث ٿيندي تہ مرحوم ڏڏي بخش مهاڳ صوفي، تاريخ 23 ـ ڊسمبر 1962 ع بروز آچـر 3 بجي رات، داغ مفارقت ڏيندي، دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو. صوفي مرحوم، سنڌي زبان جو عاشق صادق هو. نهٺو ۽ نماڻو، متواضع ۽ بلند اخلاق شخص هـو. ساري عمر تعليم ۽ علمي طلب ۾ گذاريائين. سندس شخصيت ۾ هڪ 'محب انسانيت' واري دل هوندي هئي. تصوف ۽ فقيريءَ سان سندس والهانہ شغف هو. وڏن بـزرگـن

۽ عالمن جو صحبت يافتہ هو. سرنج مرنجان طبع وارو نيڪ ماڻهو هو. سنتن ۽ هندو فقيرن کان ويدانت فلاسافيءَ تي گهڻو ڪجهہ استفادو ڪيائين. مسٽر جئسنگهاڻيءَ جي صوفيانا سنگت سان آخري دم تائين نباهيندو آيو. سندس ڪتابن تي سندس مقدما بہ لکيل آهن. سندس انداز بيان سپاجهو ۽ پاجهارو، سليس ۽ سادو هوندو هو. اول اول پرائمري استاد ٿيو، ان کان پوءِ ٽريننگ اسڪول لاڙڪاڻي ۽ ٺٽيءَ ۾ اٽڪل ڏهاڪو کن سال استاد ٿي رهيو.

رٽائرڊ ڪرڻ کان پوءِ سچل سرمست هاءِ اسڪول حيدرآباد ۾ اسسٽنٽ ماستر ٿيو. اتي سنڌي ادب ۽ زبان جي وڏي خدمت ڪيائين. صوفي صاحب جي اها هڪ عجيب عادت هوندي هئي، تہ ڪوبہ جلسو نہ ڇڏيندو هو. سنڌي ادب متعلق ڪابہ ڪانفرنس نہ گسايائين. لطيف ۽ سچل جو مداح هو. هر ورسيءَ ۾ شامل رهيو، جتي بہ رهيو، چراغ انجمن ٿي رهيو. سندس مريداڻو تعلق عباسي خاندان سان تورڙ تائين رهيو. هو مهتاڻي (خيرپور ميرس) جي عباسي بزرگن جو پانڌيڙو هو. ان خاندان جي هڪ فرد ڊاڪٽر رحم علي صاحب عباسي (حيدرآباد) سان اهوئي مريداڻو ناتو نباهيندو آيو. صوفي صاحب، حيدرآباد مان موڪلائي جيئن لاڙڪاڻي پهتو، تيئن بخار جي ڪري اوچتو وفات ڪيائين. دعا آهي تہ ڪين رب ڪريم جنت

نصيب ڪري، ۽ سندس پسماندن کي صبر جميل عطا ڪري. مسٽر جشنگهاڻي ۽ مرلا ديوي ۽ سندس احبابن کي عرض آهي ته سندس مضمون، مقدما ۽ مقالا گڏ ڪري ڇاپائين يا 'مهراڻ' ڏانهن اشاعت لاءِ موڪلين.

[نمبر 4، سال 1962ع]

علامه عنايت الله مشرقي

علامه عنايت الله المشرقي، برصغير پاڪ و هند جي هڪ جليل القدر ۽ عظيم المرتبت عالم دين، مفڪرؒ ۽ مجاهد جي حيثيت سان بين الاقوامي شهرت جو مالڪ هو. علامه صاحب 26 - آگسٽ 1963ع تي وفات ڪئي آهي.

علامه مشرقي نه فقط جديد ۽ قديم علوم و فنون جو هڪ متبحر عالم هو، پر ان سان گڏ سياسي بصيرت جو به مالڪ هو. علامه صاحب نه فقط گفتار جو غازي هو، پر ان سان گڏ ڪردار جو به غازي هو. سندس علمي ۽ ديني، فڪري ۽ ملڪي، مجاهدانه ۽ محققانه خدمتون کيس نه فقط اسلامي دنيا ۾ هڪ انفرادي حيثيت ڏئي چڪيون آهن، پر ان سان گڏ سندس قرآن تي پيش ڪيل ريسرچ کيس جديد عالمن ۽ سائنسدانن جي پڻ صف اول ۾ شمار ڪرڻ تي مجبور ڪيو آهي.

علامه مرحوم، پنهنجي پوري عمر عزيز، قرآن جي مطالع ۽ جديد علوم جي تحصيل ۽ تنقيد ۾ گذاري ڇڏي هئي. سندس قرآني اڪتشافات، هن دور جي معرڪ آرا سائنسي مسئلن متعلق، محققانه ۽ عالمانه ۽ مباحث

تي مشتمل آهن. ان سلسلي ۾ تذڪره ۽ حديث القرآن جو پايو نهايت بلند آهي.

'تذڪره' سندس عميق ۽ دقيق، محققانه ۽ عالمانه مطالع جو بيش بها شاهڪار آهي، جنهن ۾ 'انسان ۽ ان جي ارتقاء' متعلق نه فقط جديد سائنسي نظريات جي تائيد ڪئي وئي آهي، پر ان مان گڏ، ڊارون ۽ ان جي خوشه چين محققن جي بعض علمي ۽ سائنسي فروگذاشتن جي اصلاح پڻ ڪئي وئي آهي. ان سلسلي ۾ علامه صاحب، 'الاهيات ۽ ماوراء الطبعيات' متعلق بحث ڪري، ڊارون جي نظريات مان پيدا ٿيل غلط قسم جي ملحدانه ۽ لاديني نظريات ۽ خدشات جي پڻ سخت ترديد ڪئي آهي. جديد سائنسي علوم ۽ نفسيات جي روشنيءَ ۾ 'وحي الاهي' جو عجيب غريب تعبير پڻ پيش ڪيو آهي، ۽ بڌايو اٿس ته جديد علوم جي تحصيل ۽ تڪميل ڪان پوءِ الحاد ۽ ارتياب جي پيدا ٿيڻ جو علاج فقط قرآن ئي پيش ڪيو آهي.

'تذڪره' قرآن جي انهن 'منصوص اشارات' جو سائنسي تفسير آهي، جو دنيا ۾ پهريون پيرو هڪ مسلم عالم جي قلم مان پيدا ٿيو.

ان سلسلي ۾ علامه جوهري طنطاوي جي تفسير ڪان علامه مشرقيءَ جي تحقيق جو پايو بلند آهي. علامه مرحوم، هڪ طرف آئن سٽائن، برگسان ۽ ڊارون پارن عالمن جي نظريات، ارتقاء ۽ زمان مڪان متعلق تذڪره

۾ مفصل طور بحث ڪيو آهي تہ ٻئي طرف خالص حياتياتي نقطہ نظر سان پڻ انسان جي تخليق ۽ ارتقاءَ تي بحث ڪري، مغرب جي مشهور عالمن جي غلطين جي اصلاح ڪئي آهي. علامہ مشرقيءَ جو 'تذڪره' جڏهن تہ سندس مجتهدانہ بصيرت ۽ محققانہ ڪاوشن تي مشتمل هو، تڏهن تہ وقت جي قديم الخيال عالمن، جي جديد علوم کان ناآشنا هئا، تن ان متعلق ڪنهن بہ علمي راءِ جو اظهار نہ ڪيو، بلڪ قدامت پرست ۽ رجعت پسند طبقن طرفان 'تڪفير' جي فتوا تائين پڻ نوبت پهتي، — ان جي مقابلي ۾، يورپ جي عالمن ۽ محققن، 'تذڪره' کي پنهنجي دور جي وڏي علمي تحقيق قرار ڏئي کيس 'نوبل پرائيز' جي آڇ ڪئي، ان لاءِ فقط اهو هڪ شرط وڌو ويو تہ علامہ صاحب، تذڪره جو انگريزي زبان ۾ ترجمو ڪري پيش ڪري، پر پاڻ ائين نہ ڪري سگهيا.

تذڪره کان پوءِ سندن 'خطبات ۽ مقالات' کي وڏي شهرت حاصل آهي، جنهن ۾ سندن انداز شعلہ انگيز ۽ ولولہ خيز خطيب وارو آهي. سندن لب ولهجہ ۾ شدت ۽ غلظت، انداز بيان ۾ ندرت ۽ غرابت سان گڏ بيپناهہ رواني ۽ باطل شڪن دلائل جي فراواني کي ڏسي انسان دنگ رهجي ٿو وڃي!

علامہ صاحب جڏهن تہ رياضيات جو بہ ماهر هو، تڏهن سندس علمي ۽ فڪري اندازا بہ رياضيءَ جي

اصولن موجب هئا. علامه صاحب، هڪ نباض ۽ رياضيدان معالج وانگر، بطور پيشگوئي، عجيب غريب انڪشافات سان پوري ملڪ کي لوڏي ڇڏيندو هو.

سنڌس علمي ۽ ديني خدمت جي سلسلي ۾ سنڌس آخري تحقيقي ڪاوش 'تڪمله' کي وڏي اهميت حاصل آهي. 'تڪمله' جي ٻن ضخيم جلدن ۾ علامه صاحب قرآن ڪريم جي ترتيب، حضور رسالت مآب صلي الله عليه وسلم جن جي ذات بابرڪات ۽ سنڌن حيات طيبه ۽ واقعات ۽ حالات سان تطبيق ڏيندي، بيان ڪئي آهي. ان سلسلي ۾ بعض مستشرقين، قرآن جي نزولي ترتيب کي قائم ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو آهي، پر سنڌن نگاهه جڏهن ته صاحب القرآن جي حيات طيبه تي نه رهي آهي، لهذا ان ترتيب جي قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿيا آهن. ان حيثيت سان به علامه موصوف پهريون عالم آهي، جنهن حيات طيبه ۽ اسوهءَ حسنه کي ترتيب نزوليءَ جي تطبيق ۽ تعبير سان بيان ڪرڻ جي پهرين ڪوشش ڪئي آهي، گويا سيرت النبي کي قرآني بصيرت جي روشنيءَ ۾ ترتيب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

ان ڪم متعلق اگرچ مولانا شبلي ۽ ابوالڪلام آزاد به پنهنجي مقالات ۾ اشارات ڪري ويا آهن، پر ان جو عملي طور منصئه شهود تي اچڻ علامه مشرقيءَ جي ذات سان وابسته هو. ٻاڻ ان ڪم جو بنياد رکيو اٿن،

هائي ڪو صاحب علم هجي جو ان ڪم کي پايہ تڪميل تي بہ پهچائي، ۽ علامہ مرحوم جي ڪن فروگذاشتن جي تصحيح بہ ڪري. هن دور جي وڏي خدمت اهائي سمجهڻ گهرجي.

علامہ مرحوم جي جديد تاويلات ۽ تعبيرات، قرآن حڪيم جي جديد ۽ سائنسي تشريحات نہ فقط کيس بين الاقوامي شهرت ڏني، پر برصغير پاڪ و هند جي وڏن وڏن جليل القدر عالمن ۽ محققن کي بہ جهڪائي ڇڏيو. ان سلسلي ۾ تذڪره، حديث القرآن ۽ تڪملہ قرآني حقائق و معارف تي بيش بها شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا. انهن ڪتابن کي مطالع ڪرڻ نہ فقط قديم الخيال عالمن لاءِ لازمي امر آهي، پر ان سان گڏ مغربي علوم ۽ نظريات کان متاثر ۽ مرعوب ٿيل نوجوانن لاءِ بہ اهي ڪتاب اڪسير جي حيثيت رکن ٿا. اهي ڪتاب اگرچ فن ۽ مواد، جدّت بيان ۽ ندرت خيال جي حيثيت سان نهايت مغلق ۽ عسيرالفهم آهن، تاهم ڪنهن وڏي عالم جي رهبريءَ هيٺ انهن جو حل ڪرڻ آسان آهي. موجوده الحاد ۽ زندقي جي دور ۾ انهن جو مطالع روح پرور ۽ ايمان افروز ثابت ٿيندو.

علامہ صاحب جي ديني ۽ تصنيفي خدمتن کان علاوه سندن 'خاڪسار تحريڪ' بہ قابل توجهہ آهي. اها تحريڪ پنهنجي مجاهدانہ ڪردار جي حيثيت سان

ملڪ جي ٻين سيني تحريڪن جي مقابلي ۾ وڌيڪ فعّال، جاندار ۽ سرفروش تحريڪ هئي، جنهن تحريڪ بهادر يار جنگ جهڙا جليل القدر ساٿيو پيدا ڪيا. اٿين چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪين آهي تہ ان ئي تحريڪ مان پيدا ٿيل ساٿيو اڄ ڪلهہ وڏن وڏن عهدن ۽ وزارتن تي ٻيٺ وڃي پهتا آهن.

ان تحريڪ ۾ ذوق جهاد، جدوجهد، جان نثاري، قرباني، اخوت، خدمت خلق، مساوات ۽ انسان دوستيءَ جا اهڙا تہ ولولہ انگيز ۽ روح پرور اجزاءَ ملايا ويا، جن ڪان ڪيترا هندو ۽ سک بہ متاثر ٿيا، ۽ باقاعدہ ان تحريڪ ۾ شامل رهيا ۽ رات ڏينهن خدمت ۾ مصروف رهيا.

علامہ جي مقاصد ۾ نہ فقط هندستان جي آزادي هئي، پر ان سان گڏ سيني قومن جي گڏيل ۽ وفاقي بين الاقوامي نظام جي تشڪيل ۽ تعمير پڻ هئي. افسوس جو سندس ان بلند درجہ مقاصد ۽ بين الاقوامي نصب العين جي عملي طور ظهور پذير ٿيڻ جي راهہ ۾ سندس شرڪاءِ ڪار جي سستي، ۽ انگريزن جي غلط بيني مدراهہ رهيا ۽ تحريڪ ڪامياب نہ ٿي.

ان سلسلي ۾ هڪ طرف انگريز سرڪار تحريڪ کي نازي تحريڪ وانگر خطرناڪ قرار ڏنو، ۽ علامہ مشرقيءَ کي جيل موڪليو، ۽ سندس رفيقن کي تباهہ ڪرڻ شروع ڪيو ۽ ٻئي طرف وجعت پسند عالمن

ڪفر جون فتوائون ڏنيون، تحريڪ ۽ صاحب تحريڪ کي بدنام ڪيو؛ ٻئين طرف ڪانگريس هن عسڪري تنظيم کي برداشت ڪري نه سگهي، ٽئين طرف مسلم ليگ جي مصلحت آميز ۽ سرد مزاج ليڊرن، هن ولوله انگيز ۽ مجاهدانه تنظيم جو ساٿ نه ڏنو: نتيجو اهو نڪتو، جو انگريزن بهانو بڻائي، تحريڪ کي ڪچلي ڇڏيو.

اها به حقيقت آهي ته ڪانگريس جي ڪن ليڊرن، مهاتما گانڌيءَ کي هن تحريڪ متعلق غلط فهمين ۾ وجهي ڇڏيو ۽ هن تحريڪ کي نظر انداز ڪري، قائداعظم محمد علي جناح ڏانهن متوجهه رکيو. نتيجو اهو نڪتو جو ملڪي معاملات جو آخري حل، انگريزن جي رضامنديءَ سان ڪانگريسي ليڊرن ۽ مسلم ليگي رهنمائن جي رحم ڪرم تي ڇڏيو ويو، ۽ قائداعظم ۽ علامه مشرقيءَ جي وچ ۾ اختلاف پيدا ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي وئي.

علامه صاحب مرحوم 'پاڪستان' جي قيام جو قائل هو، پر سندس نصب العين ۽ طريق ڪار، ۽ سندس داخلي ۽ خارجي معاملات جو رخ، نڪو انگريزن تسليم ڪيو ۽ نڪو ڪانگريسي ۽ مسلم ليگ وارن جي ئي سمجهه ۾ آيو، لهذا تحريڪ ناڪامياب رهي.

ملڪ جي تقسيم کان پوءِ به علامه مرحوم، ملڪ و ملت جي خدمت ۾ ٻين ليڊرن کان پيش پيش

وهيو؛ پنهنجي مجاهدانہ خدمتن کي ڪشمير لاءِ آڇيندو رهيو، پر وقت جي صاحب اقتدار ماڻهن ان طرف ڪوبہ توجهہ نہ ڏنو.

علامہ جي سياسي بصيرت جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو جو سندس پيشگويون حرف بحرف سچيون نڪتيون. سندس رياضي اصولن واري ديني بصيرت ڪڏهن بہ غلط اندازو نہ لڳايو. اهوئي ٿي گذريو، جنهن متعلق علامہ صاحب وڙيون ڪندو آيو. اجا تائين انهن غلطين جي تلافي نہ ٿي آهي.

بهرحال، علامہ مرحوم پنهنجي جامع الڪمالات حيثيتن مان نہ فقط هڪ مجاهدانہ تحريڪ جو سربراهہ ۽ هڪ عالم دين هو، پر ان سان گڏ قرآن جو مبّصر، محقق ۽ مفسر، جديد علوم جو عالم ۽ نقاد، مفڪر ۽ رياضيدان، پر ان سان گڏ سائنسدان ۽ يگانہ روزگار فرد هو. سندس فضل ۽ ڪمال جا ماڻهو مشرق ۾ صدين ڪان پوءِ پيدا ٿي سگهندا.

ڪاش، علامہ مرحوم يورپ ۾ پيدا ٿئي ها يا آئن سٽائن جي مشوري تي ساڻس گڏجي ڪم ڪندو رهي ها تہ هوندهن بيذوق ۽ بيعمل، شاعرانہ ماحول ۽ دقيانوسي نظام حيات جو شڪار نہ ٿئي ها! رب ڪريم کيس مرهي، ۽ سندس ولولہ انگيز شخصيت جو ڪو نعم‌البدل پيدا ڪري. سندس ياد جو بهترين طريقو اهو آهي تہ سندس ڪتابن کي غور سان مطالع ڪيو وڃي - انا الله ....

ائڊولس هڪزلي

برطانيه جي مشهور فلسفي ۽ روحانيت پسند عالم اڊولس هڪزلي کي بين الاقوامي شهرت حاصل هئي. افسوس جو اهو شهره؏ آفاق فلسفي تازو وفات ڪري ويو آهي. هڪزلي، مغربي تهذيب ۽ ان جي مادي نظريات ۽ موجوده دور جي طرز حيات ۽ طرز حڪمرانيءَ جو وڏو نقاد هو. سندس فلسفي جو مرڪزي موضوع هو امن پسندانه نظام پيدا ڪرڻ، ۽ انسان ذات ۾ روحانيت کي آجاگر ڪرڻ. ان سلسلي ۾ هڪزلي عيسائيت جي بيروح ۽ رسمي مذهبي نظام جا به خوب چوڏا لاٿا آهن سندس تحريرون مذهبي رجعت پسند ماڻهن لاءِ پڻ ولوله انگيز ثابت ٿيون. مذهبي پيشوا سندس سخت تنقيدن جو ڪڏهن به جواب ڏيئي نه سگهيا. ان طرح، بيروح مادي نظريه حيات تي سندس تنقيدون نه فقط ماده پرست نظام لاءِ موت جو پيغام ثابت ٿيون، پر ان سان گڏ اهل فڪر ماڻهن جو اهڙو وسيع حلقو پڻ پيدا ٿيو آهي، جنهن جي سوچڻ ۽ پرجهڻ ۾ انسان ذات جي امن ۽ خوشحاليءَ، روحانيت ۽ اخلاق جا قدر موجود آهن. هڪزلي جو چوڻ آهي ته عيسائيت جو بيروح نظام انسان جي همه گير مسئلن جي حل ڪرڻ لاءِ ناڪافي آهي، ان طرح موجوده ماده پرست

نظام ۾ انسان جي اخلاقي ۽ روحاني تقاضائن کي پورو
نه ڪري سگهي. اهو ياد رهي ته هگزلي روحانيت
پسند عالم هو، ۽ خاص طور تصوف ۽ ويدانت تي
سندس وسيع نگاهه هئي. سندس احبابن ۾ وڏن وڏن
مذهبي عالمن، صوفين ۽ روحانيت پسند فلسفين جو
وسيع حلقو شامل آهي. سندس چوڻ آهي ته انسان محض
گوشت ۽ پوست جو ٺهيل نه آهي، جنهن جي پوري
زندگي فقط پيٽ جي مسئلن لاءِ وقف رهجي وڃي ۽ هو
عيش ۽ دنيوي آسودگيءَ لاءِ جدوجهد ڪندي، رڳو
حيواني تقاضائن کي پوري ڪرڻ لاءِ ختم ٿي وڃي؛
انسان جي زندگي هڪ مقصد لاءِ آهي، ۽ اهو مقصد
آهي زندگيءَ جي تعمير، انسان ذات لاءِ امن ۽ ايمان
صلح ۽ سلامتيءَ جو ماحول پيدا ڪرڻ، رنگ ۽ نسل،
مذهب ۽ ذات پات جي بندشن کان آزاد ٿي، عالمگير
نظام حيات جي پيدا ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ، ۽
انسان ۾ روحاني ۽ اخلاقي قدرن کي پيدا ڪرڻ. ان
سلسلي ۾ هگزلي جي فن ۽ فلسفي کي دنيا جي عظيم
عالمن ساراهيو آهي. هگزلي هميشه جنگ جي خلاف
جدوجهد ڪندو رهيو آهي. موجوده دنيا جڏهن جنگ
کي مقدس ديوتا جي حيثيت ڏني، تڏهن هگزلي جو
تنقيدي لب لهجو حد کان وڌيڪ سخت ۽ تلخ رهيو.
مذهب پسند جنگجو طاقتن جڏهن پنهنجي مدمقابل قوتن
کي ڪچلڻ لاءِ اهو نعرو هنيو ته اسين 'خدا جي

بادشاهت' لاءِ جدجهد ڪري رهيا آهيون، خدا اسان جو مددگار آهي، اهو اسان جي فتح ۽ نصرت لاءِ غيبي امداد ڪري رهيو آهي، تڏهن هگزلي انهن کي دندان شڪن جواب ڏيندي چيو:

"اوهان جون جنگيون، جي 'صليب' جي مقدس نشان جي سايي ۾ لڙيون وڃن ٿيون؛ اوهان جون فوجون، جي پاڻ سان چڪلن کي ساڻ کڻي ميدان جنگ ڏانهن وک وڌائن ٿيون؛ اوهان جون فوجي تدبيرون، جن ۾ انسان دشمن جنگي هٿيارن کان سواءِ ٻي ڪابه امن پسند چيز ڪانه آهي .... ڇا، اوهان جو خدا انهن سيني جنگ پسند ۽ انسانيت ڪش تدبيرن ۾ به اوهان جو مددگار آهي؟ اوهين چئو ٿا ته هائو، اسان جون مقدس صليبي لڙايون خدا جي بادشاهت جي قيام لاءِ لڙيون وڃن ٿيون، تڏهن مان چوان ٿو ته اگر اوهان جي دعوا اهائي آهي ته پوءِ چئبو ته اوهان جو خدا به چڪلن جو خدا آهي، انسانيت جو دشمن خدا آهي، هٿيارن ۽ فوجي سامانن جو خدا آهي، جو اوهان جي چوڻ تي لڳي، هين صلح پسند قومن کي ختم ڪرڻ لاءِ اوهان جي مدد به ڪري رهيو آهي!"

هگزلي جڏهن ڏٺو ته استبداد ۽ تشدد، وحشت ۽ بربريت کي قائم رکڻ لاءِ هروڀرو خدا جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو ۽ محض 'برڪت' لاءِ خدا جو اقرار ڪيو

وچي ٿو، باقي حڪومت جو نظام چند ماڻهوئي هلائين ٿا، تڏهن چيائين:

”اوهان جي زبانن تي خدا ـ خدا آهي، پر اوهان بهرين درجي جا منافق ۽ خدا جا دشمن آهيو. اوهان جي عملي زندگيءَ ۾ نه خدا جو خوف آهي، ۽ نڪو اوهان جي اخلاق ۾ خدا پرستانه جذبات جو وجود آهي۽ اوهين زبان سان ’خدا جي بادشاهت‘ جا نعرا ته هڻو ٿا، پر اوهان جو هر عمل خدا جي خلاف آهي. اوهين اهو عملي طرح انڪار ان ڪري ڪريو ٿا، ڇالاءِ جو اوهان جي حڪومتن جو نظام چند سيڪريٽرين جي هٿ وس آهي. برطانيه جو خدا، برطانيه جا 45 سيڪريٽري آهن، جي مختلف النوع محڪمن کي هلائي رهيا آهن. ان طرح، هڪ خدا جي مقابلي ۾، هر ملڪ ۾، چند سيڪريٽرين جي هٿ ۾ ملڪ جون واڳون آهن. افسوس اهو آهي ته اهي پنهنجي منافقانه طرز حيات ۾ هرويرو ’خدا‘ جو نالو وٺن ٿا!“

هڪزلي جي اهڙين سخت تنقيدن کيس وطن کان هجرت ڪرڻ تي مجبور ڪيو، ۽ لڏي وڃي آمريڪا ويٺو، جتي تازو وفات ڪيائين. سندس پساهه جولين هيڪسلي، مشهور سائنسدان اڃا جيئرو آهي.

آمريڪي صدر، جان ڪينيڊي

هن دور جي شديد ۽ وحشت انگيز المناڪ ۽ جگر دوز واقعن ۾ آمريڪا جي نوجوان صدر، جان ڪينيڊيءَ جو قتل هڪ انتهائي المناڪ تاريخي حادثو آهي. سندس قاتل نه فقط هڪ دور ۽ هڪ قوم کي قتل ڪيو آهي، بلڪ ان سان گڏ پوريءَ دنيا جي باشعور ماڻهن جي دلين کي پڻ مجروح ڪري ڇڏيو آهي. پوري دنيا هن نوجوان صدر جي قتل کي هن تهذيبي دور ۾ وحشت ۽ بربريت جو بدترين سانحو قرار ڏيئي چڪي آهي. هن تهذيبي ۽ سائنسي دور ۾ ان قسم جي قاتلانه حرڪت جو تصور به نٿو ڪري سگهجي ته ڪا ظالم هن دور جي سڀ کان وڏي جمهوريپسند نظام جي سربراهه کي ائين ڏينهن ڏٺي جو گولين جو شڪار بنائي سگهي ٿو!

ڪينيڊي اگرچ هڪ انسان هو، ۽ اسان وانگر گوشت ۽ پوست جو مرڪب ماڻهو هو، پر سندس حيثيت هڪ تاريخي انسان ۽ هڪ تاريخي دور جي آهي. جوانيءَ جي ولولن ۽ حوصلن جي اعتبار کان، جوان ساليءَ ۽ نوخيزيءَ ۾ ايتري اهم ۽ عظيم اقتدار جو جمهوري تاج جنهن مخلصانه جدوجهد ۽ جاکوڙ کان پوءِ ڪينيڊيءَ هٿ ڪيو ۽ سنڀاليو، ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي. پنهنجيءَ جاءِ تي، موجوده تاريخي ۽ جمهور پسند دور ۾ هي به هڪ تاريخي واقعو آهي. ليڪن انسان جي بربريت ۽ وحشت لاءِ ڇا چئجي؟ اسن

۽ صلح جي بين الاقوامي قدرن جي تبليغ ۽ اشاعت جي موجوده دور ۾، اهو ڪينيڊي، جو عالمي امن ۽ صلح سلامتي ۽ حفاظت، انساني وقار ۽ عزت سان گڏ پنهنجي قومي عظمت، ملڪي شان ۽ اجتماعي غلبي، باالخصوص پنهنجي ملڪ مان گورن ۽ ڪارن جي اختلاف کي مٽائڻ لاءِ رات ڏينهن مصروف ڪار هو، ان کي هڪ ذليل گوليءَ جي هڪ وار، شيشي وانگر چڪنا چور ڪري ڇڏيو!

لعنت آهي اهڙيءَ ذليل حرڪت تي! اسين مذمت ڪريون ٿا اهڙي ذليل وحشيءَ جي، جنهن پنهنجي خباثت باطنيءَ ۽ بزدليءَ جو ان غلط نموني ۾ مظاهرو ڪيو آهي. دنيا ملامت ڪري رهي آهي اهڙي انسانيت جي دشمن تي، جنهن پنهنجي قوم ۽ ملڪ کي بدنام ڪيو ۽ ان سان گڏ انساني شرف ۽ عظمت کي خاڪ ۽ خون ۾ ملائي ڇڏيو. اسان کي افسوس آهي جو هن دردناڪ حادثي نه فقط باشعور انسانن کي رنج پهچايو آهي، پر ان سان گڏ هن دور جي سڀ کان وڏي ترقي يافته ملڪ کي به داغدار ڪيو آهي، بدنام ۽ رسوا ڪيو آهي، ۽ جمهور جي امن پسندانه ۽ صلح جويانه ڪوشش تي ڪاري ضرب هنئين آهي. لعنت آهي ان وحشيءَ ۽ پاڳل تي، ان جي مرده دل ۽ مرده ضمير تي، جنهن جي ذليل حرڪت نه صرف پنهنجيءَ قوم کي ذليل ڪيو آهي، پر ان سان گڏ هڪ اهڙي جوان همت انسان کان پوريءَ انسان ذات کي محروم

ڪيو آهي، جنهن جي تدّبر ۽ بلند حوصلي، امن عالم لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو هو.

ڪينيڊي صدارت جي عهدي تي فقط ٻه سال ۽ ڏهه مهينا رهيو. سندس ايتري مختصر زندگي هڪ دانشمند ۽ بلند نظر، تيزگام ۽ محنتي محب وطن ۽ محب انسانيت جي زندگي رهي. ٻن سالن ۽ ڏهن مهينن جي ان قليل عرصي ۾ ڪينيڊيءَ جي سياسي مصلحت هڪ طرف روس جي وزير اعظم خروشچوف جي گهن گرج کي ختم ڪري ڇڏيو، ۽ ٻئي طرف روس جي مقابلي ۾ سائنسي تجربن جي ڊوڙ ۾ قدم وڌايو. انهن ٻن سالن جي مختصر دور ۾ ڪينيڊيءَ آمريڪي حبشين جي صدين کان وٺي دٻيل آواز کي دوباره اڀرڻ جو موقعو ڏنو. انهن ٻن سالن ۾ ڪينيڊيءَ بين الاقوامي سياسي مسئلن جي حل ڪرڻ لاءِ عظيم الشان خدمتون بجا آنديون. ان ئي عرصي ۾ هن لائوس ۽ ڪيوبا جي مسئلن کي منهن ڏنو، روس سان تعلقات وڌايا ۽ چين لاءِ نرمي اختيار ڪئي.

ڪينيڊيءَ، شڪ ناهي ته سياسي نقطهء نظر سان ڪيترين غلطيون به ڪيون. سندس انتها پسندانه روش چين ۽ ڀارت جي هنگامي ڪشمڪش جي دور ۾ نهايت ڏکوئيندڙ حد تي پهتي. مشرق کي ڪميونزم جو ڀوت بڇائي، انهن کي بچائڻ لاءِ وڏيون امدادون ڏئي، اسان جي وطن کي جنهن نموني ۾ نظر انداز

ڪري ڪمزور رڪن جي پاليسي اختيار ڪئي وئي، ما چين جي مقابلي ۾ دفاعي مصلحت جي ساتجت ٿي سهي، تاهم وڏي غلطي هئي، جنهن جي تلافيءَ لاءِ سندس جانشين، جانسن، گهريءَ سوچ ۾ پئجي ويو آهي. باوجود انهن غلطين جي، ڪينيڊيءَ، پنهنجي نوخيز ۽ ولوله انگيز جوانيءَ ۾، باشعور نوجوانن جي سربراهه جي حيثيت سان پخته ڪار اڳواڻن ۽ آزموده ڪار سياستدانن وانگر، عالمي مسئلن، خاص طور هن دور جي آيرندڙ ۽ وڌندڙ شعور جي ترجماني جنهن نموني ۾ ڪئي آهي، اها آفرين ۽ تحسين جي قابل آهي. سندس غلطين سندس اخلاقي معيار کي اجا به زياده رنگ ڏنو آهي. آخرته ڪينيڊي به هڪ انسان هو، ۽ غلطين کان ته ڪو به انسان پالهو ڪونه آهي.

بهرحال، ڪينيڊي زنده رهندو، آمريڪي قوم جي تاريخ ۾؛ ڪينيڊي زنده رهندو، جوانيءَ جي ولوله انگيز ۽ جرات مندانه تاريخ ۾، ۽ تاريخ عالم جي ورقن ۾. سندس پوئين تقرير جا لفظ آهن:

”هن کان پوءِ وڌن ياگولين سان ٿي آزاديءَ کي ختم ڪري سگهبو.“

صدر ڪينيڊيءَ جي ڪردار جي اهميت نه فقط تاريخي نقطه نظر سان تحسين جي قابل آهي، پر ان کان وڌيڪ، ان جي عمراني حيثيت به قابل فخر آهي. صدر ڪينيڊيءَ کي ذڪر آمريڪا ۾ پيدا ٿيل گورن جي

نسلي تعصب کي ختم ڪرڻ جي سلسلي ۾ ان طرح ئي ماريو ويو، جيئن اج کان سؤ سال کن اڳ عظيم آمريڪا جي عظيم معمار، آمريڪي قوم جي ابي، ابراهام لنڪن جهڙي همدرد خلائق مصلح کي ڏينهن ڏٺي جو گولي هڻي ماريو ويو هو. تازو ڏکڻ آمريڪا ۾ گورن ۽ ڪارن جي باهمي آويزش خطرناڪ صورت اختيار ڪئي هئي. ان سلسلي ۾ هزارها بيگناهه شيدي ماريا ۽ جلايا ويا هئا، ۽ کين انساني شرف ۽ آزاديءَ جي حقن کان محروم رکڻ لاءِ هڪ پربور ۽ همه گير تحريڪ هلي رهي هئي. صدر ڪينيڊي ان انسان ڪش فتني کي ختم ڪرڻ لاءِ سردانه وار ۽ مخلصانه جدوجهد سان ڪم ڪيو، ۽ ڪارن جي انساني برابريءَ کي برقرار رکڻ لاءِ سخت قانوني قدم کنيا. هن غريب ڪارن کي انساني برادريءَ ۾ بلند مقام ڏياريو ۽ ان ئي مقصد خاطر پنهنجي جان قربان ڪيائين. صدر ڪينيڊيءَ پنهنجي پيش رو مصلح، ابرهام لنڪن، جي شروع ڪيل جدوجهد کي جنهن بلند حوصلي سان پايه تڪميل تي پهچايو آهي، ان جي حيثيت عالمي ۽ تاريخي بنجي چڪي آهي.

اها تحريڪ، جا هڪ سؤ سال اڳ پيدا ٿي هئي، ۽ جنهن جي خلاف ڏکڻ آمريڪا جي رياستن بغاوت ڪري ابراهام لنڪن کي گوليءَ سان ماريو هو، ان تحريڪ کي تڪميل تي پهچائڻ جي سلسلي ۾ ڏکڻ

آمريڪا جي ڪن باغي رياستن جي بغاوت سان ڪيس به مقابلو ڪرڻو پيو، ۽ ان ڏسي مقصد جي واهه ۾ پنهنجي جان قربان ڪرڻي پئي.

”صلهء شهيد کيا هي، تب و تاب جاودانه!“

مير غلام علي خان ٽالپر

هيءَ خبر وحشت اثر ملڪ و ملت لاءِ ڏک جو سبب ٿي آهي ته سنڌ جو ممتاز ۽ پراڻو سياستدان ۽ قومي ليڊر، مير غلام علي خان ٽالپر، 19 - آڪٽوبر 1963ع تي، منجهند جو، داعيءَ اجل کي لبيڪ چوندي، دارالبقا ڏانهن راهي ٿي ويو - انا لله وانا اليه راجعون.

مرحوم مير غلام علي خان جي ذات سنڌ جي مشهور حڪمران خاندان جي آخري نشاني هئي. مير صاحب پنهنجي بزرگن جي خانداني روايتن ۽ تهذيبي حيثيتن جو آخري وارث هو. سندس طبع ۾ انڪساريءَ سان گڏ بلندي، ۽ بلندي سان گڏ درويشيءَ جهڙا آثار موجود هئا. سندس وفات نه صرف سنڌ لاءِ، پر سڄي پاڪستان لاءِ هڪ ناقابل تلافي سانحي جي حيثيت رکي ٿي. مير صاحب جي انتقال سبب سنڌ هڪ محب وطن، فياض، سير چشم، سخي ۽ غريبن ۽ يتيمن جي پشت پناهه کان محروم ٿي وئي آهي؛ پاڪستان هڪ

بااصول ۽ ديانتدار سياستدان کان خالي وهجي ويو آهي.

مير صاحب مرحوم نه فقط هڪ اعليٰ خاندان جي تهذيبي روايتن جو مجسمو هو، پر ان سان گڏ هڪ مخلص ۽ ايماندار، اڻٿڪ ۽ اڏورچ سماجي ڪارڪن به هو. مرحوم جون سياسي خدمتون سنڌ ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ ڪڏهن به وساري نه سگهبيون. ميرصاحب مرحوم جي سياسي اعتدال واري روش، مرنج ـ مرنجان طبيعت، غريبن ۽ يتيمن جي سارسنڀال لهڻ واري عادت، پنهنجن ۽ پراون سان مروت، سياست جي پيچ و خم ۾ سيانپ روي ۽ اعتدال پسنديءَ جي ڪري، سنڌ کي مٿس فخر ڪرڻ جو حق آهي.

مير صاحب پنهنجي ذاتي اخلاق ۽ ڪردار جي حيثيت سان موجوده دور جي سياستدانن، ليڊرن ۽ وڏن ماڻهن لاءِ هڪ مثالي انسان ڪري شمار ڪيو ويندو هو. مير صاحب جي سياسي مشرب ۽ مسلڪ سان بعض ماڻهن کي اختلاف جو حق حاصل آهي، پر جيستائين سندس شخصيت جو تعلق آهي، اها ته هر ڪنهن وٽ احترام جي لائق رهندي آئي آهي. سندس سخت ترين مخالف به سندس نالو عزت ۽ محبت سان وٺي رهيا آهن، ۽ عوام سندس لاءِ هنجون هاري رهيو آهي. سندس ترجا ماڻهو، هاري ناري، زميندار ۽ واپاري، اديب ۽ عالم، سياستدان، قومي ورڪر، ايڊيٽر ۽ صحافي،

سڀ ڪيس خراج عقيدت پيش ڪري چڪا آهن. مير صاحب مرحوم جي هردلعزيز ۽ پياري شخصيت لاءِ اُئين چوڻ ڪافي آهي ته سندس خدمتن کي ملڪ جي سڀني ليڊرن، صدر مملڪت ڪان وٺي مختلف سياسي ۽ قومي پارٽين تائين، متفقه طور ساراهيو آهي.

مير صاحب جي سياسي زندگي سنڌ ۽ پاڪستان جي سياسي تاريخ سان اهڙي ته ڳنڍيل آهي جو ٻنهي کي جدا ڪري نٿو سگهجي. صرف مارشل لا ڪان پوءِ ڪجهه عرصو گوشه گير ٿي رهيو، پر پابنديون لهڻ شرط ٻيهر ميدان سياست ۾ آيو ۽ اليڪشن ۾ ڪامياب ٿيو.

سنڌ جي بمبئيءَ ڪان جدا ٿيڻ جي تحريڪ ۾ پڻ مير صاحب گهڻي جدوجهد ڪئي، ۽ ان وقت جي مشهور قومي اڳواڻن سان دوش بدوش ان عظيم جدوجهد ۾ حصو وٺندو رهيو.

1937ع ۾ مير صاحب سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر منتخب ٿيو، ۽ پوءِ سنڌ ئي پارليامينٽري سيڪريٽري ڪيو ويو. ڇهن سالن ڪان پوءِ، مير صاحب مرحوم سنڌ جو وزير داخله ٿيو. سندس اهو دور نهايت امن ۽ مروت، صلح ۽ محبت سان هلايائين، ۽ ڪنهن به شخصيت يا ڪنهن به گروهه کي ڪنهن به شڪايت جو موقعو نه ڏنائين.

پاڪستان جي جدوجهد ۾، سنڌ جي سڀني اعتماد جوڳن ليڊرن ۾ سڀني ڪان پيش پيش رهيو. سندس

ڪارڪردگيءَ ۽ اخلاص ۽ ايثار جو اعتراف خود قائداعظم ۽ قائد ملت ڪي به هو. ان سلسلي ۾ مير صاحب مرحوم پاڪستان ٺاهيندڙن جي صف اول ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو، ۽ ڪيس قائداعظم ۽ قائد ملت جي معتمد احبابن ۾ ڳڻي سگهجي ٿو.

پاڪستان جي قيام کان پوءِ، مرحوم مير صاحب سنڌ اسيمبليءَ جو اسپيڪر ۽ روينيو وزير ٿي رهيو. 1954 ـ 56ع ۾ مير صاحب مرحوم کي سرڪزي وزارت ۾ وزير اطلاعات ۽ وزير داخله بنايو ويو.

مير صاحب مرحوم هميشه مسلم ليگ سان وابسته رهيو، ۽ ورڪنگ ڪميٽيءَ جو پڻ ڪافي وقت تائين سرگرم ممبر ٿي رهيو. مسلم ليگ جي اهم فيصلن ۾ مير صاحب مرحوم ڪافي بهرو ورتو. سندس انهن خدمتن جو اعتراف مسلم ليگ جا سربرآورده ليڊر اڄ به ڪري رهيا آهن.

مير صاحب مرحوم جيتوڻيڪ هڪ وڏي امير ۽ متمول خاندان ۾ پيدا ٿيو، مگر سندس دروازا غريبن، يتيمن، سائلن ۽ مصيبت زده ماڻهن لاءِ هر وقت کليا رهيا. مير صاحب هڪ نيڪ طبيعت، شريف النفس، خوش خلق، همدرد خلائق، سخي ۽ ديندار ماڻهو هو.

علم و ادب سان به سندس گهري دلچسپي هئي. ان سلسلي ۾ مسٽر غلام محمد شاهواڻي مرحوم جو ڪتاب 'علمي خزانو' موجود آهي، جو مير صاحب جي چوڻ

تي لکيو ويو. اهو ڪتاب مثنوي روم جو نثر ۾ ترجمو آهي، ۽ ان جا فقط ٻه جلد تيار ٿي سگهيا. مير صاحب وٽ هميشه سنڌي موسيقيءَ جون محفلون ٿينديون رهنديون هيون، جن ۾ سنڌ جا مشهور ڳائڻا ايندا هئا ۽ انعام اڪرام حاصل ڪندا هئا. مير صاحب ڪڏهن ڪڏهن قليليءَ تي، چانڊوڪين ۾، ٻيڙين ۾ محفلون ڪرائيندو هو، جن ۾ ڪيئي اديب ۽ فنڪار شريڪ ٿيندا هئا.

سنڌس سياسي نقطهءِ نظر ۾ هميشه عوام ۽ ملڪ جي ڀلائي سمايل هوندي هئي. سنڌس سياست ۾ نڪا سازش هوندي هئي، ۽ نڪا دل آزاري. هو ان سياست جو علمبردار هو، جنهن جو بنياد ديانت تي هوندو هو.

مير صاحب مرحوم شڪار جو به شوقين هو. شڪار سنڌس خاندان جي گويا دائمي روايت هئي، جنهن کي مير صاحب مرحوم ان ئي شان مان برقرار رکندو آيو. ان سلسلي ۾ وٽس پاڪستان جي صدرن ۽ گورنرن کان وٺي، ٻاهران آيل شاهي خاندان جا مهمان، يورپ جا سفير، بادشاهه ۽ شهزادا ايندا ويندا هئا. موجوده صدر مملڪت به ڪئين ڀيرا ان سلسلي ۾ مير صاحب مرحوم جو مهمان خصوصي ٿي آيو، ۽ مير صاحب جي مهمان‌نوازيءَ ۽ عظيم شخصيت کان ڏاڍو متاثر ٿيو.

سنڌ ۽ پاڪستان جي خدمتن کان سواءِ پنهنجي تڪ ننڍي ٻوٽين لاءِ به سنڌس سماجي ۽ تعليمي،

علمي ۽ ادبي خدمتون وسارڻ جهڙيون نه آهن. سندس ڪوششن سان ڪئين ڪارخانا کليا ۽ درسگاهون قائم ٿيون. ان طرح، ڪئين عوامي ادارا سندس دم قدم سان قائم ٿيا، جي اڄ به ان تڪ جي عوام جي خدمت ڪري رهيا آهن.

مير صاحب جو دسترخوان هميشه ڪشادو رهيو. سند جي وڏن ماڻهن سان ڪي اهڙا ٿورا ملندا، جن جا دسترخوان پنهنجن ٿوڙي پراون لاءِ هميشه ڪشادا رهيا هجن.

مير صاحب مرحوم صوم و صلوات جو پابند هو، ۽ زيارت حرمين شريفين کان به فائز رهيو. مسجدن جي خدمت، عالمن ۽ طالبالعلمن جي امداد لاءِ سندس هٿ هميشه ڪشادو رهيو.

مير صاحب مرحوم ٻن-ٽن سالن کان پوءِ دل جي بيماريءَ ۾ مبتلا هو. افسوس جو هڪ ٻن ڏينهن جي دوري ڪانپوءِ، ويهن منٽن اندر، پنهنجن عزيزن قريبن کي دائمي مفارقت ڏيئي، عالم ارواح ڏانهن راهي ٿيو. مير صاحب نهايت خوش وضع، هشاش بشاش ۽ کلڻو ملڻو هو. سندس عمر 55 سال کن هئي.

هن سانحي ۾ اسين مرحوم جي پسماندن، سندن پاءُ مير عليمواز خان ۽ سندس فرزند مير اعجازعلي خان ۽ سندس ٻين عزيزن سان دلي همدرديءَ جو اظهار ڪندي، بارگاهه ايزديءَ ۾ دست بدعا آهيون ته رب

ڪريم مرحوم کي مرهي ۽ سندس صحيح ۽ صالح نعم‌البدل عطا فرمائي.

مير صاحب جي تعزيت جي سلسلي ۾، سنڌ ۽ پاڪستان جي ليڊرن، عالمن ۽ اديبن ڪيئي پيغام ارسال ڪيا، جن ۾ سندس خدمتن جو اعتراف ڪيو ويو آهي. ان طرح سنڌ ۽ پاڪستان جي موقر جريدن، ايڊيٽوريل لکي، کيس خراج تحسين پيش ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ صدر مملڪت محمد ايوب خان، مير اعجاز علي خان ٽالپر ڏانهن موڪليل پيغام ۾ چيو آهي:
”مونکي مير غلام علي خان جي وفات جو ٻڌي وڏو صدمو رسيو آهي. اها هڪ وڏي ۾ وڏي ڏک جهڙي ڳالهه آهي.“ ان طرح، قومي اسيمبليءَ جي ڍاڪا واري گذريل اجلاس ۾ پڻ تعزيت جو ٺهراءُ پاس ڪري، مير صاحب جي سياسي ۽ ملڪي خدمتن جو اعتراف ڪيو ويو آهي. ان سلسلي ۾ سنڌ جي مشهور شاعرن پڻ قطع تاريخ لکي، مير صاحب جي شخصيت ۽ مقبول عام حيثيت کي قلمبند ڪيو آهي. سنڌ جي مشهور عوامي شاعر، مولانا حاجي احمد صاحب ملاح، سنڌيءَ ۾ هيٺيون قطعو لکيو آهي:

آهه ويئي دوستن جي جان جلي، ويو گذاري گوهر غلام علي.
مير صاحب سيون ڪريم لقب، سنڌ جي سونهن، منجهه صفات ولي.
عدل ۾، فضل ۾، فضيلت ۾، ڳڻ سندس ڳائجن ڳلي ٻه ڳلي.
بو الفضولي ڪان ساڻ فضل خدا، جان ٻنهنجي جوانمرد ٻتلي.

بلبليون باغ جي بجا بر ۾، گل گلابي ويو چمن سان چلي.
متقي، پائبند صوم صلوات، روزشب ذڪر ۾ خفي جلي.
رحمت الله، شال رب مرهيس، ڏيس عليين ۾ مقام علي.
پٽ پوٽا سندس سنڀالن شال، ويروارث سندن وڏي جي ولي.
پنجونجاهه عمر ۾ افسوس، ٿئي جلوي سندس ڪان جاءِ ٿلي.
سن تيرهن سو ٽيا اسي هجري، جاءِ جنات ۾ جناب جهلي.
روز اول، جمادي الاخر، آخرت ڏي ويو حليم هلي.
ڏينهن ڇنڇر جي، وقت ساڍا ٽي، موت آيو سنجهند سهل سلهي.
گهر ڏئي پاڪ ڪان دعا، 'احمد'، جاءِ بخشش سنجهه بهشت پلي.

فارسيءَ ۾ مولانا حاجي احمد ملاح هن طرح قطعو لکيو آهي:

دريغا ڪه مير غلام علي، امير و فقير و حليم و حلي.
بدرج وفـا گوهر آبدار، ببرج صفا نيّر منجلـي؛
بفضل خداوند حاصل نمود، بدنيا و دين رتبهء معتلي؛
شب و روز مشغول بودش مدام، دل و جان بذڪر خفي وجلي:
درين دور پرشور و شر و شراب، همه زندگي پاڪ همچو ولي؛
بشنبه يڪم ماه ثاني جماد، بوقت زوال سرا جلي؛
سن سيزده صد بهشتاد وسه، تن او شدز پاڪ جان منخلي؛
ز 'احمد' دعا، رحمت الله عليه،
"بعليين بـادا مقامش علـي."
(جمادي الثاني، سن ١٣٨٣ هجري)

ان طرح مولانا محمد صاحب ٺٽي واري، هن طرح قطعو لکيو آهي:

بفرياد نالم ازين چرخ پير، بيفگند در پرده بدو منير
کريم الفضائل، ديانت پسند، اسيري نکوراءِ روشي ضمير
اجل ناگهانش در آغوش کرد، بہ هر نفس نوبہ رسد ناگزير
باخراج تاريخ سال وفات، شد آواز هاتف بعالم شهير،
که "عفو الاهي، غلام علي" خدايا بجنت بود جائگير. (۱۳۸۳)

آخر ۾ دعا آهي ته رب ڪريم ڪيس مرحوم کي جنت ۾ جاءِ عطا ڪري!

سيد ميران محمد شاه "مير"

سنڌي ادب ۽ ان جي شائقين لاءِ هيءَ خبر وحشت اثر آهي ته سنڌ جو هڪ ممتاز سياستدان، اديب ۽ شاعر، الحاج سيد ميران محمد شاه، 16 نومبر 1963ع تي شام جو سادي ڇهين بجي، پنهنجي حيدرآباد واريءَ رهائشگاهه ۾، لاڏاڻو ڪري، وڃي آخرت جو مڪين ٿيو- اناللهوانااليه راجعون.

مرحوم ميران محمد شاهه، پنهنجيءَ جامع حيثيت سان هڪ تاريخي دور هو، هڪ مخصوص خطي جي ثقافت ۽ زبان، ادب ۽ تهذيب جو نمائنده دور هو، اهو اڄ پايہ تڪميل تي پهتو. نڪرڻ، پنهنجي ثقافتي سرمايي کان ڌهي دست ٿي وئي، ۽ سنڌي ادب هڪ

هير خواهه کان تهي دامن!

ٺٽي جي مشهور سادات خاندان جي چشم و چراغ، مرحوم شاهه صاحب، وڪالت جي مرحلي کان پنهنجي عملي زندگيءَ جو آغاز ڪيو. لوڪلبورڊ جي صدارت کان وٺي، سنڌ جي آزاديءَ جي تحريڪ، سنڌ جي وزيريءَ ۽ سنڌ اسيمبليءَ جي اسپيڪريءَ تائين پهتو. آخري دور ۾ پاڪستان پاران اسپين ۾ سفير ٿي رهيو. سندس زندگي مسلسل جدوجهد ۽ ڪاوش آهي. علم و ادب شعر و ثقافت، حڪومت ۽ سياست جي تاريخ ۾ شاهه صاحب مرحوم مغفور جو نالو دائمي حيثيت حاصل ڪري چڪو آهي. سندس سياسي ۽ ملڪي، علمي ۽ ادبي خدمتن جو سلسلو پڻ وسيع آهي. افسوس جو سندس وفات کان پوءِ جيڪو خال پيدا ٿيو آهي، ان جو پرجڻ مشڪل پيو نظر اچي.

سوانح حيات. شاهه صاحب مرحوم، 19 مارچ 1898ع ڌي ٺٽي ۾ پيدا ٿيو. سندن والد سيد حاجي زين العابدين شاهه مرحوم هو. پاڻ متعلوي سادات خاندان جو چشم و چراغ هو. سندن وڏن مان سيد امير علي شاهه، تيمور سان گڏ هت پهتو. شاهه صاحب جو خاندان، ٻارهين صدي هجريءَ جي ابتدا ڌاري، مٽيارين مان لڏي، اچي ٺٽي ۾ سڪونت پذير ٿيو.

شاهه صاحب جي وڏڙن ۾ سيد محمد شاهه هڪ

ڪامل بزرگ، طبيب ماهر ۽ قادرالڪلام شاعر ٿي گذريو آهي. شاهه صاحب جو ڏاڏو، سيد ميران محمد شاهه اول به پنهنجي دور جو لاثاني حڪيم ۽ اهل قلم ٿي گذريو آهي. سندس ڪتابن مان ”سڌاتوروڪڌاتورو“ ۽ ”مفيدالصبيان“ نهايت لذيذ ڪتاب آهن. پهريون ڪتاب ”مهراڻ“ رسالي ۾ شايع ٿي چڪو آهي. شاهه صاحب مرحوم جو والد، سيد زين العابدين شاهه پڻ سخن سنج ۽ مجلسن جو مور هو.

شاهه صاحب مرحوم، ٺٽو جهڙيءَ مردم خيز سر زمين ۾ ڄائو. هن مردم خيز خطي ۾ هر قسم جي فن جا استاد گهڻي انداز ۾ موجود هئا. ادبي ۽ علمي مجلسن جي بازار گرم هئي. محمد هاشم ’مخلص‘، علامه اسدالله شاهه ’فدا‘، خواجه محمد حسين جان سرهندي، حاجي محمد حافظ شاهه، حاجي محمد هارون ’دلگير‘ ۽ حافظ عبدالله ’بسمل‘، ساڳئي وقت ۾ موجود هئا. سندن محفلن ۽ مجلسن جي سخن گوئي ۽ سخن سنجي اڄ تائين ٺٽو جي جهونن جي دلين تي نقش آهي. شاهه صاحب انهن مان گهڻن بزرگن، خصوصاً علامه ’فدا‘ ۽ حافظ شاهه جي صحبت جو شرف حاصل ڪيو ۽ فيضياب ٿيو. سندس ڪلام ۾ انهن بزرگن جو رنگ جا بجا نظر اچي ٿو.

تعليم ۽ تربيت. مرحوم شاهه صاحب ابتدائي تعليم ٺٽو ۾، ملا مڪتب ۾، حافظ محمد يوسف ۽ حافظ

محمد هارون 'دلگير' وٽ ورتي، جتي سنڌي، پارسي ۽ قرآن پڙهيائين. پاڻ اڃا ائن سالن جو هو ته سندس والده ماجده وفات ڪئي، ۽ انهيءَ نصف يتيميءَ جي داغ کيس تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ هيڪاري وڌيڪ آماده ڪيو. ٻارهن سالن جي عمر ۾، سال 1910ع ۾ سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ ۾ انگريزي پڙهڻ لاءِ داخل ٿيو، جتان سال 1917ع ۾، بي-اي جي ڊگري حاصل ڪيائين. قانون پڙهڻ لاءِ بمبئي ويو، جتي 1923ع ۾، گورنمينٽ ڪاليج مان ايل-ايل-بي جو امتحان پاس ڪري، 1924ع کان حيدرآباد سنڌ ۾ وڪالت شروع ڪيائين.

سياست. شاهه صاحب 1924ع ۾ حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو ميمبر چونڊيو ويو. سال 1926ع ۾ کيس ڊسٽرڪٽ سڪول بورڊ جو چيرمن چونڊيو ويو. 1928ع ۾ بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر چونڊجي ويو، ۽ 1929ع ۾ حيدرآباد ڊسٽرڪٽ لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ ٿيو. سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ جي سلسلي ۾ شاهه صاحب "سائمن ڪميشن" ۽ "ڏوئن ڪاميٽيءَ" سان گڏ ڪم ڪيو، ۽ حيدرآباد ۾ "سنڌ-جدا-ڪانفرنس" سڏائي، ساٿين کي پنهنجي حق حاصل ڪرڻ لاءِ متحد ۽ بيدار ڪيائين. اهي ڪوششون آخر سجايون ٿيون، ۽ 1936ع ۾ سنڌ کي بمبئيءَ کان ڌار ڪري خود مختيار صوبو بڻايو ويو. 1937ع ۾ پهريون ڀيرو،

1938ع ويو. سنڌ ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي ويو. 1938ع
۾ اسيمبليءَ جو اسپيڪر بڻيو، ۽ ڏهه سال انهيءَ
عهدي تي فائز رهيو. 1946ع وارين چونڊن ۾ پيهر
سنڌ اسيمبليءَ تي چونڊجي ويو، ۽ 1948ع کان 1950ع
تائين سنڌ سرڪار جو وزير ٿي رهيو. اتان کيس
اسپين ۾ پاڪستان سرڪار طرفان سفير ڪري موڪليو
ويو. اسپين مان واپس سنڌ اچڻ بعد، 1954ع ۾،
ڪراچي امپروومينٽ ٽرسٽ جو چيئرمن مقرر ٿيو، ۽
1957ع ۾ انهيءَ عهدي تان سبڪدوش ٿيو. ان بعد هو
ائگريڪلچرل بئنڪ آف پاڪستان جو چيئرمن بڻيو.

ادبي خدمتون. ادبي ميدان ۾ شاهه صاحب ڪيتريون ئي
قابل قدر خدمتون انجام ڏنيون. 1938ع ۾ حيدرآباد
۾ جيڪا "سنڌي مسلم سوسائٽي" قائم ٿي، شاهه
صاحب ان جو منتظم ۽ پريزيڊنٽ هو. انهيءَ سوسائٽيءَ
ڪيترا مفيد سنڌي ڪتاب شايع ڪيا، ۽ پڻ ادبي
محفلون ۽ مشاعرا منعقد ڪري، سنڌي ادب ۽ سنڌي
شاعريءَ کي زور وٺايو. انهيءَ ئي سوسائٽيءَ سنڌ ۾
پهريون زنانو مسلم هاءِ اسڪول کوليو، جو اڄ ڏينهن تائين
حيدرآباد جي ميمڻ محلي ۾ "مدرسة البنات" جي نالي
سان قائم آهي.

1941ع ۾، سنڌ سرڪار، سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي
واڌاري ۽ سڌاري لاءِ هڪ "سنڌي مرڪزي بورڊ"
قائم ڪيو، جنهن سنڌي لغت تيار ڪرڻ جي رٿ

وٺي، ۽ پڻ لائق اديبن کي انعام ۽ معاوضا ڏني، ڪين معياري ڪتابن لکڻ لاءِ همٿايو. شاهه صاحب 1951ع تائين، ڏهه سال، انهيءَ بورڊ جو چيئرمن ٿي رهيو. 1951ع ۾ اڳيون بورڊ بدلائي، نئون بورڊ وجود ۾ آندو ويو، جو هن وقت تائين قائم آهي. شاهه صاحب انهيءَ هاڻوڪي "سنڌي ادبي بورڊ" جو پڻ شروع کان وٺي ميمبر رهندو پئي آيو.

پنهنجيءَ وزارت واري وقت ۾، مرحوم شاهه صاحب، شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي سالياني ورسي ملهائڻ جي جيڪا شاندار روايت قائم ڪئي، سا سندس زندگيءَ جو هڪ جس جوڳو ۽ يادگار ڪارنامو آهي. ان وقت کان وٺي، هر سال، "شاهه عبداللطيف يادگار ڪائونسل" جي اهتمام سان، ڀٽ شاهه تي، شاهه لطيف جي سالياني ورسي وڏي ڌام ڌوم سان ملهائي ويندي آهي. شاهه صاحب انهيءَ ڪائونسل جو چيئرمن هو. 'شاهه' جي ڪلام ذريعي تصوف جي فلسفي کي فروغ ڏيڻ ۽ مقبول بڻائڻ لاءِ هيءَ 'ڪائونسل' سنڌ اندر ڪافي ڪم ڪري چڪي آهي. 'ڪائونسل' سنڌي موسيقيءَ کي پڻ گهڻي قدر همٿايو آهي. هر سال، ورسيءَ جي موقعي تي، سڄيءَ سنڌ مان عالم، اديب، شاعر ۽ فنڪار اچي ميڙو مچائيندا آهن، ۽ پنهنجو پنهنجو هنر ڪانفرنس ۾ پيش ڪري، داد ۽ انعام حاصل ڪندا آهن.

سياست ۽ ادب سان گڏوگڏ، شاهه صاحب تعليمي

خدمتن ڏانھن پڻ متوجهہ ۽ مائل پئي رهيو. سترهن سالن تائين بمبئي يونيورسٽي ۽ ان سان متعلق ادارن، مثلاً سنڌي تحقيقي بورڊ، وغيره - جو ميمبر رهيو. سنڌ جي پنھنجي يونيورسٽي قائم ڪرڻ لاءِ شاهہ صاحب، ابتدائي ڪميٽيءَ جي چيرمن جي حيثيت ۾، سنڌ گورنمينٽ کي هڪ مدلل رپورٽ پيش ڪئي، جنھن جي بنياد تي مختلف مرحلن بعد سنڌ يونيورسٽي وجود ۾ آئي. جڏهن سنڌ جي پنھنجي يونيورسٽي کلي، تہ شاهہ صاحب ان جي سينيٽ، سنڊيڪيٽ توڙي اڪيڊمڪ ڪائونسل تي ميمبر نامزد ڪيو ويو. شاهہ صاحب، سنڌ يونيورسٽيءَ جي "فئڪلٽي آف آرٽس" جو ڪيترا سال "ڊين" بہ تي رهيو.

اها بہ سنڌي ادب جي خوش قسمتي چئجي، جو ان هڪ مصروف شخصيت ڪان بہ پنھنجو 'خراج' اڳاڙيو، جنھن زندگيءَ جي اوائلي دور وارا قائم ڪيل ادبي واسطا ۽ ناتا، سڳا ۽ ڌاڳا نوڙي، سياست ۽ رياست جي نظم و نسق، انتظام و انصرام لاءِ گويا پوري زندگي وقف ڪري ڇڏي هئي: جنھن جي سياسي انھماڪ ۽ اشغال کي ڏسي، اهو اندازو نٿي ٿي سگھيو تہ هي سياستدان ۽ قانوندان، سفيرالسلطنت ۽ دبيرالمملڪت، باوجود اهڙين خشڪ ۽ پريشان ڪن مشغولين جي، سخن گوئيءَ ۽ نڪتہ سنجيءَ جو اهڙو پاڪيزهہ ۽ سنجيدهہ، مهذو ۽ اسلوٿو شعري ذوق بہ ساهہ سان

ساڻيڻدو پيو اچي، ۽ هي سياست ۽ رياست جا امور ۽ مسئلا سندس فطري ذوق ۽ طبعي رجحان جي آڏو درجه ثانوي رکن ٿا: هي شاعرانه دل و دماغ، عالمانه فڪر و نظر ۽ عاشقانه طبع ۽ مزاج وارو ماڻهو، امور سلطنت ۽ رموز مملڪت کي پنهنجي زندگيءَ تي حاوي نه ٿو ڪيو اچي، پر انهيءَ تي پنهنجي ذوق کي غالب ۽ حاوي ڪيو ٿو اچي.

نڪته نوازي ۽ سخن طرازي، ادبي ذوق ۽ شعري شوق، وجد انگيز ڪيفيات ۽ محبت انگيز جذبات کي ايتريءَ مدت مديد تائين سانڍڻ ۽ سنوارڻ، دراصل ان مردم خيز خطي جي جاذبيت ۽ ڪرامت آهي، جنهن جي خاڪ مان بيعديل عالم، فاضل، ڪاتب، شاعر، اديب، سخن سنج ۽ سخن شناس، نڪته نواز ۽ سخن طراز پيدا ٿيا، جنهن خاڪ مان محقق ۽ فقيه، مفسر ۽ محدث، علماء ۽ فهماء پيدا ٿيا. سچ پچ، 'ڪل شيءِ يرجع اليٰ اصله' وانگر، مرحوم شاهه صاحب پنهنجي اصل ۽ روح جي لحاظ مان هڪ برگزيده صفات خاندان، علمي ۽ ادبي، روحي ۽ اخلاقي اوصاف مان متصف گهر ۾ پيدا ٿيو. باوجود وڏي ڪشالي ۽ سفر ڪاٽڻ جي به سندن جذبات ۽ خيالات، طبعي رجحانات ۽ دلي ميلانات زماني جي حالات ۽ حادثات ڪان ايترو متاثر ۽ ملوث نه ٿيا، جن مان هوند شعري ۽ ادبي ذوق ختم ٿي وڃي ها.

شاهہ صاحب پنهنجي زندگيءَ جي پوري جدوجهد ۽ جهاد کي مجاز قرار ڏنو. هو هميشه حقيقت شناس رهندو آيو، ۽ اڳتي هلي پنهنجي بزرگن جي اصليت ۽ انهن جي علمي ۽ بزرگانه ورثي جو وارث بنجي چڪو. رب ڪريم شال ان خاندن جي نندين نوجوانن کي مت ڏئي ته هو ڪجهہ عبرت ۽ موعظت حاصل ڪن، ڪجهہ پروڙين ۽ پرائين، چالاڪ ته شاهہ صاحب مرحوم جهڙو بزرگ ۽ زمانہ شناس ان خاندان مان پيدا ته وري مشڪل ٿيڻو آهي، پر جي پيدا ٿيو، ته به هن جهڙو نہ ٿيندو، ۽ جي ڪير ٿيو به، ته صدين ڪانپوءِ تي سگهي ٿو. سچ پڇ، سائين ميران محمد شاهہ ٽڪڙ جي شرافت ۽ سيادت، قيادت ۽ شهامت جو آخري مثال هو. ان بزرگ تي ٽڪڙ جو پورو دور ختم ٿيندو نظر اچي رهيو آهي: الا ماشاء الله!

"رهيا اٺيئي رات، صبح وبندءِ صابري!
سندي جوڳيان ذات، پئي پري پاڳ مڙي!"

جي مصداق، زمانو ڏاڍو تيزگام ۽ گريزپا آهي. ان جو قدر ۽ انداز ئي پنهنجو آهي. اسان جي ماپ مجازي آهي. زماني جي رفتار نہ فقط تيز ۽ ڪند آهي، پر بي نياز آهي. زماني جي بطن منجهان عجيب غريب حادثات ۽ واقعات پيا رونما ٿين، ۽ هي صبا رفتار شهسوار پيو وڃي ۽ اجا پيو وڃي، ۽ پيو ڪاهي ۽ تاڻي! انسان جي زندگي ڇا آهي؟ هڪ موج، حباب ۽

ڪرشمہ سراب! طفلگي، جواني ديوانيءَ پيري، هُش پلي ڪيري! پوءِ دوري ۽ مهجوري ۽ مجبوري ۽ معذوري.

اها تہ ٿي شاعري، پر حقيقت پسندانہ مادي نظر سان ڏسبو تہ اهي چند منزلون آهن، پر عمر جو ڪاروان "تيز ترڪ گام زن، منزل ما دور نيست" چئي، بقول اقبال، وڌندو ئي رهي ٿو. انسان جي ارتقا جي حد ئي نہ آهي. بقول شاهہ، "نہ ڪا ابتدا عبد جي، نہ ڪا انتها!" بيهي رهڻ، مات ڪرڻ، جمود ۽ خمود، زندگيءَ لاءِ موت آهي. زندگي جهد للبقا جو جهاد آهي. رڳو هلڻو ۽ وڌڻو آهي، بيهڻ ۽ پوئتي نهارڻ موت آهي:

موت هے وہ زندگي، جس ميں نہ هو انقلاب

روح اسم کي حيات، ڪشمڪش انقلاب.

هلڻ ۽ ڪري پوڻ، وري اٿڻ، وري هلڻ، ٿڪجڻ ۽ ساهہ کڻڻ، وري هلڻ ۽ هلندو رهڻ آهي.

اينئدم هلي هوت، پر آءٌ بہ اڳيري ٿيان!

اهو سڀ ڪجهہ 'اڳيرو ٿيڻ' آهي، ورنہ هت منزل بہ خود منزل انداز جي استقبال لاءِ پيئي وڌي ۽ قريب اچي. پر سوال ٿو اٿي تہ انقلاب ۽ ان جي گردش، سانحا، حادثا، واقعا، واسطا، مسئلا ۽ معاملا آهن ڇا؟ سمجهہ ۾ تہ ايئن ٿو اچي تہ هي سڀ ڪجهہ آهي نمودِ حباب يا گردشِ حباب، چشمڪِ برق و شرر يا فروغِ شعلئہ حسن! بس، اهو آهي قصئہ حيات، ڪجهہ منتشر، ڪجهہ مرتب، بقول خسرو:

'خسرو' زتشنگيءِ بيابان هجر سوخت،
اي آب زندگي، تو بجوئي ڪه سيروي.

بهرحال، ٻُڪڙ جي علمي سرزمين ۽ ان جي مشاهير جي شخصي محاسن ۽ علمي فضائل سان روشناس ٿيڻ جو تعلق تہ تمام جهونو آهي. اها خبر ڪانہ هئي تہ اهو تعلق ڪڏهن واقعي قرب ۽ محبت ۾ بدلجي ويندو، ۽ زندگيءَ جون چار گهڙيون 'ٻُڪڙائي يارن' سان بسر ڪرڻيون پونديون. انهن سان ملبو ۽ رهبو، ۽ انهن جي اوصاف جميلہ کان محفوظ ٿيبو، ڪجهہ ڏبو ۽ ڪجهہ پرائبو.

آءٌ سائين ميران محمد شاهہ مرحوم جي ادبي ۽ علمي تحريرن کان ايام طفلگي کان متعارف آهيان. شاهہ صاحب جو مضمون "دل جي طلب" سنڌي ادب جو بهترين شاهڪار آهي. زبان جي رواني، ڪلام جي طولاني، فڪر جي جزالت، زبان جي پختگي ۽ سادگي برجستگي ۽ بيساختگيءَ کي ڏسي محسوس ٿيندو هو تہ اهو قلم ڪنهن شوخ پر سنجيده، حقيقت پسند پر مجازي طبع واري ماڻهوءَ جي هٿ ۾ آهي. ان دور کان پوءِ سنڌ جي آزاديءَ متعلق سندن مضمون "الوحيد" جي آزاد نمبر ۾ مطالع ڪيو ويو. شاهہ صاحب جو ڪمال آهي جو ٺيٺ خشڪ سياسي چڪتاڻ کي روحي رهاڻ بنائي ڇڏيو اٿن. ور ور ڪري پڙهڻ تي پئي دل چڪي.

ان کان پوءِ سن ۾ سنڌس هڪ خط، سنڌ جي محبوب شخصيت، جي-ايم- سيد ڏانهن لکيل پڙهيم، جو يورپ مان لکيل هو. ان ۾ يورپ جا مشاهدات پيش ڪيل هئا، جنهن جي پڙهڻ سان دل ۽ دماغ کي طراوت ۽ فرحت نصيب ٿي ٿئي.

انهن سڀني چيزن جي مطالعه ڪرڻ کان پوءِ شاهه صاحب جي ادبي قدرن ۽ فڪري لاڙن جي خبر پيئي ته هو هڪ زخم خورده پرندو آهي، جو قيد ۾ پيو پر هڻي؛ هو هڪ مستقل بغاوت آهي، جا قيد و بند جي سيخن سان پنهنجون قوتون ٽڪرائي رهي آهي؛ هو مارئيءَ وانگر پيو ملير کي ساري ۽ سنڀاري؛ هو عمرڪوٽ جي مال ملڪيتن، پانهن ۽ پانهين، چاشنين ۽ حلون کي ٽڪ ٿو سمجهي.

سچ پچ ته سائين ميران محمد شاهه مرحوم جي ضعيف ۽ نحيف جسم ۾ هڪ طوفان انگيز جذبات خيز، متلاطم ۽ پرجوش، انقلاب انگيز ۽ بغاوت پسند روح هو، جو هر مرحلي تي ڪامياب رهيو. افسوس، اڄڪلهه جي نڪته چين نظرن کي ان هنر ۽ حسن جو ڪو قدر ڪونه آهي.

سائين ميران محمد شاهه مرحوم تخليق ۽ تربيت موجب هڪ شاعر ۽ اديب هو، پر سياست ۾ وهڻ ڪري سياست جا پيچ داءَ به خوب استعمال ڪيائين. سنڌس سياسي زندگي، بي اصول سياستدانن لاءِ

"سنهن پانءُ م ۽ سَپَ، اٿئي ويا ۽ واسينگن جا" وانگر هئي، پر ڪمال اهو آهي ته مغربي تهذيب جي مرڪزن ۾ رهي به مشرقي رند رهيو، پنهنجا مشرقي اطوار آخر تائين نه ڇڏيائين. سچ پچ ته سندس خوبيءَ ۽ حسن ۾ مشرقيت سمايل هئي. سندس انداز ڪلام، نڪته سنجي، وقائع نگاري ۽ منظر ڪشيءَ جو مثال ڪٿي ٿو ملي! اهڙو برجستو سحرطراز ورلي نظر ايندو، جو زبان جي وسيلي عالم جو سير ڪرائي، جنهن جي شسته ۽ شائسته انداز بيان ۾ فصاحت ۽ بلاغت جا عجيب غريب مثال پيا ڏسجن، جنهن جي ڪچهريءَ ۽ رهاڻ ۾ مغلن جي دربار واري طراوت ۽ لذت اچي. سچ پچ سائين ميران محمد شاهه مرحوم مستقل طور هڪ فن، هڪ آرٽ، هڪ هنر، ۽ هڪ حسن هو. الله شال ڪيس سرهي!

مرحوم سائين ميران محمد شاهه صاحب هن قحط الرجال جي دور ۾ اهو جهونو جوڳي هو، جو 'ورهه ۽ ورونهن' جو دونهون دکايو ويٺو هو. علم و ادب تي، سير و سياحت تي، فن ۽ ثقافت تي سندس دلپذير ۽ روح پرور ڪچهريون وسرڻ ئي نٿيون. سندس 'حيات' کي چراغ سحري سمجهي، سندس نوجوان صحبتي دوستن کي به – چار پيرا عرض ڪيم ته کو طالب ۽ اهل ذوق گوڏا پيچي، سندن مشاهدات ۽ تجربات کي قلمبند ڪندو رهي، جن جو مطالعو نه فقط معلومات افزا

رهندو، پرنو خيز نوجوانن لاءِ تمام ضروري آهي، ڇالاءِ ته اهڙن وڏن جي رهاڻ کي اڄڪلهه نه کي لکڻ وارا رهيا آهن ۽ نه کي ٻڌڻ وارا ئي بچيا آهن. هونئن به، ٻڌڻ به ته صلاحيت سان آهي. اڄڪلهه اهي صلاحيتون ۽ پختگيون ڪٿي آهن، جي هھڙن جامع شخصن جي رهاڻ ۽ تجربي مان استفادو ڪن، سکن، سمجهن، پروڙين ۽ هنئين سان هنڊائين. اسان جي قوم آهي سردهه پرست، وڳو مرڻ کان پوءِ واويلا ڪري ڇاڻي پيا ورسيون ملهائي ڇاڏي، باقي ”جيئري سان جهيڙو ۽ مئي سان محبت“ وارو رنگ ۽ انگ آهي. بهرحال، منهنجي صدا صدابصحرائي رهجي وئي! نه ڪنهن استفادو ڪيو ۽ نڪو ڪنهن قلم ڪٿي ويهي ڪجهه لکيو. نه معلوم ڇا ڇا سيني ۾ سانديي ڪٿي ويو! رهي نام الله ڪا!

مون سندس ’ڪليات‘ جي تقريظ لکندي، اڳوات ئي ڇتاءُ ڏنو هو:

”سائين ميران محمد شاهه هڪ فاضل، عالم، قانوندان، سياستدان، زمانه شناس، سياح، اديب، شاعر، وڪيل، سفير ۽ وزير جي حيثيت سان جنهن علم ۽ مطالعي، مشاهدي ۽ تجربي جو مالڪ آهي، هيئنر سر زمين سنڌ ۾ اهڙا تمام ٿورا وڃي بچيا آهن. ميران محمد شاهه هڪ دور آهي، هڪ تاريخ آهي، ۽ هڪ عهد زرين آهي، جو اڄ اسان لاءِ چراغ سحري

آهي. افسوس، سيني ۾ ڇا ڇا نــہ ڪنيون ويندو! منهنجي راءِ آهي تہ اهل علم حضرات، خصوصاً نڪڙ جا نوخيز اهل قلم، شاهہ صاحب جي ملفوظات ۽ مقالات کي لکن ۽ جمع ڪن، ائين نہ ٿئي جو پوءِ حسرت جا هٿ مهٽڻا پون."

شاهہ صاحب جي علمي ۽ ثقافتي زندگيءَ لاءِ شاهہ لطيف جا ساليانا ميلا، هر هنڌ لطيف ڊي، لطيف يادگار ڪائونسل، لطيف ثقافتي مرڪز، سنڌي ادبي بورڊ، مسلم ادبي سوسائٽي، مدرسةالبنات حيدرآباد شاهد آهن، جي زندهہ جاويد آهن ۽ جن جي نسبت سان علمي دنيا ۾ ميران محمد شاهہ صاحب بہ زندهہ ۽ پائندهہ رهندو. جيئن تاريخ سنڌس خدمتن ۽ ثقافتي يادگارن کي محو ڪري نٿي سگهي، تيئن سنڌس زندهہ جاويد شخصيت بہ تاريخي حيثيت سان بطور يادگار ۽ دائم رهندي.

ميران محمد شاهہ صاحب، خانداني لحاظ سان نهايت نجيب ۽ حسيب خاندان جو فرد وحيد هو. شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف بہ متعلوي سادات آهن. اها فخر جهڙي ڳالهہ آهي جو شاهہ صاحب ان بــزرگ ۽ برگزيدهہ خاندان مان هو. ان سڳوري ۽ سونهاري خاندان مان پيا بہ ڪيئي صالح ۽ برگزيدهہ روزگــار عالم ۽ فاضل پيدا ٿيا آهــن، پر جا شهرت ۽ مقبوليت هن دور ۾ ميران محمد شاهہ صاحب کي حاصل ٿي آهي، اها تمام ٿورن کي نصيب ٿي هوندي.

سائين ميران محمد شاهہ جي طبيعت ۾ اڃا جواني ديواني واري سرمستي ۽ سرخوشي، رنگيني ۽ افتادگي موجود هئي. راڳ ۽ رنگ جي محفل ۾ سندس ڪيف آور نقل و حرڪت مان ثابت آهي تہ عاشق مزاج شاعر جوانيءَ جي دور لافانيءَ مان گذرڻ کان بعد ۾ بہ عشق جو دم ڀريو. ان جون اکيون اڃا بہ پري وش ۽ حورتمثال حسينن جي نظاره جمال کان خيره ٿي ٿيون. ان جي دل، لذت عشق کان اڃا تائين بيدار ۽ سرشار هئي، ”حافظ“ پوڙهپ ۾ شايد پنهنجي حقيقت بيان ڪئي آهي:

گرچ پيرم تو شبي تنگ در آغوشم گير،
تاسحرگہ ز ڪنار تو جوان برخيزم.

ميران محمد شاهہ صاحب ۾ اڃا بہ ولولہ حيات موجود، جذبات موجود ۽ زندگيءَ جا مخمورڪُن ۽ مسحورڪُن لمحات موجود هئا. اها ئي وندي، اهائي مستي، اهائي بيريائي، اهائي قلندري، نڪا شيخي، نڪا مشائخي، نڪا پارسائي، نڪا سيّد پائي: ”سموري سرڪار نيئي رکج نانهن ۾“، جي مصداق هو.

منهنجي هن طول ڪلاميءَ کي ڪي ناقد پلي تہ چا جو چا سمجهن، آءٌ معافيءَ جو خواستگار آهيان، پر سندم ضمير گواهہ آهي تہ آءٌ هڪ اهڙي شخص متعلق لکي رهيو آهيان، جو اسان وٽ چراغ سحري هو،

جو بيشڪ هڪ انسان ۽ مرڪب خطا و نسيان هو، ان ۾ عيب به هئا، ۽ يقيناً هوندا؛ پر پنهنجي طبع حسن پسند ۽ هنر پسند آهي. نڪته چيني ۽ عيب چيني جون مهلون پيون به گهٽيون آهن. هرڪو پرپٺ پيو پين جا عيب پولي ۽ ڦولهي. رب شال معاف فرمائي.

مون شاهه صاحب جو تفصيلي خاڪو ان ڪري چڪيو آهي، جئن سندس شخصيت ۽ ان جي تصوير قارئين اڳيان هوبهو رهي ۽ ان جي روشني ۾ سندس ڪلام جو مطالعو پڻ ڪري سگهجي. چوڻ واري سچ چيو آهي:

آورم پيش تو هر لحظه پيام دگران،
گويمت تا سخن خويش بنام دگران.
(قيصري تبريزي)

ڪلام پنهنجي صاحب الڪلام جي تصوير آهي، ان جو صحيح طور مطالعو شخصيت جي مطالعي کان پوءِ ئي ڪري سگهجي ٿو.

سائين ميران محمد شاهه مرحوم ٽڪڙ جي انهن شاعرن جو سالاري هو، جي پنهنجي فن ۾ يگانه روزگار رهيا. حامد، مخلص، دلگير، بسمل، فدا، حافظ شاهه سنڌ جا بهترين شاعر تسليم ڪيا ويا آهن. انهن جي خوش بياني، رواني، زبان جي طرفگي، محاورات تي دسترسي، طرز ادا جي پختگي ڪٿان لهي؟

سائين ميران محمد شاهه فطرتاً شاعر به هو ۽ جمال پسند به هو. سنڌس شاعري هڪ عاشق ۽ صاحب درد شاعر جي شاعري آهي، جنهن جو توجهه شعر جي ٻاهرين ۽ جوڙجڪ، مصنوعي ناهه نوهه، عروضي پيچ-گهڙ ۽ لفظي ايچ پيچ کان سٺي، فقط شاعرانه خيال تي هو. بقول 'رومي':

من نه دانم فاعلاتن فاعلات،
شعر مي گويم به از آب - حيات.

سائين ميران محمد شاهه جو ڪلام "فاعلات فاعلات" وارن کي نه به آنڊي، پر ڪلام جي روح ۽ ان جي رنگينين جي چاشنيءَ لاءِ ته بهترين ۽ پر ڪيف ڪلام آهي. ان ۾ سادگي ۽ برجستگي آهي، ان ۾ پختگي ۽ بيساختگي آهي، سونهن ۽ ورونهن آهي. ڪيتريون ڪافيون وجدانگيز آهن، ۽ ڪيترا غزل معياري نظر آيا.

هڪ وزير مملڪت ۽ سفيرالسلطنت، سياستدان ۽ قانوندان کان غنيمت آهي ته هن اديبن ۽ شاعرن جي ساٿ ۾ اچڻ ۽ رهڻ ۾ به فخر ٿي سمجهيو. اگر هڪ اڌ غزل يا هڪ اڌ ڪافي ٿي سنڌي ادب کي سائين ميران محمد شاهه مرحوم ڏئي وڃي ها، ته اها به غنيمت هئي.

اڄ سائين ميران محمد شاهه مرحوم اسان وٽ موجود

نہ آھي، پر سندس مرڪندڙ مُنهن مان نڪتل ڳالھيون ۽ سندس روح پرور رھاڻيون ڪڏھن بہ وسري نٿيون سگھن.

آخر ۾ دعا آھي تہ رب ڪريم شال ڪيس مرحوم کي جنت ۾ جاءِ ڏئي، ۽ سندس پسماندگان مان سندن ڀاءُ سيد قاسم علي شاھہ، سندس هونهار ڀائٽي سيد قمرالزمان شاھہ، سندس عزيزن حافظ شاھہ 'حافظ'، اسدالله شاھہ 'بيخود'، امداد حسيني، شبير 'ھاتف'، سوز نڪرائي، روشن علي شاھہ وڪيل، غلام محمد شاھہ، عبدالهادي شاھہ، اڪرم شاھہ ۽ اشرف شاھہ وغيرہ کي صبر جميل ۽ اجر جزيل عطا فرمائي!

[نمبر 4، سال 1963ع]

مولانا عبدالڪريم چشتي

هيءَ وحشت اثر خبر، وڏي افسوس ۽ رنج سان ٻڌي ويندي، تہ سنڌ جو مشهور واعظالاسلام ۽ سحر طراز اهل بيان "سحبان السنڌ" حضرت مولانا عبدالڪريم چشتي شڪارپوري، ڪافي عرصي جي علالت ڪان پوءِ 31 مارچ 64ع تي، شڪارپور ۾، هن دار فانيءَ سان انتقال ڪري، سراي جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو. انالله واناالیه راجعون.

مولانا چشتي پنهنجي علمي ۽ فني حيثيت سان، هڪ مخلص قومي خادم، سحر طراز واعظ، ۽ جادو بيان اهل قلم هو. سندس علمي ۽ ادبي زندگي سنڌ جي ماڻهن لاءِ عبرت جو داستان آهي.

مولانا هڪ غريب ۽ پسماندهہ خاندان ۾ پيدا ٿيو. پنهنجي ذاتي جوهر ۽ رياض سان، بلند شخصيتن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. جن سندس گوهر افشان زبان سان، تقرير ٻڌي آهي، اهي اڄ سندس انداز بيان ۽ اسلوبِ تقرير لاءِ سڪي رهيا آهن. سنڌ کي مرحوم مولانا چشتيءَ جي طاقت لساني تي ناز آهي.

مولانا چشتي، ساري عمر وطن عزيز جي آزاديءَ

جي جنگ ۾، مجاهدانه پيش‌قدمي ڪندو رهيو. ڪيس قومي ۽ ملڪي حلقن ۾، عزت ۽ احترام جـي نگاهه سان ڏٺو ويو ٿو.

مولانا جي سياسي زندگي، خلافت ۽ ڪانگريس جي تحريڪن مان پيدا ٿي. پاڻ آزادي وطن جي هلچل ۾، ڪيئي سال قيد فرنگ جون مشقتون به ڪاٽي چڪو هو.

مولانا چشتي، خلافت تحريڪ ۾، سنڌ جي مجاهد اعظم، حضرت مولانا اسروٽيءَ جو مقلد رهيو. ان سلسلي ۾ علي برادران، اجمل خان، حڪيم نثار احمد انصاري، مهاتما گانڌي، ابوالڪلام آزاد پاڻ شهرهء آفاق سياسي ليڊرن سان گڏ ڪم ڪيائين، ۽ ساري هندستان ۾ انهن سان گڏجي دورا ڪيائين: سندس تقريرون دهليءَ، لکنو، ڪانپور، اجمير ۽ لاهور جـي سياسي جلسن ۾ نهايت پسند ڪيون ويون.

سندس اسلامي تبليغ ۽ وعظ گوئيءَ جـي شهرت، سنڌ کان ٻاهر پنجاب، بلوچستان، يوپي ۽ سي پي تائين پهتل هئي. اسلامي تقريرن، خـاص طور ميلادالنبي ۽ واقع ڪربلا تي سندس بصيرت افروز خطاب، ولوله انگيز ۽ پرجوش رهندا هئا. سندس انداز بيان ۾ بـي پناهه رواني، برجستگي، شستگي ۽ شائستگي هئي. پاڻ اسلامي تبليغ جي سلسلي ۾ به هندستان جي وڏن وڏن شهرن ۾، عطاءالله شاهه بخاريءَ جهڙن جادو بيان مقررن جي موجودگيءَ ۾ نالو ڪڍيائين.

مولانا چشتي، هڪ صوفي الطبع شخص هو، ۽ ساري عمر هندو-مسلم اتحاد لاءِ ڪم ڪيائين. سندس تقريرون ۽ تحريرون، اخبارون ۽ ايڊيٽوريل نوٽ اڄ به سندس جودت طبع، حب الوطني ۽ لساني خصوصيات لئه ساک ڀرين ٿيون.

مولانا چشتي، هڪ طرف هڪ عالم دين ۽ مبلغ اسلام جي حيثيت سان وڏو مقام حاصل ڪيو، ته ٻئي طرف، سنڌي زبان جي خدمت جي سلسلي ۾ به ڪافي خدمت ڪيائين.

مولانا جي ادبي خدمتن، خاص طور سندس علمي ۽ ادبي جواهر پارن، تقريري انداز ۽ تحريري اسلوب کي اڳيان رکي، سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن کيس 'سحبان السنڌ' جي لقب سان نوازيو.

مولانا چشتي سنڌ جو ڪامياب ۽ بااصول صحافي پڻ هو. سنڌ جي ڪيترين روزانه اخبارن جو ايڊيٽر ٿي رهيو. سندس ايڊيٽوريل نهايت سنجيده، پرڪشش، زوردار ۽ بصيرت افروز هوندا هئا. ملڪي معاملن جهڙن خشڪ ۽ ٺڪائيندڙ مسئلن کي به پنهنجي رنگين ۽ شيرين زبان سان، جادو جهڙو رنگ چاڙهي ويندو هو. سندس هر هڪ ايڊيٽوريل، زبان جي نقطه نگاهه کان، هڪ ادبي شهپارو هوندو هو. سندس قلم ادب ۽ سياست جو گويا جامع هو.

تصنيفات ۽ تاليفات جي سلسلي ۾ فارسي ۽ سنڌي، 54 ڪتاب لکيائين. سندس ڪتابن جو مواد تبليغي آهي. ڪابه مناظرانه ۽ دل آزار تحرير سندس قلم مان نه نڪتي.

مولانا چشتي، مشرباً چشتي طريقي جو پوئلڳ هو، ۽ سياسي طور هندو-مسلم اتحاد جو حامي هو. ڪيس ملڪ جا سڀ خلافتي ۽ ڪانگريسي سياسي ليڊر عزت جي نگاهه سان ڏسندا هئا.

مذهبي خيال ڪان، پاڻ ديوبندي مڪتب فڪر جو مقلد هو. ان سلسلي ۾ سندس تاليفات پڻ معرڪه آرا مباحث تي مشتمل آهي، ديوبندي نظريات ۽ افڪار جي مدلل تائيد ۽ تشريح سندس مشهور ڪتاب "تلوار حق" ۾ موجود آهي. مزو اهو آهي ته اهڙو مذهبي ۽ متنازع فيه موضوع به انتها درجي جي سنجيده، شيرين ۽ ادبي زبان ۾ لکيائين، جنهن جي مطالع ڪان پوءِ، اندازو ٿئي ٿو ته مولانا چشتيءَ جو قلم، هر موضوع تي اديبانه نڪته سنجين جو حامل هو.

مناظرانه ميدان ۾ مولانا جا مباحثا، بريلوي خيالن وارن سان، توڙي شيعه حضرات سان پڇاڙي تائين جاري رهيا، ان سلسلي ۾ مولانا چشتيءَ جون مناظرانه تقريرون پڻ قابل داد آهن. سندس دقيقه گوئي ۽ بديهي مناظرانه گفتگو جو داد، سندس مخالف به دل کولي ڏيندا هئا.

اسان مرحوم مولانا جي وفات حسرت آيات کي سنڌ جي سياسي، علمي ۽ ادبي حلقن واسطي وڏو نقصان تصور ٿا ڪريون، ۽ اهڙو نقصان ٿا سمجهون، جنهن جي تلافي مشڪل آهي.

هن اندوهناڪ قضيي ۾ مرحوم جي عزيزن ۽ پسماندن سان دلي همدرديءَ جو اظهار ڪندي، دست بدعا آهيون ته الله پاڪ شال مرحوم کي مرهي، ۽ کيس غريق رحمت ڪري ۽ سندس پسماندن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي—آمين.

مولانا چشتي مرحوم جي مختصر سوانح حيات.

شڪارپور جو مشهور قومي اڳواڻ مولانا محمد عبدالڪريم چشتي، سن 1898ع ۾ شهر شڪارپور ۾ ڄائو. ڇهن ورهين جي ڄمار ۾، خليفي حاجي عبدالغفور وٽ قرآن شريف جي تعليم لاءِ ويٺو، 1906ع ۾ قرآن شريف جي تعليم پوري ڪري، 1910ع تائين سنڌي ۽ اردو تعليم وٺندو رهيو، جنهن کان پوءِ عربي ۽ فارسيءَ ۾ مشغول ٿيو ۽ سن 1918ع ۾ سيالڪوٽي نصاب ختم ڪيائين. مولانا مولوي غلام رسول صاحب چشتي صرف نحو ۽ ابتدائي مرحلا کيس طي ڪرايا. وڌيڪ حضرت مولانا علامه عبدالرحمان صاحب ميمڻ، صدر معلم ”وڪٽوريا عربي اسڪول“ وٽ فقه، اصول، حديث، تفسير، ادب ۽ منطق پڙهي ختم ڪيائين. 1917ع ۾ سندس والد صاحب هن جهان فانيءَ مان

دارالبقا ڏانھن راھي ٿي ويو، پر مولانا صاحب ھي صدمو سھي به پنھنجي تعليم کي لڳو رھيو. ان تعليم مان گڏ، مولانا چشتي صاحب، طب جو علم به حاصل ڪري ورتو.

ان بعد مولانا پنھنجو طبابت جو دڪان کوليو. سن 1917ع ۾ ڊاڪٽر اينيبيسنٽ جي ”انڊين ھوم رول ليگ“ ۾ شامل ٿيو، ۽ ملڪ جي آزاديءَ واري ميدان ۾ قدم وڌايائين، جنھن کان پوءِ 1918ع جي آخر ۾، ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيو. ساڳئي وقت پنھنجي استاد مولانا عبدالرحمان عليه رحمة مان مشوري ڪرڻ کان پوءِ ”انجمن مجاھدين اسلام“ برپا ڪيائين، جنھن جو مقصد ھو ته ”اسلامي وڏن ڏينھن تي دين جي وڏن بزرگن جون حياتيون پڙايون وڃن.“ انھيءَ انجمن قريباً، په ورھيه خوب خدمت ڪئي. 1919ع ۾ جيئن خلافت ڪاميٽي قائم ٿي ته مولانا صاحب ان جو ميمبر ٿيو، ۽ 1920ع ۾ مسلم ليگ جو ميمبر ٿيو. ”قطع تعلقات“ جي ھلچل ۾ ٿي پيرا جيل ويو: پھريون پيرو فوجداري ڏوھه (بنا اجازت جلوس ڪڍڻ) ۾، جيڪب آباد مان مھينو جيل؛ ٻيو پيرو 144 قلم جي نافرمانيءَ سببان 4 مھينا ميھڙ مان جيل؛ ۽ ٽيون پيرو 108 قلم مان بغاوت جي ڏوھه ھيٺ نصيرآباد مان ٻارھن مھينا جيل جي سزا ملائين.

مولانا صاحب ٽي ورھيه بنا ڪنھن پگھار جي،

ڪانگريس ۽ خلافت جو سچي سنڌ ۾ ڪم ڪيو.
1921ع ۾ مولانا "مدرسه محموديه" جو بنياد وڌو،
جنهن کي پورا ڇهه ورهيه قائم رکيو آيو، ۽ جنهن
جو ڪڏهن به ڪو معاوضو نه ورتائين. 1923ع جي
پٺي پيري واري جيل جي وقت ۾، مولانا جي پهرين
گهر واري ۽ سندس فرزند برڪات احمد رحلت ڪري
ويا. مولانا صاحب وري بي شادي 1928ع ۾ ڪئي،
۽ وري ٽين شادي 1948ع ۾ ٻي گهر واريءَ جي
رحلت ڪرڻ سبب ڪيائين. ان پوئين گهر مان ٻه
ڌيئرون ۽ هڪ پٽ ڇائس.

1924ع ۾ مولانا صاحب شڪارپور جي مشهور
"انجمن اشاعت اسلام" جو بنياد وڌو، ۽ پڇاڙيءَ تائين
پوري جوش سان خدمت ڪندو رهيو. مولانا صاحب
ڪيترو وقت، سموريءَ سنڌ ۾، سوراج، سوديشيءَ ۽
هندو- مسلم، ايڪتا جو پرچار ڪندو رهيو. "ڪامل
آزادي"، سندس اصل متو هو. وطن سان بيحد محبت
هيس. هڪ طرف ڪان هن جو ملڪي عشق عجيب هو،
ته ٻئي طرف ڪان هي 1921ع ڪان وٺي، تبليغ، تجارت
۽ اصلاح رسوم تي وعظ پيو ڪندو هو. خصوصاً
1924ع ڪان وٺي تبليغ ۽ تنظيم ۾ مولانا ڏاڍو ڪم
ڪيو. 1927ع ۾ آرين جي مقابلي ۾، مولانا قلم ۽
زبان سان جيڪو عظيم جهاد ڪيو، سو هميشه ياد رهندو.
آگسٽ 1927ع ۾، مولانا مرحوم جيڪب آباد

مان ”صداقت“ اخبار جاري ڪئي، جا پنجن مهينن کان پوءِ مسٽر ٿانوريءَ (ايڊيٽر الحنيف) جي حوالي ڪيائين. ”صداقت“ مولانا جي ايڊيٽريءَ وقت، ڏاڍي مشهور ۽ مقبول اخبار هئي. ان بعد مولانا مرحوم، 1929ع ۾ شڪارپور مان ”پيغام“ اخبار جاري ڪئي. مگر ڪم فرصتيءَ ۽ ڪوٽ سببان ڇهن مهينن کان پوءِ ”پيغام“ جي اشاعت باقاعدي جاري رهي نه سگهي.

1926ع ۾ مولانا صاحب حج تي ويو، سنڌ- خلافت ڪاميٽي جي وفد طرفان. اتي رهڻ واري وقت ۾، ”خدام الحجاج“ جو ڪيس پريزيڊنٽ مقرر ڪيو ويو. هن ويندي ايندي، حجاز ۾، ڪل 396 بيمار ماڻهن جي مفت دوا ڪئي ۽ مديني پاڪ ۾ ”خلافت“ طرفان قريباً ويهه هزار رپيا تقسيم ڪيا. مولانا جي عرب جي بادشاهه، گورنرن ۽ اتان جي عالمن، پيرن ۽ معززن ڏاڍي مرحبا ڪئي ۽ دعوتون ڪيون. ان بعد 1932ع ۾ ٻيو حج ڪيائون. وري 1933ع ۾ ٽيون حج ڪيائون ۽ چوٿون حج 1944ع ۾ ڪيائون.

مولانا چشتي صاحب، پنجونجاهه کن عمدا ڪتاب تصنيف ڪيا آهن، جن مان ست فارسيءَ ۾ لکيل آهن، ۽ باقي سنڌيءَ ۾ لکيل آهن. اهي سڀ ڪتاب ڇپجي مقبول عام ٿي چڪا آهن. ڪي ڪتاب ته ٻه ٻه، چار چار، ايڊيشنون ڇپجي چڪا آهن. جهڙي طرح مولانا مرحوم مضمون نگاريءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو،

تهڙيءَ طرح وعظ توڙي تقرير ۾ به لاثاني هو. اجمير، ملتان، خانپور، لاهور، دهلي، لکنؤ وغيره ۾، سندس تقريرون ڏاڍيون پسند پيون. مولانا، سنڌ مسلم ائسوسيئيشن جو ميمبر به هو. انهيءَ کان سواءِ ڪيترا سال ”سنڌ خدمت ڪاميٽي“ (ڪراچي) جو نائب صدر، ڪيترا سال جمعيت العلماءَ سنڌ (ڪراچي) جو نائب ناظم، ۽ ڪيترا سال ”آزاد قومي پارٽي“ جو نائب ناظم ٿي رهيو هو. انهيءَ کان سواءِ ”پيغام“، هفتيوار اخبار شڪارپور؛ ”صداقت“، هفتيوار اخبار جيڪب آباد؛ ”جمهور“ هفتيوار اخبار، شڪارپور؛ ”الوحيد“ روزانه اخبار ڪراچي؛ ”آزاد“، روزانه اخبار ڪراچي؛ ”قرباني“، روزانه اخبار ڪراچي؛ ”مجاهد“، روزانه اخبار ڪراچي ۽ ”پاڪستان“، هفتيوار اخبار لاڙڪاڻي جو ايڊيٽر ٿي رهيو هو.

سن 1950ع ۾ جيڪا يارهين ”سنڌي ادبي ڪانفرنس“، 9- نومبر 1950ع ۾ منعقد ٿي هئي، تنهن ۾ بالاتفاق ”سحبان السنڌ“ جو خطاب، مولانا مرحوم صاحب جن کي عطا ڪيو ويو. ٿي سال شڪارپور ميونسپل جو وائيس پريزيڊنٽ ۽ چار مهينا پريزيڊنٽ پڻ ٿي رهيو هو، ۽ ٻارهن سالن کان ”جي-پي“ جو خطاب پڻ مليل هوس.

مولانا صاحب، مقامات مقدس جي زيارت لاءِ عراق، نجف اشرف، بغداد، ڪربلا معلي، وغيره جو سفر به

ڪري آيو هو.

ڀچاڙيءَ جي وقت ۾، مولانا مرحوم، ميونسپل ميمبر جي-پي شهر شڪارپور، نيو ايرا هاءِ اسڪول جي چونڊيل صدر، "مدرسه محموديه" عربي جي صدر، "جمعيت علمائي اسلام" شڪارپور جو صدر، "انجمن اهل سنڌ" شڪارپور جو صدر، "انجمن اطباءِ" شڪارپور جو نائب صدر، ۽ سنڌ جي مشهور جامع دينيه "دارالهديٰ" ٺيڙهي شريف جو نائب صدر رهيو.

مولانا مرحوم ڪل پنجونجاهه ڪتاب لکيا، ۽ جن مان 48 سنڌيءَ ۾ آهن ۽ 7 فارسيءَ ۾ آهن. مولانا صاحب جي ڇاپيل ڪتابن ايتري ته مقبوليت حاصل ڪئي، جو ڪي ٽي ٽي، چار چار ۽ پنج ڇهه دفعا به ڇپبا رهيا! سيني ڪتابن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي.

سنڌي: (1) هدايات محمدي، (2) انوار محمدي، (3) حالات محمدي، (4) ڪمالات محمدي، (5) احسانات محمدي، (6) وصال محمدي، (7) حبيب خدا، (8) آئينه حق، (9) تلوار حق، (10) آفتاب حق، (11) صراط المستقيم، (12) برهان رباني، (13) حجت حقاني (14) امهات المؤمنين، (15) شهيد ڪربلا، (16) قضيه ڪربلا، (17) امام اعظم، (18) امام شافعي، (19) محبوب سبحاني، (20) امام رباني، (21) سلطان الهند، (22) بيان المعراج، (23) نور خدا، (24) جواهرات (25) تعليم الاسلام، (26) مجاهد اسلام، (27) اولياءِ اسلام،

(28) رهبر حج، (29) علامات قيامت، (30) اميرمعاويه، (31) تقديس الرسول، (32) پيغام محمد، (33) جواب لاجواب، (34) عملن جو انجام، (35) مجموعه وظائف، (36) كتاب النكاح، (37) هدايت المسلمين، (38) ميلادالنبي، (39) باطل نبوت، (40) طاهرات، (41) قرآني دعائون؛ (42) پيغمبري دعائون، (43) مجربات چشتيه، (44) پنج سوره مترجم، (45) شفاءُ الاسقام، (46) عبدالكريم ۽ (47) معجزات محمدي.

فارسي: (1) قرب قيامت، (2) معاملہ باغ فدک، (3) القول المقبول؛ (4) القول الاظهر، (5) التلقين والهداية، (6) كشف الغطاء ۽ (7) رافع الحجب.

[نمبر 1، سال 1964ع]

پروفيسر احسان بدوي

سنڌ جي نوجوان اديب ۽ شاعر، پروفيسر احسان بدويءَ هڪ ناگهاني حادثي جو شڪار ٿيندي، ڪراچيءَ ۾، 22 - نومبر 1965 ع تي وفات ڪئي.

مرحوم احسان، سنڌ جي مشهور اديب ۽ اهل قلم پروفيسر لطف الله بدويءَ جو فرزند هو. سندس علمي ۽ ادبي خدمت جو سلسلو، پنهنجي والد ماجد جي سرپرستيءَ ۽ تربيت ۾ شروع ٿيو. افسوس جو هي نوشگفته گل، جوانيءَ ديوانيءَ ۾ ئي ڪومائجي ويو.

احسان، مارچ 1926 ع ۾، شڪارپور ۾ ڄائو. ابتدائي ۽ سيڪنڊري تعليم شڪارپور ۾ حاصل ڪيائين. 1944 ع ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين ۽ 1945 ع ۾ سي - ايس گورنمينٽ ڪاليج ۾ داخل ٿيو.

1946 ع ۾، جڏهن اڃا انٽر آرٽس ۾ هو، تڏهن سنڌ يونيورسٽي وجود ۾ آئي. جيئن ته مٿين ڪاليج جو بمبئي يونيورسٽيءَ سان الحاق هو، ان ڪري سنڌ گورنمينٽ، پنهنجي اسڪالرشپ حاصل ڪرڻ وارن شاگردن تي زور آندو ته هو ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ تعليم حاصل ڪن. ان ڪري احسان ڪراچيءَ ويو،

۽ آتي ايس - ايم - ڪاليج ۾ داخلا ورتائين، جتي وڏي محنت سان بي - اي - آنرس پرشن ۾ سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين.

تعليم جي دور ۾، شمس العلماء علامه دائود پوٽو ۽ آغا محمد يعقوب سندس مدد ڪندا رهيا. بي - اي پاس ڪرڻ کان پوءِ، برسر روزگار ٿيو ۽ سنڌ جي ڪمشنر جي آفيس ۾ ڪلارڪ ٿيو، ۽ اڳتي هلي سينئر ڪلارڪ بڻيو. علم ۽ ادب سان چاهه هٿڻ ڪري روينيو ڊپارٽمينٽ ۾ جلدي دل برداشته ٿي پيو.

هن دوميانيءَ عرصي ۾ اردوءَ ۾ ايم - اي پاس ڪئي، ان سلسلي ۾ هي پهريون سنڌي شاگرد هو، جنهن اردوءَ ۾ ايم - اي پاس ڪئي. ان کان پوءِ سنڌيءَ ۾ ايم - اي پڻ ڪيائين.

آخرڪار، پنهنجي شفيق استاد، پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه صاحب (اڳوڻي پرنسپال، ايس - ايم ڪاليج ڪراچيءَ، هاڻي ڊائريڪٽر آف ايڊيوڪيشن، حيدرآباد ريجن) جي مشوري سان روينيو ڊپارٽمينٽ کي خيرباد چئي، ايس - ايم ڪاليج ڪراچيءَ ۾ استاد جي حيثيت سان داخل ٿيو. اتي هڪ صالح ۽ باالخلاق استاد جي حيثيت سان پندرهن سال خدمت ڪيائين.

علمي ۽ ادبي خدمت جي سلسلي ۾، مهراڻ رسالي ۾ نئين زندگيءَ ۾ خاص طرح سان سندس مضمون شايع ٿي چڪا آهن. نثر سان گڏ شعر جو پاڪيزه ورثو

۾ ڪيس پنهنجي والـد وٽان وديعت ٿيل هـو. سندس ڪلام جو وڏو حصو رسالن ۾ شايع ٿيل آهي.

سنڌي ادب جي خدمت ڪندي، هو هميشه ”سنڌي ادبي سنگت“ سان وابسته رهيو ۽ باقاعدي ادبي مجلسن ۽ ڪانفرنسن ۾ شرڪت ڪندو آيو.

تـاليف ۽ تصنيف جـي سلسلي ۾ سندس هيٺيان ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن 1 ـ تنقيد ۽ تنقيد نگاري 2 ـ ڊان ويسٽ 3 ـ انقلاب جـو فلسفو 4 ـ منتخب ڪلام سانگي.

سندس انداز بيان، سليس، سادو، عمدو ۽ اثرائتو آهي. سندس ٻولي سلاست آميز ۽ لذيذ آهي.

سندس مقالات جـو مجموعو سندس والـد جنـاب لطف الله بدوي جمع ڪري رهيو آهي. دعا آهي تـہ رب ڪريم شال سندس مغفرت فرمائي ۽ سندس عزيزن بالخصوص والدين ۽ سندس اولاد ۽ عيال کي صبر جي توفيق عطا فرمائي: ـ انالله وانااليہ راجعون.

پروفيسر جهامنداس پاڻيا

سنڌي ادب جي برک ليکڪ ۽ صوفي اهل قلم پروفيسر جهامنداس پـاڻيـا، شڪارپور ۾ 30 ـ ڊسمبر 1965 ع تي پرلوڪ پڌاريو.

پاڻ شڪارپور ۾ 1898 ع ۾، هڪ مشهور شاهاڻي خاندان ۾ جنم ورتائين. اڃا اٺن ورهين جي ڄمار جو

هو ته سندس والده وفات ڪئي. والده جي وفات کان پوءِ سندس زندگيءَ ۾ عجيب ڦيرو آيو. سندس خيال ويدانتي ۽ صوفياڻا هئا. ننڍي عمر کان وٺي صوفين، درويشن، سادين ۽ جوڳين جي سنگت ۾ رهي، پاڻ ۾ روحاني رنگ پيدا ڪيائين. صوفين ۽ درويشن جي صحبت جي اثر ڪري اجائي ٺٺ ٺانگر ۽ شان شوڪت کان هميشه بيزار رهيو. شاهوڪار شاهيءَ کان نفرت هوندي هيس، ۽ طبيعت سادگيءَ ۽ فقيريءَ ڏانهن مائل هوس.

1913ع ۾، شڪارپور ايڪيڊميءَ مان بمبئيءَ جي ميٽرڪ پاس ڪيائين، ۽ 1919ع ۾ ڊي-جي-سنڌ ڪاليج ڪراچيءَ ۾، بمبئي يونيورسٽيءَ جي بي-اي پاس ڪيائين. ان کان پوءِ سنت، برهمچريه هاءِ اسڪول شڪارپور ۾ هيڊ ماستر ٿي ڪم شروع ڪيائين. اتي ٻه سال ماندهه رهيو. ان کان پوءِ قومي اسڪول ۾ پيا ٻه سال ڪم ڪيائين. پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ هاءِ اسڪول ڪنڊيارو جو وائيس پرنسپال مقرر ٿيو.

سندس علمي ۽ ادبي زندگيءَ جو آغاز رسالي ”سنڌوءَ“ کان ٿيو. پاڻ ”سنڌوءَ“ جي شروعاتي ڇهن مهينن تائين، 1930ع ۾ ايڊيٽر ٿي رهيو.

ان کان پوءِ روهڙيءَ مان هڪ ماهوار اخبار ”روشني وڌيڪ روشني“ ڪڍيائين. ان جو ٻه ڇهه مهينا ڪن ايڊيٽر ٿي رهيو.

سندس لکيتن جو پهريون دور 'مهراڻ' جي قديم دؤر 1946ع کان شروع ٿيو. 1947ع ۾ سندس هڪ ڪتاب "سائين قطب شاهه جهانيه پونه" شايع ٿيو. اهو ڪتاب سنڌي ادب ۾ هڪ سنگ ميل جي حيثيت وکي ٿو، ان ۾ تصوف ۽ ويدانت جي اپٽار نهايت سليس ۽ وجد آور انداز ۾ ڪيل آهي. سندس قلم جي جولاني، ۽ خيال جي رواني درياءَ جي اٿل وانگر آهن.

ان بعد ورهاڱي کان پوءِ، جڏهن 1955ع ۾ 'مهراڻ' رسالي جو ٻيو دؤر شروع ٿيو، تڏهن پاڻ مستقل طور سان 'ادب لطيف' جي عنوان هيٺ بهترين علمي مضمون لکندو رهيو. 'ادب لطيف' ۾ زندگيءَ جي گوناگون مسئلن کي نڪور ۽ خليل جبران جي اسلوب ۽ انداز ۾ بيان ڪندو رهيو. سندن انهن 'ادب لطيف' وارن شهپارن جو جرمني زبان ۾ ترجمو ٿيو ۽ اتي جي ريڊيو اسٽيشن تان وقت بوقت نشر ڪيو ويو. ساڳيءَ طرح سندس اهي مضمون آمريڪا ۽ جرمنيءَ ۾ انگريزي ۽ جرمن زبانن ۾ پڻ شايع ڪيا ويا.

ان طرح سندس مضمون مشهور رسالن ـــ شاعر حيدرآباد، مارئي حيدرآباد فردوس هالا، نئين زندگي ڪراچي، اديون ڪراچي، روح رهاڻ حيدرآباد کان سواءِ، روزانه عبرت ۾ شايع ٿيندا رهيا. سندس مقالن جي گڏ ڪرڻ جو ڪم سندس فرزند پروفيسر اچپت ڪري رهيو آهي.

1964ع ۾ سندس پيو ڪتاب ”ايسر آڪاٽي“ شايع ٿيو، جنهن تي ’پاڪستان رائٽرس گلڊ‘ پاران ٻه سؤ وپيا انعام مليو. اهو ڪتاب پنهنجي مواد توڙي پيشڪش جي لحاظ سان شاهڪار آهي. سندس انداز بيان جي جدت ۽ ندرت، تتبع ۽ تقليد کان بالا آهي.

ان سلسلي ۾، آخري وقت تائين، ’ساميءَ‘ جي شخصيت ۽ سلوڪن تي ڪم ڪندو رهيو. اٽڪل چار هزار کن سلوڪ گڏ ڪيائين. انهن جي صحت ۽ سمجهاڻيءَ لاءِ سالن جا سال محنت ڪندو رهيو. افسوس جو اهو شاهڪار مڪمل نه ٿيو آهي. پنهنجي پويان لائق فرزند پروفيسر لچپت گانڌي ۽ پوٽو رويندر ڇڏيو ائين.

پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جي بورڊ آف اسٽڊيز فار رليجن جو ميمبر به ٿي رهيو ۽ 1964ع ۾ فلاسافيڪل ڪانگريس حيدرآباد ۾ مستقل ڊيليگيٽ جي حيثيت ۾ شريڪ ٿي، فلاسافيءَ تي علمي مقالو پيش ڪيو هئائين، جنهن کي ڏاڍو پسند ڪيو ويو.

30 ڊسمبر 1965ع تي، تمام ٿوري علالت کان پوءِ هن فاني دنيا کي ڇڏي وڃي سرگواس ٿيا.

ساڌو واسواڻي

سنڌ جو مشهور عالم، فيلسوف ۽ آدرشي مهاپرش، ساڌو ٽي - ايل واسواڻي 16 - جنوري 1966ع تي پوني

(پارت) ۾ گذاري ويو.

ساڌو واسواڻيءَ جي عالمانه شخصيت، بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪي آهي. سندس نام ۽ پيغام کان مشرق ۽ مغرب جا سڀئي علمي ۽ فڪري ادارا واقف هئا.

1940ع ۾ هڪ آمريڪي عالم ۽ سياح، پنهنجي سفر نامي ۾ لکيو آهي ته ڀارت جون ٽي جايون قابل ديد آهي – تاج محل، جامع مسجد ۽ اجنتا. ان طرح ٽن ماڻهن کي ڏسڻ ڀاڳ جي نشاني آهي، رابيندرناٿ ٽيگور، گانڌي ۽ ساڌو واسواڻي. اها سنڌين لاءِ فخر جي ڳالهه آهي.

ساڌو واسواڻي، 25 ـ نومبر 1879ع ٽي، حيدرآباد سنڌ ۾ پيدا ٿيو. سندس اعليٰ شخصيت ننڍي چمار ۾ ئي علم ۽ فڪر جي عالم ۾ مستغرق رهندي آئي. مذهب جي سلسلي ۾ سڀني مذهبن جو مطالعو ڪري انهن جي صالح ۽ تعميري خيالات کي قبول ڪيائين. سندس اسلام ۽ پيغمبر اسلام، قرآن ۽ خلفائي راشدين لاءِ ڏنل تقريرون ۽ رايا، علمي دنيا ۾ مستند جو درجو رکن ٿا.

سندس اوائلي زندگي، تعليم ۽ اخلاقي اصلاح سان شروع ٿي. تعليم جي سلسلي ۾ پاڻ وڪٽوريا ڪاليج ڪوچ بهار، مهيندارا ڪاليج پٽيالا، ديالسنگ ڪاليج لاهور جو پرنسپال ٿي رهيو آهي. ڪلڪتي ۽ ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ فلاسافيءَ جو پڻ پروفيسر ٿي رهيو آهي.

ٽيهن ورهين جي ڄمار ۾ سندس شهرت ۽ عزت، يوروپ تائين پهچي چڪي هئي. ان زماني ۾ پاڻ، بين‌الاقوامي مذهبي ڪانفرنس برلن جي دعوت تي يوروپ ويو، اتي ماديات ۽ لامذهبيت جي خلاف اخلاق ۽ روحانيت، پاڪيزگيءَ ۽ صلح پسنديءَ تي، پر اثر ۽ وقت انگيز تقريرون ڪيائين. ان وقت پاڻ ڪراچيءَ ۾ فلاسافيءَ جو پروفيسر هو.

1909ع ۾ يوروپ جي مختلف علمي ادارن ۽ عالمي سوسائٽين پاران، ملندڙ دعوت تي، مختلف ملڪن ۾ تقريرون ڪيائين. سندس تقرير ۾ ويدانت ۽ تصوف جو عجيب سنگم هوندو هو. هو پريم ڀڳت هو، تنهنڪري سندس ڪلام ۾ بجليءَ جهڙو تاثير هو. سندس اصلاحي تقريرن، يوروپ جي وڏن وڏن عالمن کي روحانيت ڏانهن قريب آندو.

1920ع کان ملڪ جي آزاديءَ جي تحريڪن، ڪانگريس ۽ خلافت ۾ ڀرو وٺڻ لڳو. خلافت جي پاران، انگريزن سان ’قطع تعلقات‘ جي جڏهن تحريڪ شروع ٿي، تڏهن پاڻ ڏيارام ڄيٺمل ڪاليج ۾ پروفيسر هو. ان سلسلي ۾ جا وڏي ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ ٿي، تنهن جو پريزيڊنٽ سادو واسواڻي هو. ان ڪانفرنس ۾ ملڪ جي سڀني ليڊرن- گانڌي، محمد علي، موتي لال نهرو، شوڪت علي، مولانا آزاد، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ تقريرون ڪيون.

اڳتي هلي 'ينگ انڊيا' ۽ 'هريجن' اخبارن ۾ جي گانڌيءَ جي ادارت ۾ شايع ٿينديون هيون، ٻن جي ڀرين پيجن تي ساڌو واسوانيءَ جا مضمون ڇپبا رهيا.
ان سلسلي ۾ 'الوحيد' ڪراچيءَ ۾ سنڌس ڪافي مضمون ڇپيا، جن ۾ قرآن ۽ حديث ۽ تاريخ جي دليلن سان ثابت ڪري ڏيکاريائين ته هن سرڪار جي خلاف قطع تعلقات تحريڪ کي زور وٺائڻ مسلمانن جو مذهبي فرض آهي.
1932ع ۾ استعفا ڏيئي، 'ميران' جي نالي ۾ اصلاحي ۽ تعليمي تحريڪ شروع ڪيائين. سنڌس خيال ۽ عقيدا، امن ۽ صلح، عبادت ۽ پريم ڀڳتيءَ وارا هئا. هو تصوف ۽ ويدانت جو وڏو چاڙهو هو. ان هوندي به هو مذي خارج رسمن، ۽ خيالن کي ڇنبڙي پوڻ جي خلاف هو. هن پنهنجي عمل ۽ ڪردار لاءِ، 'ميران پائيءَ کي مثالي ۽ آدرشي آئينو بنائي ڪم شروع ڪيو. سنڌس اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ به روحانيت ۽ پاڪيزگي، انسان ذات جي محبت ۽ خدمت، مساوات ۽ اخوت ٻي هڪ روحاني رنگ ۾ رنگل نصاب ۽ نظام هلايو ويو. ان سلسلي ۾ حيدرآباد جو 'ميران' اسڪول هڪ آدرشي اسڪول شمار ڪيو ويو آهي، جو ساڌو واسواني ورهاڱي تائين هلائيندو رهيو.
1949ع ۾ ساڌو واسوانيءَ پوني ۾، سنڌ وانگر، 'ميران' آدرشي اسڪول کوليا. ان سلسلي ۾ ميران

ٻالمندر، ميران هاءِ اسڪول، ميران ڪاليج، ميران ناري شالا، ميران اسپتال، تعريف جي لائق آهن.

ساڌو واسواڻي، علم ۽ خيال، فڪر ۽ فلاسافي، پريم ۽ شيوا جو سچو مثال هو، تنهنڪري سندس ادارن کڏهن به مالي مشڪلات ڪانه ڏٺي.

سندس ادارن لاءِ، سندس جنم ڏن، 25- نومبر تي هر سال ڳوڙ پيش ٿيندي هئي. پهرئين پيري، پنجويهن هزارن جي ضرورت محسوس ڪئي ويئي، پر کين مليا ٽيتاليهه هزار: ٻئي سال پنجهٺ هزار، ۽ ٽئين سال هڪ لک کان به مٿي، چوٿين سال اڍائي لکن کان مٿي. اهي رقمون، يورپ، جپان ۽ آمريڪا مان گڏ ٿيون. سنڌين ۽ پارسي هندن پاران امدادون الڳ مليون.

سندس ڪيترا ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن، جيئن
"Awake Young India"، "India in Chains"
جي سندس يورپ مان واپسيءَ تي مدراس جي مشهور Ganesh & Co. ڇپايا.

ساڌو واسواڻي، ڇهاسي ورهين جي ڄمار ۾، 16- جنوري 1966ع تي سرڳواسي ٿي ويو. شال سندس علم ۽ خيال جي دنيا مان انسانذات، سونهن ۽ سوڀيا، پيار ۽ پريم، امن ۽ صلح جو رنگ حاصل ڪري.

سندس خيالن، مضمونن، تقريرن ۽ ٻولن جي اشاعت جي سلسلي ۾ ننڍڙو رسالو 'سنت مالا' اڄ ڏينهن تائين هلندو ٿو اچي. ان ۾ سندس ڪلام "نوري" ۽ "نماڻي"،

تخلص سان شايع ٿيندو رهيو آهي. بيشڪ ساڌو واسواڻي
هڪ آدرشي مهاپرش هو، جنهن پنهنجي ساري حياتي،
خلق جي خدمت ۾ گذاري اعليٰ مثال قائم ڪيو آهي.

يار محمد ٽانوري

سنڌ جو پراڻو اديب، شاعر، قومي ورڪر ۽ صحافي
جناب يار محمد ٽانوري، جمعي جي ڏينهن، 20- مئي
1966ع تي، دل ٻنڌ جي ڪري، ڪراچيءَ ۾ وفات
ڪري ويو. انالله واناالله راجعون.

مرحوم مغفور هڪ علم دوست ۽ اهل قلم بزرگ
هو. سنڌ جي پراڻن آثارن مان هڪ شاندار مثال هو.
سندس شعر و شاعريءَ جي تربيت، سنڌ جي مشهور
عالم ۽ اديب، جناب حڪيم فتح محمد سيوهاڻي
مرحوم ڪئي.

سندس ڪلام سنڌ جي جهونن رسالن توڙي اخبارن-
اسلامي دنيا، اسلامي زندگي، الوحيد ۽ اصلاح- ڪراچيءَ
۾ ڪافي شايع ٿيل آهي. پاڻ ڪجهه عرصو روزانه الوحيد
۾ به ڪم ڪيائين.

وطن جي آزاديءَ جي سلسلي ۾، خلافت تحريڪ
۾ هڪ سرويچ سپاهيءَ جي حيثيت سان شامل رهيو،
۽ وڏين وڏين ڪانفرنسن جي انتظامي ڪمن ۾، سندس
جانفشاني ۽ جدوجهد تعريف جي لائق آهي.

ان طرح مسلم ليگ تحريڪ ۾ به سڀ کان اڳيرو

رهيو. آخري وقت تائين وطن جي محبت ۾ سرشار رهيو.

ادبي مجلسن ۾، جمعيت الشعراء سنڌ، بزم طالب المولا سنڌ کان سواءِ بزم نظامي، بزم سرشار ۽ بزم حڪيم کي هلائيندو آيو.

سندس جنازي نماز ۾ مسٽر جي-ايم سيد، رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي ۽ ڪيترن مقامي اديبن، عالمن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. دعا آهي ته رب ڪريم شال ڪيس مرهي، ۽ سندس اولاد ۽ عيال کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي.

علامه نياز فتحپوري

اردو ادب ۽ زبان جي نامور اديب، ممتاز عالم ۽ محقق، صحافي ۽ نقاد، ماهنامه نگار جي مدير اعليٰ نياز فتحپوريءَ، 24- مئي 1966ع تي ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي. وفات وقت سندس عمر ايڪاسي سال هئي. مرحوم نياز گذريل اٺن-نون مهينن کان نڙيءَ جي سرطان ۾ مبتلا هو. گذريل سال نومبر تي سندس آپريشن ٿيو، ۽ سندس صحت ڪجهه سڌرڻ شروع ٿي، پر اها صحتيابي عارضي ثابت ٿي. آخر 24- مئي تي وفات ڪيائين.

سندس جنازي سان، سندس عزيزن سان گڏ، ادبي جماعتن، وزيرن، اسيمبليءَ جي ميمبرن، جماعت جي سربراهن، آفيسرن، پروفيسرن، استادن، شاگردن ۽ ايڊيٽرن شرڪت ڪئي. سندس پويان هڪ بيوهه، ٻه

فرزند ۽ ٻه نياڻيون آهن.

علامه نياز، 1884ع ۾ سني گهاٽ، ضلع باره بنڪي ۾ پيدا ٿيو. ان دؤر جي نامور عالمن کان علم جي تحصيل ڪري، 1910ع کان علمي زندگيءَ جو آغاز ڪيائين.

سڀ کان اول 1911ع ۾ 'زميندار' اخبار سان وابسته رهيو. 1911ع ۾ هفتيوار 'توحيد' جو معاون مدير ٿيو. 1912ع ۽ 1913ع ۾ هفتيوار 'خطيب' جو قلمي معاون ٿيو. 1919ع ۾ روزانه 'رعيت' جو چيف ايڊيٽر ٿيو. آخر ۾ فيبروري 1922ع ۾ پنهنجو رسالو "نگار" ماهنامو جاري ڪيائين، جو اڄ تائين هلي رهيو آهي.

اڌ صديءَ ۾ پنجٽيهه علمي ۽ ادبي ڪتاب لکيائين ۽ "نگار" جا ڏهه معرڪه آرا ضخيم نمبر شايع ڪيائين، ۽ پورا چوٽيتاليهه سال "نگار" کي باقاعدي شايع ڪندو آيو. سندس علمي ۽ ادبي، تحقيقي ۽ تنقيدي مقالا هزارن کان مٿي آهن.

'نياز' اردو، فارسي، عربي، ترڪي، هندي ۽ انگريزي زبانن جو عالم هو. مختلف علوم ۽ فنون ۾ تفسير، حديث، فقه، تصوف، نجوم، نفسيات، علم ڪلام، فلسفه، منطق، لغت، موسيقي، شاعري، تاريخ، تجويد انشاء جو وڏو ماهر هو. هڪ اديب ۽ نقاد، محقق ۽ مبصر جي حيثيت سان، برصغير هند-پاڪ ۾ به 'نياز' کي پنهنجو انفرادي مقام حاصل هو. سندس معيار ۽

مقام جا تمام ٿورا عالم پيدا ٿيا.

سندس آزاد خيالي ۽ محققانه طرز تحرير لئي مذهبي حلقن پاران نهايت سختگير رد عمل پيدا ٿيو. ان جي پاداش ۾ 'نياز' ڏيهن سالن تائين هڪ ڪمري ۾ محبوس رهيو، پر آڻ نه مڃيائين. سندس خيالات ۾ ڪوبه فرق نه آيو. ديني مسائل جي پيش ڪندي ڪيترا اهڙا اختلافي مسئلا پيدا ڪيائين، جن جي ڪري مٿس ڪفر ۽ الحاد جون فتوائون به آيون. سندس مقابلي ۾ علامه سيد سليمان ندوي، مولانا عبدالماجد دريا بادي، مولانا عرشي امرتسري، ڊاڪٽر تاثير، اقبال سليماني، مولانا سعيد احمد اڪبرآبادي، مولانا منظور نعماني، مولانا اسحاق سنديلوي جهڙا محقق ۽ عالم رهيا، آخرڪار وحي ۽ نبوت جي ڪيترن اختلافي مسئلن ۾ رجوع ڪيائين.

سندس ڪتابن ۾ من ويزدان ٻه جلد، استفسارات ٻه جلد، نگارستان، شهاب ڪي سرگذشت، مذهب ڪي تاريخ، مذاڪرات نياز، فراست اليد، ماله وماعليه، نقاب ڪي بعد، نقشهاي رنگ رنگ، انتقاديات ٻه جلد، شاعر ڪا انجام، جذبات ڀاشا، جمالستان، مڪتوبات نياز، حسن ڪي عياريان مشهور ڪتاب آهن. ان طرح چوئيتاليهن سالن جي "نگار" ۾ مومن نمبر، پاڪستان نمبر، افسانه نمبر، مشرق وسطيٰ نمبر، حسرت موهاني نمبر، فرمانروايان اسلام نمبر، علوم اسلامي نمبر، خدا

نمبر، معلومات نمبر، مصحفي نمبر، اصناف سخن نمبر، انشائي لطيف نمبر، غالب نمبر، اقبال نمبر، نياز نمبر، اسلام نمبر ۽ نگار جبلي نمبر، وغيرهم نهايت معياري ۽ معلومات افزا آهن.

سنڌس علمي خدمت جي سلسلي ۾ پارت سرڪار پنهنجي ملڪ جو وڏو علمي اعزاز 'پدماپوشن' کيس 1962ع ۾ عطا ڪيو.

آخر ۾ پاڪستان ۾ لڏي آيو ۽ اچي ڪراچيءَ ۾ رهيو. اتي "نگار" سان گڏ، 'ترقيءَ اردو بورڊ' جي لغت لاءِ ڪم ڪندو رهيو. ان طرح قومي عجائب گهر ڪراچي جي لاءِ، هزارها مخطوطات سان گڏ ڪيترن قلمي ڪتابن ۽ علمي دستاويزن جي ببليوگرافي تيار ڪيائين، ان جو پهريون جلد تيار ٿي چڪو آهي. نياز پڇاڙيءَ تائين، ڏهه-ٻارهن ڪلاڪ ڪم ڪندو رهيو. بستر مرگ تي به ليٽي ۽ وهاڻن تي ٽيڪ ڏيئي، مقالا لکندو رهيو. سندس سارو علمي ڪم، مستقل ايڪڊميءَ جي ڪم کان گهٽ بلند آهي. نياز اهو شخص هو جنهن علم لاءِ زندگي وقف ڪري ڇڏي هئي. دعا آهي ته الله کيس مرهي ۽ سندس خطائن تي غفو فرمائي.

عطا حسين شاهه موسوي

سنڌ جي مشهور تعليمي ماهر ۽ اديب، جناب سيد

عطا حسين شاهہ موسويءَ، روهڙيءَ ۾ 8- جون 1966ع
تي وفات فرمائي. اناالله وانااليه راجعون.

مرحوم و مغفور، سنڌ جي هڪ بلند پايہ سادات خاندان جو چشم و چراغ هو، ان سان گڏ، هڪ وضعدار ۽ دوست نواز انشا پرداز اهل قلم هو. سندس انداز بيان نهايت شستہ ۽ شائستہ، رنگين ۽ شيرين آهي.

پاڻ ساري عمر، تعليم جي خدمت ۾ گذاري، تعليم کاتي جي هڪ وڏي عهدي تان رٽائرڊ ڪري چڪا هئا.

سندن زندگي، پنهنجي ننڍي ڀاءُ، عبدالحسين شاهہ موسويءَ سان گڏ، نهايت خاموشيءَ سان گذاري. پاڻ شهرت تي گمناميءَ کي ترجيح ڏيندا رهيا، ۽ ڪل خوشيءَ ۾ سيڪنهن سان ناتو نباهيندا رهيا. هنگامہ خيز ۽ جذبات انگيز مسئلن کان هميشه پري رهي، عملي طرح سان علمي توڙي ادبي، تعليمي توڙي اصلاحي خدمت ڪندا آيا.

سندن مقالات جو سلسلو، سنڌي ادب جي سيني علمي ۽ ادبي رسالن ۽ اخبارن لائين وسيع رهندو آيو آهي.

تاليفات جي سلسلي ۾ سگهنڊ- سرهاڻ ۽ ڪچ ڪوڏيون- سنڌي ادب ۾ اسلوب ۽ پيشڪش، مواد ۽ تنوع جي حيثيت سان شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا.

پاڻ وڏا علم دوست ۽ مهمان نواز هئا. سندن علمي ڪتبخاني جا دروازا علم جي پياسن لاءِ هميشه کليل رهيا. اسان سندن وفات حسرت آيات تي، سندن ننڍي

پياءُ عبدالحسين شاهه صاحب موسوي ۽ سندن فرزند سيد شفقت حسين شاهه موسوي (سابق صوبائي ميمبر) ۽ سندن پسماندن سان غم ۾ شريڪ آهيون. رب ڪريم شال کين جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل عطا فرمائي.

”گل“ نصرپوري

اي موت! متان ڪو موت پڄي! شل مري وڃين!

سنڌي ادب ۾، گل نصرپوري، پنهنجي پياري شخصيت ۽ سن موهڻي مورت جي سڳنڌ ۽ سرهاڻ کي ورڇي ورهائي، 29- سپٽمبر 1965ع تي الوداع ڪري ويو! گل واقعي اسم بامسمي گل هو. هڪ شريف ۽ سادهه دل، بااخلاق ۽ صالح، صوم و صلوات جو پابند، هزار خوبين جو مالڪ هو!

اڃا شاخ حيات تي هو ”نوشگفته گل“ وانگر مکڙيءَ جي صورت ۾ ئي هو، ته خزان جي اٿمنداڻتي ۽ بيمهلائتي جهوٽي، کيس هميشه لاءِ ڪومائي، سڪائي، مروٽي ۽ نهوڙي رکيو!

ابتدائي تعليم، نصرپور ۽ ٽنڊي الهيار ۾ ورتائين. جدوجهد ۽ محنت ڪري، سنڌيءَ ۾ ايم-اي پاس ڪيائين. آخري زماني ۾ ٽريننگ ڪاليج فارمين ۾ استاد ٿيو، ۽ استاد ٿي سوڪلاڻي ڪيائين.

ادب ۽ شعر و شاعريءَ جي سلسلي ۾ سڀ کان

اول، سون سان سندس تعلقات پيدا ٿيا. سندس تحريرن ۽ شعر و شاعريءَ جي اصلاح، ڏهن سالن تائين جاري رهي. آخري وقت ۾ جناب مخدوم محمد زمان صاحب "طالب المولي" سان سندس نيازمندانه تعلقات رهيا، ۽ بزم طالب المولي جي محفلن ۾ دل کولي حصو وٺندا هئا ۽ انهن کان اصلاح وٺندا هئا.

جگر جي خرابيءَ جي سلسلي ۾ سول اسپتال ۾ ٻي ڀيرا داخل ٿيو ۽ اتي ٻئي ڀيرا موت سان مقابلو ٿيو. ٽئي ڀيرا ڪيس، آڪسيجن ٽينٽ ۾ بند ڪيو ويو. طبع پرسي ۽ نگهداشت جي سلسلي ۾ حضرت مخدوم محمدزمان 'طالب المولي' ۽ مخدوم محمد امين صاحب 'فهيم' ۽ سان، هر ڀيري اسپتال ۾ ويندا رهياسون. ڊاڪٽرن کي تاڪيد ڪندا رهياسون. دوا دارون جي سلسلي ۾ ڪابه فروگذاشت نه ڪئي وئي. سندس غريب مائٽن، اگر تگر گل جي پويان گل ڪيو. ٻه ــ چار مهينا صحتياب ٿيو. علم و ادب ۾ سرهاڻ پکيڙيندو رهيو، مجلسن ۾ ايندو رهيو، مشاعرن ۾ شعر پڙهندو رهيو، سنڌ يونيورسٽيءَ جي استادن کان تعليم ۽ تربيت حاصل ڪندو رهيو.

هڪ ڏينهن اوچتو سندس طبيعت وري خراب ٿي. ڪيس آمريڪن اسپتال لطيف آباد ۾ داخل ڪيو ويو. هوشيار ڊاڪٽرن جي علاج ۽ تيمارداريءَ سان چوٿون ڀيرو موت جي چنبي مان بچي نڪتو. هلندو رهيو.

وقت گذاريندو رهيو.

وسالي 'مهراڻ' لاءِ مرحوم کياڻيءَ جون تقريرون ترجمو ڪيائين، جي 'مهراڻ' ۾ شايع ڪيون ويون.

اڃا ٻين تقرير هٿ ۾ هُئس ته بيماريءَ جي اوچتي حملي جهوري ڪيرائي بستري داخل ڪري وڌس.

علاج جاري رهيو، موسمين جي رس سندس غذا رهي! پر گل کي ته معطر نشونما، ۽ عطر بنهه چمن واري ماحول جي ضرورت هئي!- گهر جي تنگ ۽ تاريڪ ڪوٺيءَ ۾ سندس پساهه ته ـ ي بار پيو. مون ڏانهن خـط لکندو رهيو، تـاثرات بيان ڪندو رهيو، واردات ۽ ڪيفيات جو رنگين وجد انگيز عالم، لفظن جـي لباس ۾ مون ڏانهن موڪليندو رهيو. منهنجي تسلي برصواب نه ٿي.

29- سيپٽمبر 1965ع تي پنهنجي پوڙهي پيءُ، غمزده ماءُ، الم نصيب ڀيڻن، دلبند ڀائرن کان آخري موڪلائي ڪيائين!- ۽ سڀني کي ڳـڙ لڳي موڪلايائين.

اسان وياسين، ڳوڙها ڳاڙي آياسين! سندس غم نصيب والده جون عرش رسا آهون ۽ دانهون اڄ به عرش عظيم جي دروازن سان ٽڪرائجي رهيون آهن.

نوشگفته گل اٿين مکڙيءَ جي صورت ۾ ئي الله ڏانهن روانو ٿيو. ڪجهه به نه ڏنائين، اڃا شادي به ڪانه ڪئي هئائين، سندس مڱڻو ٿيل هو، شاديءَ ۾ اڃا به مهينا ديرَ هئي.

امان وت سندس ڪتاب ”درياهه جي ڪپ تي“ سندس شعر ۽ ڪلام جو بياض، مهراڻ رسالي ۽ نئين زندگيءَ ۾ ڇپيل پهچار مقالا، سندس ايم-اي ۾ لکيل مقالو، ۽ سندس اهي خط، جي مون ڏانهن لکندو رهيو، علمي يادگار طور باقي رهجي ويا آهن. رهي نام الله ڪا! دعا آهي ته الله ڪيس مرهي، ۽ سندس والدين، پينرن ۽ پاڻرن کي صبر جميل عطا ڪري!

ڪچي ڪاچوئي، نانگن بڌي نينهن جي،
جهڙا آيا جڳ ۾، تهڙا ويــا سوئي،
تنهين جي چوئي، پورب ٿيندي پڌري. (لطيف)

انالله وانااليه راجعون. گل توتي الله جي رحمت هجي!

[نمبر 1 ۽ 2، سال 1966ع]

رئيس ضياءالدين ايس-بلبل "ضيا"

هيءَ خبر ادبي ۽ علمي حلقن لاءِ نهايت ڏک پهچائيندڙ ٿيندي ته سنڌي ادب جي مشهور عالم ۽ اديب، شاعر ۽ قومي ليڊر، مرحوم رئيس شمس الدين 'بلبل' جي فرزند ارجمند جناب رئيس ضياء الدين 'ضيا'. ايس-بلبل، 14- سيپٽمبر 1966ع تي دادوءَ ۾ وفات ڪئي. اناالله وانااليه راجعون.

رئيس ضياءالدين، ايس- بلبل، پنهنجي شخصيت ۽ وجاهت، توڙي علمي ۽ ادبي معيار ۽ خدمت جي لحاظ سان هڪ عزيز ۽ متعارف هستيءَ جو مالڪ هو. رئيس مرحوم جي وفات حسرت آيات سان هڪ طرف مرحوم بلبل جي علمي آشياني جو چراغ اجهامي چڪو آهي، ته ٻئي طرف علمي ۽ ادبي دنيا ۾ اهڙو خال پيدا ٿيو آهي، جنهن جو پرجڻ مشڪل نظر پيو اچي.

مرحوم رئيس صاحب، سنڌ جي مردم خيز خطي، ميهڙ ۾، 15- ڊسمبر 1910ع تي تولد ٿيو. سندس ولادت به ان دور جي مشهور عالم دين، اهل الله ۽ مجذوب درويش، مولانا غلام محمد سوڍر رحه جي دعا سان وابسته آهي. مرحوم رئيس ضيا کان اڳ، مرحوم

’بلبل‘ کي ڪوبہ پنڌو اولاد ڪونہ هو. مرحوم ضياءِ مولانا مجذوب جي دعا سان، ٽئين گهر مان پيدا ٿيو. سندن نالو، سندن والد ماجد جي نالي، شمس الدين، سان نسبت قائم رکندي، ضياءالدين رکيو ويو. سندن اخلاقي ۽ روحاني، ظاهري ۽ باطني تربيت ۽ پالنا بہ ان درويش بزرگ ۽ مجذوب عالم مولانا غلام محمد جي زير سايہ ٿي، جنهن بزرگ کي عام طرح سان ”ڏاڏو سائين“ سڏيو ويندو هو.

رئيس ضياءِ ننڍي وهيءَ ۾ ئي يتيميءَ جا ڏکيا ڏينهن ڏٺا. سندن والدہ ماجدہ سندن ولادت کان پوءِ جلدي وفات ڪئي، ۽ پاڻ اڃا 9 سالن جا مس ٿيا تہ مرحوم بلبل بہ کين داغ مفارقت ڏيندي، کين يتيم ڪري انتقال فرمايو.

والدين جي وفات کان پوءِ، سندن تعليم ۽ تربيت جو ذمہ داوانہ فرض، جنهن خوش اسلوبيءَ سان ڏاڏي سائين ادا ڪيو، اهو حيرت جهڙو آهي.

ڏاڏو مجذوب ظاهر ۾ تہ نهايت مجذوبانہ ۽ درويشانہ انداز ۾ گوشہ گير رهندو هو، تنهن هوندي بہ رئيس مرحوم جي تعليم ۽ تربيت، خوراڪ ۽ پوشاڪ تي تمام گهڻو خيال ڏيندو هو.

ڏاڏو مرحوم ان دور جو وڏو عالم، فقيہ ۽ صوفي هو. سندن علمي ڪمالات کان جتي مرحوم بلبل مستفيد ٿيو، اتي ڪيترا هندستاني عالم بہ سندن وهاڻ

لاءِ کھي ميھڙ ۾ ايندا ھئا، ۽ دقيق ۽ لاينحل ڏينھي مسئلن تي ساڻن تبادلھ خيالات ڪندا ھئا.

ان سلسلي ۾ مولانا ابوالفتح پاٽيپٽيءَ جو نالو مشھور آھي، جنھن ڪيترن مسئلن، مثلاً بھشت ۽ دوزخ، آدم جي پيدائش ۽ بھشت مان خروج، وحي ۽ رسالت متعلق ڪيئي مسئلا ڏاڏي مجذوب کان حل ڪرايا ھئا.

ڏاڏو مجذوب ھميشھ گوشھ گير رھندو ھو ۽ ھفتي ۾ ھڪ ٻه ڀيرا مس سڪل ۽ رُکي ماني کائيندو ھو. صبح جو پنھنجي ڪرنڙيءَ مان ٻاھر نڪري، بنگلي جي دروازي تي ويھي، مرحوم ضيا ۽ سندس سنگتين مان راند ڪيڏندو ھو. ان ٻاراڻي مشغلي ۾، ڏاڏو مرحوم ٻارڙن کي جوئر جي ڪانن مان ٻاراڻا رانديڪا ٺاھي ڏيندو ھو، ۽ ڪڏھن ڪڏھن گھوڙو بنجي، ٻارڙن کي پاڻ تي سواري ڪرائي وندرائيندو ھو. خاص طرح سان رئيس ضيا کي ڪلھن تي چاڙھي ھر وقت ڪڏائيندو گھمندو ھو.

مرحوم بلبل جي وفات وقت، ڏاڏو مجذوب، رئيس ضيا کي ڪلھن تي چاڙھي، ميھڙ شھر کان ٻه ڏي ميل ٻاھر ڪٺي ويو. ان وقت فرمايائين:

”بابا! اڄ ھت اھو آيو آھي، جيڪو ٻارن کي يتيم ڪندو آھي، جيڪو مائرن کي رنڙ زال سڏائڻ تي مجبور ڪندو آھي، جيڪو ڀينن کان ڀيءُ کسي وٺندو آھي، جيڪو مائرن کان پٽ کسيندو آھي،

جيڪو گهرن مان خوشين جا چراغ وسائي وېندو آهي، جنهن جي اچڻ سان هر ماڻهو بيقرار ۽ اشڪبار ٿيندو آهي، جنهن جي اچڻ سان غم ۽ اندوهه جي فضا طاري ٿي ويندي آهي، جنهن جي اچڻ تي ڪوبه حيلو ڪارگر نه ٿيندو آهي، جو ڪنهن به سيڙ- منٿ ۽ ست- ستاءَ تي هٿين خالي واپس نه ويندو آهي، جنهن هزارين گهر ويران ڪري ڇڏيا. بابا ضيا! اچ، پاڻ هن گهر مان نڪري هلون، جيئن اهو پنهنجو ڪم پورو ڪري هليو وڃي!"

ڏاڏي مرحوم جي زير تربيت رهندي، اپريل 1921ع ۾ رئيس ضيا پنهنجي والد مرحوم بلبل جي برپا ڪيل انگريزي اسڪول ۾ داخل ٿيو. اهو اسڪول اڄڪلهه هاءِ اسڪول بڻجي چڪو آهي. رئيس ضيا مرحوم ميهڙ جي اسڪول ۾ فقط پنج درجا انگريزي پڙهيا، سي به ڏاڏي مجذوب جي ترغيب ڏيارڻ سان سندس تعليم به ڏاڍي البيلائيءَ سان ٿي. صبح جو ساجهر نيرن کان فارغ ٿي، ڏاڏي مجذوب جي ڪلهن تي چڙهي، اسڪول پهچندو هو، اتي موڪل ملڻ تائين، ڏاڏو مرحوم ڪلاس ۾ ويٺو هوندو هو. گرميءَ جي موسم ۾ مجذوب کيس وِجڻو هڻندو هو.

ڪڏهن ڪڏهن ڪلاس ۾، اگر ڪو ماستر اجايو سجايو، ڪنهن شاگرد کي چڙ پيندو هو، ته پوءِ کيس ڏاڏو مرحوم سخت تنبيهه ڪندي چوندو هو:

”ماستر صاحب! هي گلن ڦلن جهڙا ٻارڙا، ڪي ماءُ جي پيٽان علم ۽ ادب ڪونہ سکي آيا آهن. اگر سکيل ۽ پڙهيل هجن ها تہ پوءِ هوند هت اچن ئي ڪين ها! اوهان هنن کي سيکاريو ۽ پڙهايو، پر نڪو هنن کي ماريو، نڪو هنن کي گار گند ڪريو. هنن جي آهہ عرش ٽي ويندي آهي، ان کان بچو!“

وڏيس ضيا جي تعليم جي سلسلي ۾، جڏهن اهو مسئلو پيدا ٿيو تہ رئيس ضيا انگريزي پڙهڻ ۾ ڪابہ دلچسپي نٿو وٺي، نڪو سبق ياد ٿو ڪري، تڏهن ڏاڏي مجذوب ان جو اهو حل پيدا ڪيو، جو پاڻ سنڌي- انگلش ڊڪشنري گهرايائون. ان کي ڏسي ۽ سمجهي، پوءِ مرحوم ضيا کي پاڻ سبق ياد ڪرائيندا هئا. ان لغت ۾ ڏاڏي مجذوب ايتري تہ مهارت حاصل ڪئي، جو پاڻ مرحوم ضيا کي آخر تائين پڙهائيندا رهيا، ايتريقدر جو اسپيلن لکڻ وقت اسڪول ۾ خود ماسترن کي بہ سمجهائيندا هئا. سندن ايتري رغبت ۽ توجهہ ڏيڻ سان مرحوم ضيا هميشه چڱا نمبر کڻي پاس ٿيندو هو. مزو اهو آهي تہ ڏاڏو مجذوب لغت هميشه ابتي جهلي پڙهندو هو!

مرحوم 'ضيا' پنج درجا سنڌي ۾ پاس ڪري، ڇهون درجو گورنمينٽ هاءِ اسڪول لاڙڪاڻي مان پاس ڪيو، ۽ ان کان پوءِ سيڪنڊري بہ اتيئي ڪيائين. ان کان پوءِ ڪاليج جي تعليم لاءِ مسلم يونيورسٽي علي‌ڳڙهہ ۾

آگسٽ 1931ع ۾ داخل ٿيو. اتي 1938ع ۾ ايم-اي، ايل-ايل-بي جا امتحان، فرسٽ ڊويزن ۾، امتياز سان پاس ڪيائين.

عليگڙهه ۾، ڏاڏي مجذوب جي تربيت ۽ تعليم تي، ان دور جي مشهور عالمن ۽ محققن ڊاڪٽرن سيد ظفرالحسن ۽ پروفيسر محمد حبيب جو ڪافي اثر پيو.

ڊاڪٽر سيد ظفرالحسن هڪ جڳ-مشهور فلسفي ۽ عالم هو. ڊاڪٽر صاحب خاص طرح سان هيگل جي "فلسفئہ جدليات" تي، انهن ٽن مشهور عالمن مان هڪ ليکيو ويندو هو، جي ان دور ۾ پوري دنيا ۾ مستند طور تسليم ڪيا ويا هئا. رئيس 'ضيا' ان ڪان 'فلسفہ ۾ تڪميل ڪئي. اهوئي سبب آهي جو سندن خيالات ۽ جذبات، تقرير توڙي تحرير ڏسي، فلسفيانہ رنگ هڪڙي طرف، تہ ڏاڏي مجذوب جي اثر ڪري مجذوبانہ ۽ قلندرانہ اثر ٻئي طرف، آخر تائين قائم رهيو.

ان سلسلي ۾ پروفيسر حبيب بہ فلسفہ سياست تي عالمي شهرت جو مالڪ ۽ وڏو عالم هو، جنهن جي صحبت ۽ تعليم سان پاڻ فلسفہ سياست ۾ تڪميل ڪيائين.

عليگڙهه ۾ رئيس ضيا نهايت شان ۽ عزت سان، تعليم پوري ڪري، جڏهن پنهنجي وطن ميهڙ ۾ واپس آيو، تڏهن پنج سال ڪن، هتي جي مقامي مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ گذاريائين. سندن اهي پنج سال، سنڌ جي مشهور جيد عالم، استادالعلماء حضرت مولانا عبدالڪريم

ديروي رحه، جناب سيد حاجي علي اڪبر شاهه صاحب، ۽ ٻين سيهڙ جـي عالمن ۽ اديبن جي عارفانه ۽ ادبـي صحبت ۾ گذريا. اهـو دور اسان ٻنهين جـي شاعرانه نومشقي، مطالع ۽ تبادله خيالات جو سنگ بنياد ثابت ٿيو. انهن پنجن سالن جـي عملي مشاهـدي، ۽ وسيع مطالع جـي دور ۾، سنڌن شاعرانه طبع ۾ هڪ قسم جو نئين سر ذوق پيدا ٿيو. ان ذوق جي تڪميل جي سلسلي ۾، پـاڻ پنهنجي والد ماجد جـي نسبت سان 'بزم بلبل' ڪـي قائم ڪيائون. ان 'بزم بلبل' جـي مشاعرن ۾، سنڌ جـا وڏا وڏا عالم ۽ شاعر شرڪت ڪندا رهيا، جن ۾ طرحي ۽ غير طرحي ڪلام پيش ڪيو ويندو هو.

رئيس مرحـوم ضيا جـي توجهه ۽ انتظام هيٺ جميعت‌الشعراء سنڌ ياران آل سنڌ ادبي ڪانفرنس به ٿي.

1943ع ۾، سنڌ مسلم لاڪاليج ڪراچيءَ ۾، منطق ۽ سنڌي ادب جا ليڪچرار ٿيا ۽ ان سان گڏ، ڪين بورڊنگ هائوس جو سپرنٽينڊنٽ ٿي پڻ ڪم ڪرڻو پيو، پر ڪجهه وقت ڪانپوءِ، ڪن هنگامي ۽ سياسي اختلافن جي پيدا ٿيڻ ڪري، پاڻ استعيفا ڏئي، واپس سيهڙ ۾ آيا.

ڪجهه وقت کان پوءِ، دادو ۾ پهريائين اسسٽنٽ پبلڪ پراسيڪيوٽر ۽ پوءِ 1953ع ۾ دادو ضلعي جو پبلڪ پراسيڪيوٽر مقرر ٿيو.

رئيس مرحوم اهو عهدو آخر تائين، مثالي نموني ۾ ماڻيو ۽ پنهنجي وفات کان اڳ ان تان استعيفا ڏئي، سال-اڌ آرام سان گذاريائين.

رئيس ضيا جي علمي ۽ ادبي خدمتن جي سلسلي ۾ ايترو چوڻ ڪافي آهي ته پاڻ ”بزم بلبل“ جو باني هو، ۽ ماهنامه ”اديب-سنڌ“ جو ايڊيٽر رهي چڪو هو. دادوءَ ۾ ”انجمن آفتاب ادب“ جو نائب صدر ۽ ۽ بار ائسوسيئيشن ميهڙ ۽ دادوءَ جو سرگرم رڪن. ”جمعيت الشعراء سنڌ“ جو نائب صدر ۽ قلندر لال شهباز ميموريل ڪاميٽيءَ جو سرگرم سرڪردو هو. آخري وقت ۾ هڪ هفتيوار اخبار ”تنظيم عوام“ (دادو) پڻ هلايائون.

رئيس مرحوم فلسفي ۽ دينيات جي فاضل هجڻ سان گڏ، هڪ مثالي نثرنگار پڻ هو. پاڻ سنڌيءَ سان گڏ، انگريزيءَ تي به استادانه دسترس رکندو هو. سندس سنڌي ۽ انگريزي مضمون، سنڌ جي سڀني روزانه سنڌي توڙي انگريزي اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن. سندن انگريزي مضمون ”ڊان“ ڪراچي ۽ ”انڊس ٽائمس“ حيدرآباد ۾ نهايت دلچسپيءَ سان پڙهيا ويندا هئا. ڏاڍي ضرورت آهي، اگر ڪو صاحب، اهي انگريزي ۽ سنڌي مقالا جمع ڪري، ڪتاب تيار ڪري.

رئيس مرحوم پنهنجي وجود مسعود جي حيثيت سان، هڪ انجمن هو. وٽس هر وقت عالم ۽ فاضل، اديب ۽ شاعر ايندا رهندا هئا، جن سان علمي ۽ ادبي، مذهبي

۽ ملڪي مسئلن تي تبادلہ خيالات ڪرڻ سندس پسنديده مشغلو هو. پاڻ جتي بہ رهيو، اتي علمي ۽ ادبي ماحول جو مرڪز ٿي رهيو. علمي ۽ ادبي، تعليمي ۽ تهذيبي خدمت جي خيال کان رئيس مرحوم، هر جماعت، هر انجمن، هر بزم ۽ هر مجلس جو روح روان رهندو آيو. هميشہ عالمن ۽ اديبن جي دلجوئي ۽ سرپرستي ڪيائين. هڙون وڙئون امداد ڪندي ڪونہ گسندو هو. سندس جهڙي هئي صورت تهڙي هئي سيرت! رئيس مرحوم هڪ وضعدار، خوش اخلاق، نيڪ انسان، خداترس ۽ مذهبي خيالات جو پابند، پڪو ۽ سچو مسلمان هو. سندس نيڪ سيرت مان هزارن غريبن کي فائدو پهتو. ڪيترن بيروزگار هندن ۽ مسلمانن جو بار مٿس رهندو آيو. ان بار کي آخري گهڙيءَ تائين نباهيندو آيو. رئيس مرحوم ڪم آزار شخص هو. دوستن جو دوست هو ۽ دشمنن تي مهربان. ڪنهن دوست کي اگر ڪنهن بہ ڪا ناجائز تڪليف پهچندي هئي تہ هو بيقرار ٿي ويندو هو. دور دراز سفر ڪري هيڪر وڃي، انهن مشڪلاتن کي منهن ڏيندو هو. سندس دسترخوان هميشہ ڪشادو رهيو. هڪ طرف وقت جا عالم ۽ فاضل اديب ۽ شاعر سندس دسترخوان جي زينت رهيا تہ ٻئي طرف امير ۽ پير، ليڊر ۽ ملڪي رهنما بہ سندس ميزبانيءَ جي شرف کان مستفيد رهيا. ميهڙ ۾ بلبل بنگلي جا دروازا هر آئي وئي لاءِ کليل رهيا. ميهڙ ۾

جڏهن بہ ڪو ٻاهريون ماڻهو ايندو هو، اهو هڪ ڀيرو ضرور بلبل بنگلي تي مهمان طور رهايو ويندو هو. مهمان نوازيءَ جي سلسلي ۾ امير ۽ غريب جو ڪوبہ فرق نہ رکيو ويو، حتاڪ هندو ليڊر، وڪيل ۽ واپاري بہ اچي رهندا هئا. بلبل بنگلو، گويا سيهڙ ۾ هڪ ادبي ۽ علمي مرڪز جي حيثيت رکندو هو، جنهن ۾ هر وقت، علمي ۽ ادبي رهاڻ هلندي رهندي هئي. رئيس مرحوم ان رهاڻ لاءِ شمع محفل جي حيثيت رکندو هو. مدرسہ عربيہ سيهڙ جي عالمن ۽ بزرگن سان گڏ بلبل بنگلي جي رهاڻ، اسان پنهنجي فڪر و نظر جي تربيت ڪئي.

مرحوم رئيس جي وفات، علمي ۽ ادبي دنيا ۾ هڪ اهڙو خال پيدا ڪيو آهي، جنهن جو پرجڻ مشڪل آهي. اسان هڪ راستباز ۽ صداقت شعار، رفيق، دوست، سرپرست ۽ هم وطن بزرگ کان وڇڙي چڪا آهيون، جو ڏاڏي مجذوب جي ناتي واريءَ 'نسبت' سان، هميشہ مون کي "بابا سائين" ڪري لکندو هو!

رئيس مرحوم، هڪ علمي ڪتبخانو بہ ڇڏي ويو آهي، جنهن ۾ مرحوم بلبل جي دؤر جي قديم علمي ۽ فني ڪتابن ۾، پاڻ چڱو خاصو اضافو ڪيائين. سندس جمع ڪيل لئبرريءَ ۾ انگريزي، فارسي، اردو، سنڌي، عربي زبانن جا بيش بها شهپارا موجود آهن. ان طرح سنڌي، اردو ۽ انگريزي، علمي ۽ ادبي رسالن جو بہ

وڏو تعداد موجود آهي. سندن قانوني ڪتابن جو ذخيرو ان ڪان علاوه آهي. سندن فرزندن ۽ عزيزن لاءِ مناسب آهي ته هو رئيس مرحوم جي لئبرري، سندس علمي مقالن، اڻ ڇپيل مضمونن، شعر و شاعريءَ جي بياض وغيره کي 'باقيات الصّالحات' سمجهي محفوظ ڪن، ائين نه ٿئي جو اهو ساري زندگيءَ جو گڏ ٿيل سرمايو سنڀال ڪان سواءِ ضايع ٿي وڃي.

رئيس صاحب مرحوم پنهنجي قبيلي ۽ خاندان جو پڳدار هو. سندس خاندان ۾ (اڳيئين گهر مان) ٽي فرزند - مسٽر شمس الدين، صلاح الدين ۽ رئيس نظام الدين آهن، جي به اولادي آهن. سندس هميشره محترمه ۽ سندس پٽ، پوٽا ۽ ڏوهٽا آهن. رئيس مرحوم جون ٻه نياڻيون آهن، جي به اولادي آهن ۽ سندس آخري اهليه به حيات آهي.

خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته سندن سارو ڪٽنب ۽ ڪهول رئيس مرحوم جي روايات کي زنده رکندو ٿو اچي، ۽ سندس فرزند پنهنجي لائق والد ماجد جي نقش قدم تي هلي رهيا آهن.

رئيس مرحوم کي پنهنجي جليل القدر والد مرحوم "بلبل" جي پاسي ۾، پنهنجي پاڙي واريءَ مسجد ۾ رکيو ويو آهي.

دعا آهي ته رب ڪريم شال رئيس مرحوم کي مرهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندس پسماندن، سندن

همشيره محترمه ۽ ان جي اولاد، ۽ سندن فرزندن ۽ سندن عزيزن رئيس قمرالدين، رئيس بدرالدين، ميان عبدالقادر، ميان غلام قادر، وڏيري الهڏني خان ٽيپي، ميان عبدالحق، رئيس فقير محمد، ۽ سڀني عزيزن کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي. (آمين).

حضرت پير عبدالستار جان سرهندي

هيءَ خبر سنڌ جي علمي ۽ ادبي، مذهبي ۽ ديني حلقن لاءِ نهايت روح فرسا آهي ته "خاندان مجدديه" جي لکن مريدن ۽ عقيدتمندن جي پيشوا، ٽنڊي سائينداد جي مشهور بزرگان دين حضرات سرهندي خاندان جي مشهور عالم ۽ فاضل، اديب ۽ شاعر، حضرت پير الحاج سائين عبدالستار جان سرهندي، 17 - سيپٽمبر 1966ع مطابق 1 - جمادي الثاني 1386 هه، داعي اجل کي لبيڪ چوندي، وفات فرمائي! انالله وانااليه راجعون.

سائين عبدالستار جان سرهندي پنهنجي انفرادي ۽ ذاتي وضعداريءَ جي حيثيت سان سرهندي بزرگن ۾ شهره آفاق جو مالڪ هو. مرحوم علوم ظاهريه جي تڪميل ۽ تحصيل سان گڏ علوم باطنيه ۾ به وڏي مقام تي فائز هو. وضعدار، نيڪ طينت، ديندار ۽ مرنج مرنجان شخصيت جو مالڪ هو. ديني علوم ۽ روحاني معارف ۾ وڏو درڪ حاصل هوس. هميشه خوش پوشاڪ ۽ خوش خوراڪ رهيو. عالمن ۽ اديبن جو جليس،

شاعرن ۽ سخن سنج حضرات جو سرپرست، مريدن ۽ عام ماڻهن جو همدرد ۽ خيرخواهه، نيڪ - صورت ۽ نيڪ - سيرت، اهڙو نه ڏٺو، نه ڏسندو.

سندس صورت نوراني، سيرت فقيراني، پوشاڪ اميراني ۽ باطن روحاني؛ هر خيال سان مجمع اوصاف هو. سندس ڪلام شيرين، گفتگو دلنشين، لب و لهجو نرم ۽ جاذب، طبيعت ۾ رقت، مزاج ۾ وسعت - اهي اهڙيون وصفون آهن جي مشڪل سان ڪنهن هڪ هنڌ نظر ٿيون اچن.

پير صاحب هڪ روشن ضمير، جلوت پسند، سيّاح، معامله فهم ۽ نڪته سنج شخص هو، جنهن جي وجاهت ۽ شهرت کان هڪ طرف افغانستان جو شاهه ۽ سعوديه جو بادشاهه، مصر جو شاهه فاروق متاثر ٿيا، ته ٻئي طرف هندستان جا وڏا وڏا نواب ۽ رياستن جا مالڪ، راجائون ۽ رجواڙا به سندس صورت ۽ سيرت، معامله فهمي ۽ دوررس فيصلن کان متاثر ٿيا.

هڪ طرف شاهه ايران ۽ شاهه شرق اردن، حضرت پير سائينءَ جي رهاڻ کان مستفيد ٿيا، ته ٻئي طرف هندستان جا عظيم دانشور ۽ سياسي ليڊر، قائداعظم، مولانا آزاد، مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي، مهاتما گانڌيءَ جهڙا جليل القدر ملڪي پيشوا به حضرت پير سائينءَ سان متعارف رهيا.

جهان بيني ۽ زبان داني، جيئن ته حضرات مجدديه

جو خاص رنگ آهي، حضرت پير سائين ان جامع ۽ همه رنگ وصف جو واحد نمائندو هو. پاڻ سنڌي، اردو، فارسي، عربي، پشتو، بلوچي ۽ سرائڪي ٻوليءَ جا ڄاڻو ۽ ماهر به هئا ۽ شاعر به هئا. سندن ڪلام زياده تر عشقيه شاعريءَ تي مشتمل آهي. ان سلسلي ۾ به پاڻ پنهنجن قديم بزرگن ۽ سلف صالحن کان جدا گانه رنگ جا حامل رهيا.

حضرت پير سائين ڪيئي ڀيرا هندستان، ايران، افغانستان، عرب، عراق ۽ مصر جا سفر ڪيا، ان ڪري مسلم ملڪن جي حالات ۽ سياسي معاملات تي سندن نگاهه نهايت وسيع بہ هئي ۽ عميق به هئي. سندن حلقهءِ احباب ۾، بادشاهن ۽ اميرن، وزيرن ۽ عالمن، شاعرن ۽ اديبن جو وسيع حلقو اچي ٿو وڃي. اهڙي مقبوليت هن کان اڳ ڪنهن به سنڌيءَ کي مشڪل ملي آهي. سندن گفتگو زياده ترشسته ۽ شائسته، پر ڪجهه ظرافت ڏانهن مائل رهندي هئي. بذله سنج ۽ حاضر جواب به هڪڙائي هئا. ڪائنس ڪنهن به ظريف ۽ دانشمند، گفتگو ۾ ڪا ڳالهه نه مڃئين آهي. پاڻ مجلس جا مور هئا ۽ سندن شخصيت وڏن وڏن عالمن ۽ پيرن جي موجودگيءَ ۾ به نمايان رهندي هئي وڏا وڏا فرعون ۽ هامان به سندن اڳيان جهڪندي ڏٺا ويا. پاڻ ديني حميت ۽ اخوت جي سلسلي ۾ بہ پنهنجو مٽ پاڻ رهيا.

پير صاحب جن حرمين جا خادم ۽ محب هئا.
ڏڪر جي حالت ۾ پاڻ هزارين من اناج ۽ لکين رپيا، قحط زدهہ ماڻهن لاءِ، حرمين پهچائي چڪا هئا.

سنڌن شاعري بہ نهايت لذيذ آهي. شاعريءَ جي فن ۾ پاڻ روايت جا ايترا پابند نہ رهيا. هن فن ۾ سنڌن جدت ۽ ندرت اها هئي جو پاڻ تشبيهات جو اهو حصو، جنهن ۾ شاعر سڀورا، معشوق کي ڪافر، چنگيز، ظالم، ستمگر، بت - بيپير، رهزن - ايمان، بيوفا، ڪج ادا سڏين ٿا، سو رد ڪري ڇڏيائون. فرمائيندا هئا!

”هي عجيب ستمگري آهي! محبوب ۽ معشوق کي ستمگر ۽ چنگيز، بيوفا، ڪج ادا چوڻ ڪو مناسب آهي؟ محبوب ۽ معشوق جي هر ’ادا‘ محبوب آهي! محبوب سرتاپا محبوب آهي! عاشق ناهنجار گستاخ آهي، جو محبوب مان عيب ٿو ڪڍي، ۽ ڪيس مشهور سفاڪ ۽ ظالم چنگيز سان تشبيهہ ٿو ڏئي! ’پرينءَ جي پار جي، سڙئي مٺائي!‘ ڏسو تہ سنڌ جي عارف جي ڪيڏي نہ گهري نگاهہ آهي! بابا، مون تہ ڪڏهن بہ پنهنجي ’محبوب‘ کي ستمگر نہ سڏيو آهي!“

مون کي ياد آهي تہ سائين ميران محمد شاهہ وٽ هڪ رهاڻ ۾ جڏهن اها گفتگو نڪتي، تڏهن مون کين عرض ڪيو، ”حضرتا! پلا ڪو اهڙو ڪلام تہ ٻڌايو، جنهن ۾ ’محبوب‘ سان خطاب بيحجاب ڪيو ويو

هجي!" پاڻ فورا فرمايائون: کڙڪ آواز ۾، ڳاف تي زبر ڏيندي، ۽ کلندي.

"گرامي صاحب، اوهان اسان جا پيارا دوست ۽ سخن سنج آهيو. اوهان جي تعريف حضرت حافظ هاشم جان صاحب کان ٻڌي اٿم. اسدالله شاهه ۽ ٻيا ٽکڙائي سادات اوهان جو گهڻو ذکر ڪندا آهن. حضرت مخدوم صاحب جي خاص احباب ۾ شمار ٿيو ٿا. اسان شاعري ٻه جوانيءَ ۾ ڪئي. بهرحال، تفنن طبع لاءِ ڪافي ٻڌائيندس ۽ نه امتحانا." سائين ميران محمد شاهه جي هڪ خوشگوار ٽهڪ کان پوءِ، سائين ستار جان هيءَ ڪافي ٻڌائي:

لهه سندم سهڻا سنيار، نينهن تو مون کي نهوڙي!
قول جي مون سان ڪيا تو، پرت مان پيمان پار،

وصل جا وعدا ڪري پوءِ تون وري سي نا وسار....
ماريو مون کي وڇوڙي! آخري شعر آهي:

آءٌ نه هڪ آهيان اڪيلي، عشق ۾ عاجز اپار

سنجهه انهيءَ ميدان مارياءِ برهه بيحد بيشمار.... 'پير' جهڙا ڪئين ڪروڙي!

اها ڪافي پنهنجي اسلوب ۾ فن جي لحاظ سان نهايت لذيذ به آهي ۽ معياري به آهي. سندس زبان سادي ۽ سليس سنڌي آهي. ان ۾ تجنيس حرفي جي

مراعات به آهي. ان کي ڏسي، ائين ڪوبه نه سمجهندو ته هيءَ ڪافي هڪ اهڙي شخص جي آهي، جنهن کي هڪ نه پر ست زبانون آهن! جنهن وٽ رات ڏينهن عربي، فارسي ۽ پشتو زبانن ۾ گفتگو هلي ٿي!

اها ڪافي پوري ٿي ته سائين ميران محمد شاهه فرمايو، ”آهي‘ ڪلام پڙهايو!“ ’اهو‘ پڙهي مون ڪٿي چپ ڪئي. پير سائين فرمايو: ”گرامي صاحب، هاڻي جواب ترڪي به ترڪي! رنج نه ٿيندو!“ مون عرض ڪيو: ”نه، نه، ارشاد!“ فرمايائون:

محبوب ماهه صورت، ڪو بيوفا نه آهي،
ماڻا مٺي جا آهن، ليڪن جفا نه آهي.

شاعر شڪايتون ٿا بيجا ڪن، گرامي،
در اصل دلبرن ۾ ڪائي خطا نه آهي.
تشبيهه تنهنجي قد جي شمشاد ساڻ ڪن ٿا،
شمشاد ۾ ٽلڻ جي توڙي ڪانه آهي.
تنهنجي مٺن چپن کي مرجان پيا چون ٿا،
مرجان ۾ لطافت، ميٺاج سانه آهي.
ڪنهن دم چون ته آهي، پيارو پريءَ جو پيڪر،
ليڪن پريءَ ۾ اهڙو نازو ادا نه آهي.

ان کان پوءِ فرمايائون ته ”پهرئين شعر ۾ آءٌ هيٺئر - ’گرامي‘ چئي اوهان کي مخاطب ٿيو آهيان،

ورنه اتي 'مدامي' آندو اٿم" ان کان پوءِ به ڪافي وقت تائين وهاڻ هلندي رهي.

هڪ ڀيري وهاڻ ۾ صحبت ۾ وحدت الوجود تي گفتگو نڪتي. مون ڪين ڪجهه دلائل پيش ڪيا. پاڻ اڪيون پوري ٻڌندا رهيا. مون جڏهن چپ ڪئي، تڏهن پاڻ اکيون کولي، کِلي ڏنائون. فرمايائون، "مولوي صاحب، شيخ ابن عربيءَ کان ڪافي متاثر آهيو ڇا؟ مڪتوبات مطالع ڪين ڪئي اٿو؟ حضرت مجدد فرمائي ٿو:

مارا نص" درڪار است، نه ڪ فص"!"

ائين چئي، پاڻ وحدت الشهود جا دلائل پيش ڪرڻ شروع ڪيائون. ان وهاڻ ۾ پاڻ قرآن، حديث، اقوال سلف، بالخصوص حضرت مجدد رحه جي مڪتوبات مان شواهد ۽ دلائل پيش ڪندا رهيا. ان تقرير دلپذير ٻڌندي، ائين معلوم ٿيو ته ڪو علم ڪلام جو استاد، شاگردن کي درس پڙهائي رهيو آهي. سندن دلائل ۾ ڪابه سختي ۽ ڪج بحثي نه هئي. کلندي مُرڪندي بحث ڪندا رهيا. سندن دقيق نگاهه ۽ وسعت مطالع کي ڏسي، آءٌ ته دنگ رهجي ويس. مون سائين حافظ هاشم جان کان سواءِ، ٻيو ڪوبه ان پايي جو متڪلم ۽ عالم دين نه ڏٺو آهي!

سائين ميران محمد شاهه جي چهلم تي، دسترخوان

تي وينئي، فرمايائون:

”گرامي صاحب، اوهان جو ميران محمد شاهه تي لکيل وفيات پڙهيم. تمنا ٿو ڪريان تہ مان بہ جلدي مري پوان تہ مُنَ مون تي بہ لکو!“

ان تي، قاضي غلام مصطفيٰ، رٽائرڊ ڪليڪٽر ۽ عزيزم محبوب علي چنا صاحب، ٽهڪ ڏيئي وراڻيو:

”سائين! اوهان اڄ ڪٿي پاڻ کي مرحوم سمجهو تہ گرامي صاحب لکي!“ فورا فرمايائون:

”تڪلف سان پيدا ٿيل تحرير ۾ روح نہ رهندو،
روح تڏهن ٿيندو جڏهن منهنجو روح نڪري!“

بهرحال، اهي عجيب غريب لطائف ۽ ظرائف آهن، جي هن وقت دل تي تري آيا آهن. سندن شعر و شاعريءَ جي سلسلي ۾، چند اشعار پيش ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان. سندن جهان بيني ۽ مشاهدي ۽ تجربي جو شاهڪار ملاحظہ ڪريو:

جڏهن جاچي ڏٺم ساري خدائي،
نظر مون کي فقط هڪ ڳالهہ آئي.

ڪمينن ۾ وفاداري نہ آهي،
اصيلن ۾ نہ آهي بيوفائي.
ہہ چيزون، پن ۾ خالق ڪين خلقيون،
چڱن ۾ بد ۽ بڇڙن ۾ چڱائي.

ڪيئڻا قرب ڪن، ظاهر زباني،
اندر هڪڙي، ٻهر ڪن، ٻي ٻيائي.
ڪيئن سان نہ رکجي قرب قلبي،
ڪرڻ گھرجي نہ تن سان آشنائي.
پري رهجي، نہ رکجي پيار تن سان،
نہ آهي چال ۾ جن جي چڱائي.
ڪجي قربان پنهنجي جان، تن تان،
وکن جي صاف سهڻا ٿا سچائي.
ٻچاڻان تجربي، هي شعر جوڙيم،
زماني زهر جي چِٽي چکائي.

محبوب کي ٿا چون:

مشتاق يار موهين، بانڪن پنهين ۾ چا ٿئي؟
ونگيو وڃن ويچارا، ڪارڻ ڪنين ۾ چا ٿئي؟

آبحيات ناهين، ڪوثر بہ ڪين، ليڪن،
بخشين ٿو زندگاني، لعلن لبن ۾ چا ٿئي؟
ظاهر ۾ باهہ وانگر، گرچہ ٻرن ٿا ليڪن،
ٺارن هنيون سڀني عمان، ڳاڙهن ڳلن ۾ چا ٿئي؟
اسرار عشق وارا، محبوب پاڻ چائي،
پوپير چو پڇين ٿو، اهڙن ڪمن ۾ چا ٿئي؟

بهار جي آمد تي، حضرت پير سائين هن طرح ٿو محبوب کو خطاب فرمائي:

آيو بهار ٿيڻڙو تازو چمن دوباره،
سيراب ٿيا بخوبي، سرو سمن دوباره.

جوڌار اڄ چمن ۾، ڪيا چهچهات چيڻن،
بلبل، گلن ڦلن تي ٿي نغمه زن دوباره.
مت ڪونه آهه ڪوگل،محبوب ساڻ منهن جي،
ڦاڙيو گلاب جي گل، ڏس پيرهن دوباره.
سامان پيا نظارا، تـو لـئي ٿيا نـگارا،
ايندين ڪڏهن پيارا، پنهنجي وطن دوباره.

هي آهي پير سائينءَ جو سنڌي ڪلام. هتي فارسي، عربي ۽ پشتو ڪلام ڏيڻ طوالت جـو سبب ٿيندو. سنڌن ڪلام جي رنگيني ۽ پختگي، سنڌن قادرالڪلام ۽ مشتاق استاد هجڻ جي شاهد آهي.

آخر ۾ سنڌن هڪ عجيب غريب واقعو بيان ڪريان ٿو. سائين عبدالستار جان سرهندي رحه جي زندگيءَ ۽ ان جي عجائبات ۾ هي واقعو شمار ڪيو وڃي ٿو ته پاڻ ٽکڙائي سادات جي بزرگن جي 'وفات' تي هميشه موجود رهيا، حالانڪ پاڻ سياح ۽ سيلاني هئا. ڪڏهن ڪراچي ته ڪڏهن لاهور، ڪڏهن طهران ته ڪڏهن بغداد، ڪڏهن بيروت ته ڪڏهن قاهره، ڪڏهن دهليءَ ته ڪڏهن ڪوئيٽا! پر اها عجيب حقيقت آهي تـه ٽڪڙائي سادات جي اهڙي غم ۽ اندوهه جي سرڪي تي پاڻ لازمي طور هت ئي موجود هوندا هئا. 85 سالن جي

عمر تائين، سندن اها روايت قائم رهي. اها بہ گويا سندن هڪ زندهہ ڪرامت چئبي!

پاڻ حضرت خواجہ حسن جان سرهندي رحہ جا ٻيو نمبر فرزند هئا ۽ 1311 هـ ۾ ٽکڙ ۾ ڄاوا. حضرت سائين وڏي، خواجہ عبدالرحمان جان رحہ کين ڪلهن تي کڻي ڪڍايو، ۽ ناز سان پاليو.

پاڻ آخري وقت ۾، ڪابل مان آيا هئا. کين اوچتو دل جي شڪايت پيدا ٿي. باوجود عـلاج جي، پاڻ صحتمند نہ ٿيا ۽ حيدرآباد ميمن اسپتال ۾ وفات ڪيائون. کين پنهنجن بزرگن جي پرسان ”مقبره شريف“ ٽکڙ ۾ آرامي ڪيو ويو. سندن عمر 85 سال هئي. هن جانڪاهہ صدمي ۾، اسان حضرت شاهہ آغا، حضرت حافظ هاشم جان سائين، ۽ سندن فرزندن فاروق جان ۽ صديق جان ۽ سندن عزيزن ۽ مريدن سان شريڪ غم آهيون . دست بہ دعا آهيون تہ رب ڪريم شال کين مـرهي، ۽ جنت ۾ جاءِ نصيب ڪري، ۽ سندن پسماندن، بـزرگـن، پـائرن، اولاد ۽ مريدن کـي صبر جميل جـي توفيق عطا فرمائي .

علامہ آقاي سعيد نفيسي

علمي دنيا لاءِ، هـيءَ خبر نهايت اندوهناڪ آهي تہ ايران جي وڏي محقق ۽ عالم، نقاد ۽ ماهر تعليم، علامہ سعيد نفيسيءَ 14 - نومبر 1966 ع تي وفات ڪئي

آهي! انالله واناالیه راجعون.

علامہ سعيد نفيسي، پنهنجي جامع خصوصيات جي لحاظ سان، بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو هو. جديد ايران جي علمي ۽ فڪري ارتقا جي سلسلي ۾ علامه مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون بلند مقام حاصل ڪري چڪيون آهن.

علامہ مرحوم ابتدائي تعليم پنهنجي وطن ۾ حاصل ڪئي ۽ اعليٰ تعليم طهران، پئرس ۽ سئزرلئنڊ ۾ مڪمل ڪئي، ۽ انهن يونيورسٽين ۾ وڏي امتياز سان پنهنجي علمي تحقيق کي تڪميل تي پهچايائين.

يورپ مان واپس اچڻ کان پوءِ طهران يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ، جاگرافي، فارسي ادب ۽ لسانيات جو پروفيسر مقرر ڪيو ويو. ان سان گڏ ”ڪاليج آف لا“ ۾ به پروفيسر جي حيثيت سان ڪم ڪندو رهيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ ڪابل يونيورسٽيءَ جي تقاضا تي پاڻ ڪابل ۾ آيو، ۽ اتي به پروفيسر ٿي ڪم ڪندو رهيو.

علامہ سعيد نفيسيءَ جي عالمي شهرت کان متاثر ٿي، دنيا جي وڏن علمي مرڪزن ۾ کيس وقت بوقت دعوت ڏيئي گهرايو ويو. علامه مرحوم ان علمي سفر ۾ لنڊن، برلن، پئرس، ميونچ، روم، واشنگٽن کان سواءِ الهه آباد، بمبئي، بنارس، پٽنا، ٽرويندرم، حيدرآباد دکن، دهلي، علي گڙهه، ڪلڪتي، مدراس ۽ ناگپور يونيورسٽين

۾ به عالمانه ۽ فاضلانه ليڪچرس ڏنا.
ان سلسلي ۾ پاڪستان ۾ بــه پــهــ ڏي پيرا آيو. ڪراچي، حيدرآباد سنڌ، لاهور، پشاور، ڍاڪا، راج شاهي، يونيورسٽين ۾ به علمي ۽ ادبي تقريرون ڪيائين.
ان ڪان پوءِ ڪيس بيروت جي سينٽ جوزف ڪاليج ۾ پروفيسر ٿي ڪم ڪرڻو پيو.
سندس تصنيف ۽ تاليف، ۽ درست ڪيل ڪتابن جونه فقط معيار بلند آهي، پر تعداد به ڪافي آهي، سندس تصنيفات جو انداز 240 آهي. سندس مقالات، جي فارسي، زبان ۾ شايع ٿي چڪا آهن، تن جو انداز 600 کان وڌيڪ آهي. سندس علمي ۽ محققانه مقالات ڪيترن جلدن ۾ شايع ٿي چڪا آهن.
ان ڪان سواءِ، يورپ ۽ ايشيا ۾ فرينچ، انگريزي، عربي، رومي، اردو، آرمني ۽ ترڪي زبانن ۾، سندس 150 کان وڌيڪ مقالا شايع ٿي چڪا آهن.
سندس علمي ۽ فني خدمتن جو اعتراف نــه فقط جديد ايران جي محققن ڪيو آهي، پر ان ڪان ٻاهر يورپ جي مستشرقين به سندس تخليقن مان استفادو ڪيو آهي. يورپ جا وڏا وڏا محقق، سندس مقالــن ۽ تحقيقي ڪتابن مان گهڻو ڪجهه حاصل ڪري چڪا آهن. عــلامه جي ذات هڪ علمي سَنَد جــي حيثيت مان علمي دنيا ۾ وڏي مقام تي فائز تصوّر ڪئي وئي آهي.
علامه مرحوم نهايت ساده دل، اهل نظر، صوفي منش ۽ مرنج مرنجان شخصيت جــو مالڪ هو. ڪيس

ايـرانـي ثقافت ۽ تهذيب جـو نمايندو ڪري تسليم ڪيو ويو هو.

علامہ مرحوم ھہ - ئي پيرا، سنڌ يونيورسٽيءَ جي دعوت تي ٻہ آيو هو، ۽ هتي سنڌ يونيورسٽيءَ جي فارسي شعبي جي اهتمام هيٺ سندس تقريرون ٻہ ٿيون.

علامہ مرحوم کـي هت حيدرآباد يونيورسٽيءَ ۾ ھہ - ئي پيرا ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جو شرف پـڻ حاصل ٿيو. علامہ صاحب هڪ طرف عـلامہ اقبال جي فلسفي ۽ نظريات کان متاثر نظر آيو ۽ ٻئي طرف سنڌي ادب ۽ تصوف متعلق بہ متعارف هو.

علامہ صاحب جي خدمت ۾ جڏهن مثنوي مولانا روم جي مڪمل ترجمي جو سيٽ پيش ڪيو ويو، تڏهن حيران رهجي ويـو. مولانا دين محمد "اديب" فيروز شاهيءَ کي تحسين ۽ آفرين چوندي فرمايائون:

"سنڌي زبـان جي اهـا سعادت آهي، جنهن ۾ مثنويءَ جو ترجمو، مڪمل ٿي سگهيو آهي. ان مان ثابت ٿو ٿئي تہ سنڌي زبـان، سرمايہء الفاظ ۽ تنوع جي لحاظ مان، اهڙي بلند پايہ ۽ شاهوڪار زبان آهي، جنهن ۾ مثنويءَ جا دقيق ۽ فلسفيانہ مسئلا، ترجمو ٿي سگهيا آهن."

ان کان پوءِ فرمايائين:

"مولانا صاحب، اوهان مون مان گڏجي، ايران هلو، اتي اوهان جو وڏو قدر ٿيندو .... !"

علامه سعيد نفيسيءَ، اهو ذڪر پنهنجي هڪ فارسي مقالي ۾ پڻ ڪيو آهي. بهرحال، علامه جي وفات نه فقط فارسي ادب لاءِ، پر پوري علمي دنيا لاءِ هڪ ڏکدائڪ حادثو آهي. سندس علمي شخصيت تي پوري دنيا جا عالم ۽ فاضل اشڪبار آهن.

سندس پسماندن ۾ ماءُ، پٽ ۽ ٻه نياڻيون آهن. دعا آهي ته رب ڪريم شال ڪيس مرحوم کي جنت نصيب ڪري. آمين.

[نمبر 3 ۽ 4، سال 1966ع]

بيگم عطيہ فيضي

پاڪستان جي مشهور ادب نواز ۽ فنڪار هستي، بيگم عطيہ فيضي، 4- جنوري 1967ع تي ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي. ان طرح هڪ بين الاقوامي شهرت يافتہ شخصيت کان ادب ۽ آرٽ محروم ٿي ويو. بيگم عطيہ جي ذات، فن ۽ ثقافت جي هڪ انجمن هئي. سندس عمر 86 سال هئي. سندس شمار برصغير هند-پاڪ جي چند عظيم شخصيتن ۾ ٿي چڪو آهي.

بيگم عطيہ، پنهنجي پوري عمر، علم ۽ فن، ثقافت ۽ ادب جي خدمت ۾ صرف ڪئي آهي. پاڻ 1881ع ۾ استمبول ۾ پيدا ٿي. سندس ابتدائي تعليم بمبئيءَ ۾ ٿي ۽ اعليٰ تعليم لنڊن ۾ حاصل ڪيائين. سندس خانداني تعلق مشهور طيبجي خاندان سان آهي. سندس والد ترڪيءَ جي خليفي جو مشير ۽ وزير رهي چڪو آهي. سندس شادي 1903ع ۾ ملڪ جي مشهور فنڪار فيضي رحمين مرحوم سان ٿي. بيگم عطيہ، ڪانگريس، خلافت ۽ مسلم ليگ تحريڪن ۾ وڏو ڪم ڪيو آهي. سندس مداحن ۾ مهاتما گانڌي، جواهر لال نهرو، قائداعظم،

مولانا شوڪت علي، مولانا ابوالڪلام آزاد، علامه شبلي ۽ علامه اقبال جا نالا مشهور آهن.

بيگم عطيه، نهايت دانشمند، عالي دماغ، صاحب مطالع ۽ مصور عورت هئي، جنهن برنارڊ شا جهڙي نقاد ۽ خشڪ مزاج نڪته سنج کي به متاثر ڪيو. برنارڊشا، ساڻس ملڻ لاءِ هڪ ـ ٻه ڀيرا لنڊن کان بمبئيءَ به سفر ڪري آيو. سندس چوڻ آهي ته:

”مون کي بيگم عطيه کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به عورت متاثر نه ڪيو آهي!“

ان طرح علامه شبلي ۽ علامه اقبال ۽ مولانا آزاد جي والهانه تعلق جو پتو، انهن خطن مان پوي ٿو، جي انهن عالمن، بيگم عطيه کي وقت بوقت لکيا آهن، ۽ جي مختلف عنوانن سان شايع ٿي چڪا آهن. بيگم عطيه انگريزي، عربي، فارسي ۽ فرينچ جي عالم هئي.

بيگم عطيه وٽ تصويرن ۽ نادر فني چيزن جو وڏو ذخيرو هو، جو ٻاڻ ’پاڪستان آرٽ ڪائونسل‘ لاءِ وقف ڪيو اٿس، جنهن جو افتتاح تازو ڪراچيءَ ۾ ٿي گذريو آهي. بهرحال هڪ عظيم ۽ دانشمند عورت هئي، جنهن پنهنجي دور جي فن ۽ عالمن کي متاثر ڪيو. اناالله وانااليه راجعون.

مولانا عزيزالله ساڪن

سنڌ جي مشهور علمي مرڪز، مدرسه واهيٽ جي

مهتمم، ۽ جمعيت العلماءِ اسلام ٿرپارڪر جي ناظم اعليٰ ۽ مشهور ديني رسالي، ’قرآني واهيٽ‘ جي ايڊيٽر، مولانا عزيزالله ساند، 72 سالن جي عمر ۾، 14-جنوري 1967ع تي، پنهنجي ڳوٺ واهيٽ (تعلقو ساماري) ۾ وفات ڪئي.

مولانا عزيزالله، پنهنجي ايام جوانيءَ کان ملڪ ۽ ملت جي خدمت جي سلسلي ۾، نهايت مخلصانه طور خدمت ڪئي آهي. سندس قائم ڪيل مدرسي مان بلوچستان، لسٻيلي، سنڌ، پنجاب ۽ بنگال جا ڪيترا شاگرد فارغ التحصيل ٿي نڪتا آهن. پاڻ هميشه گمنام رهي ڪم ڪندو رهيو آهي. سندس رسالي ’قرآني واهيٽ‘ جو شمار، سنڌي ادب ۾ ’توحيد‘ جهڙو آهي. پاڻ جمعيت العلماءِ اسلام ٿرپارڪر جي ناظم جي حيثيت سان، ڪيترن تحريڪن ۾ به حصو وٺندو آيو. سندس برپا ڪيل مدرسو اڄ به ڪم ڪري رهيو آهي. اسان سندن پسماندن سان هن صدمي ۾ شريڪ غم آهيون.

مولوي احمد علي ”مجذوب“

سنڌ جي مشهور ۽ معروف علم دوست ۽ قومي ڪارڪن ۽ ٿر جي خلافتي محب وطن، مولوي احمد علي مجذوب ڏل، 18- فبروري 1967ع تي، مختصر بيماريءَ کان پوءِ، ڄامشوري اسپتال ۾، 70 سالن جي

وڏي عمر ۾ وفات ڪئي. اناللہ وانااليہ راجعون.

مولوي مجذوب مرحوم، پنهنجي دور جي ملڪي مسئلن جي هڪ جيئري جاڳندي تاريخ هو. تعليم کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ، دل ۽ جان سان ملڪي تحريڪن ۾ حصو ورتائين. سندس قومي خدمت جي شروعات خلافت ۽ ڪانگريس جي تحريڪن سان ٿي، آخر ۾ خاڪسار تحريڪ سان وابستہ رهيو. سيني تحريڪن ۾ هڪ مخلص ۽ دلير مبلغ ۽ سپاهيءَ جي حيثيت سان ڪم ڪندو رهيو.

مولوي مجذوب ۾ هڪ عجيب و غريب خصوصيت اها هئي، جو پاڻ ننهي تحريڪن جي دور جون اخبارون، تقريرون، خطبا ۽ ٻيو علمي لٽريچر نهايت سليقي سان گڏ ڪري ويو آهي. ان سلسلي ۾ وٽس مولانا آزاد جي 'الهلال' ۽ 'البلاغ'، مولانا محمد علي جوهر جي 'همدرد' ۽ 'ڪامريڊ'، گانڌيءَ جي 'هريجن'، ڊاڪٽر انصاريءَ جي 'انصاري'، جمعيت العلماء هند جي 'الجمعية' ۽ 'مدينہ بجنور'، علامہ مشرقيءَ جي 'الاصلاح'، اخبارن جا مڪمل فائيل موجود رهيا. ان طرح ننهي ملڪي تحريڪن جو سارو لٽريچر پوين لاءِ ڇڏي ويو آهي. آخري وقت ۾ سندس نظر ڪمزور ٿي وئي ۽ سندس اهو علمي ذخيرو ڪنهن حد تائين لٽجي ويو، ان جو ڏک کيس مرڻ گهڙيءَ تائين رهيو. تاهم اڃا بہ ڪافي ذخيرو موجود آهي.

مجذوب متعلق حيرت‌انگيز انڪشاف ڪيون ٿا ته-
مخدوم عبدالرحيم گروهڙيءَ جي ڏاڍي ۾ جا مشهور
پيشنگوئي، هند ۽ سنڌ ۾ مشهور آهي- اها انگريزن
خلاف نفرت پيدا ڪرڻ لاءِ ۽ امام مهديءَ جي
ظهوريءَ لاءِ، مولوي مجذوب جي ٺاهيل هئي! اها
پيشنگوئي هزارن ماڻهن کي اڄ به ياد آهي، پر اها
ٿورن کي ڄاڻ هوندي ته اها مخدوم گروهڙيءَ جي
نه، پر مجذوب جي ٺاهيل هئي! ان ۾ آهي ته:

"لنڊن ۾ لنگور کي، گولا گهاءَ ڪندا!"

ان طرح اها پيشنگوئي، امام مهديءَ جي ظهور ۽
پير پاڳاري جي جهاد ڪرڻ جي قياس ۽ انگريز جرمن
جي ويڙهه، انگريز جي شڪست، مڪر بيراج جي ٺهڻ،
۽ ملڪ جي آزاديءَ جي خيالن تي مشتمل آهي. اها
پيشنگوئي به شاهه نعمت‌الله ڪابليءَ جي پيشنگوئيءَ
وانگر، انگريزن بندش هيٺ آندي هئي، تاهم ڳجهه ۾
هلندي رهي آهي.

بهرحال، مولوي مجذوب گهڻين خوبين جو مالڪ
هو ۽ مسلڪ جي اعتبار سان پڪو موحد هو، نه
معلوم سندس ساري عمر جو گڏ ڪيل ذخيرو هاڻي
ڪهڙي حال ۾ آهي؟ سندس پسماندن کي گهرجي ته
اهو سارو علمي ذخيرو، 'سنڌي ادبي بورڊ' کي ڏين.
ايئن ڪرڻ سان اهو عظيم ۽ قديم ذخيرو نه فقط بچي
پوندو، پر ان سان گڏ مولوي 'مجذوب' جي روح کي

۽ راحت وسندي.

ان سلسلي ۾ اسان سنڌس پسماندن ۽ عزيزن، خاص طرح سان سردار لطف علي ’دل‘ ايڊيٽر ’خادم وطن‘ حيدرآباد ۽ محترم ڪريم لطفي ايڊيٽر ’هلال پاڪستان‘ سان شريڪ غم آهيون. ڪين توجهه ڏيا ڏياريون ته ’مجذوب‘ جي ڪتبخاني ۽ علمي ذخيري جي حفاظت لاءِ سوچ ويچار ڪن. دعا آهي ته رب ڪريم ڪيس مرحوم ۽ سنڌن پسماندن کي صبر جميل عطا ڪري. آمين.

نعمت الله قريشي

سکر جي مشهور قومي ڪارڪن ۽ تحريڪ آزاديءَ جي مخلص سپاهي، مسٽر نعمت الله قريشيءَ 11- جنوري 1967ع تي، سکر ۾ وفات ڪئي آهي. مرحوم قريشي، پراڻو خلافتي ۽ سياسي خدمتگذار هو. سنڌس خدمتن جي سلسلي ۾، خلافت تحريڪ ۽ مسلم ليگ ۾ ڪيل ڪم کي وڏي اهميت حاصل آهي. پاڻ منزلگاهه مسجد جي مسئلي ۾ مکيه ڪارڪن ٿي رهيو. سکر شهر جي گهڻو ڪري سڀني علمي، تعليمي، ملڪي، ادبي ۽ ثقافتي مسئلن سان وابسته رهيو. ڪافي دور بيمار رهڻ ڪان پوءِ 66 سالن جي عمر ۾ وفات ڪيائين. اسان سنڌس پسماندن سان هن غم ۾ شريڪ آهيون. الله تعاليٰ ڪيس مرحوم ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي. سنڌس پسماندن ۾،

هڪ فرزند آهي، جو ڊاڪٽريءَ جي ڊگري وٺي، لنڊن مان تازو پهتو آهي ۽ هڪ نياڻي آهي، جا سکر ۾ ليڊي ڊاڪٽرياڻي آهي.

سيد عبدالحسين شاهه موسوي

سنڌ ۾ موسوي سادات پائرن جي تعليمي ۽ علمي خدمتن کان هرڪو واقف آهي. افسوس هي آهي ته مرحوم عطا حسين شاهه موسويءَ جي رحلت کان پوءِ، جلدي سيد عبدالحسين شــاهه موسوي، 18- جنوري 1967ع تي روهڙيءَ ۾ وفات فرمائي آهي.

شاهه صاحب مرحوم، هڪ صاحب طرز انشا پرداز، عالم ۽ اهل قلم هو. سندس تصنيفات جو معيار علمي حيثيت سان بلند آهي. ’سڳنڌ ۽ سرهاڻ‘ سنڌي ادب ۾ بيش بها اضافو ڇٽي سگهجن ٿا. هڪ تعليمي ماهر جي حيثيت سان ساري عمر مختلف اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ خدمت ڪيائون. آخر ۾ ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر آف اسڪولس تان رٽائرڊ ڪيائون. رٽائرڊ ٿيڻ کان پوءِ، مشرقي علمن تي پاڻ سکر ۾ ڪاليج برپا ڪيائون.

شاهه صاحب مرحوم هڪ ديانتدار، صوم و صلوات جو پابند، خوش اخلاق، رلڻو ملڻو، هنس مُک انسان هو. هو پنهنجي تواضع ۽ انڪساري، نوڙت ۽ نماڻائيءَ جي ڪري، پنهنجن دوستن جو وڏو حلقو ڇڏي ويو آهي. سندس وفات حسرت آيات جي ڪري، سنڌ هڪ

وڏي اديب ۽ تعليمي ماهر کان محروم ٿي چڪي آهي.
اسان هن جانڪاهه صدمي ۾ سندن پسماندن، خاص طرح سان سندن پـاڻ سيد جواد حسين شاهه، پائٽين سيد شفقت حسين شاهه ۽ سيد امداد حسين شاهه سان دلي همدرديءَ جو اظهار ڪريون ٿا ۽ سندن غم ۾ شريڪ آهيون. دعا آهي ته رب ڪريم کين مرهي ۽ سندن پوين کي صبر جميل عطا فرمائي.

سندن وفات تي سکر ۽ روهڙيءَ جا ڪاليج بند ڪيا ويا ۽ سندن نعش کي، وڏي جلوس سان سکر جي پراڻي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

رحيم بخش شيخ

سنڌ جي علمي ۽ تعليمي حلقن لاءِ اها خبر نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته سنڌ جي مشهور قانوندان، سابق سيشن جج، انجمن حمايت الاسلام جي صدر، سچل سرمست جـي مڪتب فڪر سـان وابسته صوفي، رحيم بخش شيخ 15- فبروري 1967ع تي وفات ڪئي آهي.

مرحوم، سردار بهادر محمد بخش ”ڪوجهي“ جو ننڍو پاءُ هو. سندن وفات کان پوءِ انجمن حمايت الاسلام جو سارو بار مٿن آيو. پاڻ انجمن جـي تعليمي ۽ تعميري ڪمن کي نهايت خوش اسلوبيءَ سان تڪميل تـي پهچائيندي وڃي رب سان مليو.

انجمن حمايت‌الاسلام جي تعميري ڪمن ۽ تعليمي ترقيءَ ۾ سندن نگاهه ۽ تجربي جو وڏو دخل هو. انجمن جي پاران، حيدرآباد کان سواءِ، نواب شاهه ۽ راڻيپور ۾ به ڪاليج هلي رهيا آهن. ان طرح سڄي سرمست تي جو ڪجهه به تعميرات جو سلسلو رهيو آهي، ان ۾ مرحوم شيخ صاحب وڏو ڪم ڪيو آهي.

پاڻ سخي قبول محمد سائينءَ جي معتقدن مان هو، کين خلافت پڻ عطا ڪئي وئي هئي.

مرحوم شيخ صاحب، هڪ رلڻو ملڻو، خوش خلق، خاموش طبع ۽ درويش صفت انسان هو. آخر تائين صوم و صلوات جو پابند رهيو. راڳ ۽ رهاڻ، سندن روح جي خوراڪ هئي. هميشه صوفيانه مجلسن ۾ شريڪ ٿيندو هو. کين پنهنجي وڏي ڀاءُ سردار بهادر محمد بخش جي مقبري ۾، انجمن حمايت‌الاسلام جي ايوان ۾ دفن ڪيو ويو.

هن صدمي جانڪاهه ۾، اسان سندن فرزندن ۽ سندن پوئين مان شريڪ غم آهيون ۽ دست بدعا آهيون ته الله تعاليٰ مرحوم کي سرهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل جي توفيق ڏئي. انالله‌وانااليه‌راجعون

مولانا علي محمد ڪاڪيپوٽو

هيءَ خبر علمي ۽ مذهبي حلقن لاءِ ڏک وسائيندڙ آهي ته سنڌ جو وڏو عالم ۽ فاضل بزرگ علامه علي محمد

ڪاڪيپوٽو، 3- مارچ 1967ع تي، هن دارفانيءَ مان رحلت ڪري، سراءِ جاودانيءَ ڏانهن راهي ٿيو.

مرحوم علامه ڪاڪيپوٽي جو شمار برصغير هند و پاڪ جي وڏن عالمن، محققن، اديبن، شاعرن ۽ مدرسن ۾ ٿئي ٿو. پاڻ ديوبند جو فاضل هو ۽ ان سان گڏ مولوي فاضل ۽ منشي فاضل پڻ هو.

قديم فلسفي ۾ سندس مطالع ۽ نگاهه نمايان حيثيت جي شهرت حاصل ڪري چڪي هئي. سندس فلسفه جي ڄاڻ متعلق، سنڌ جي مشهور صوفي ۽ عارف، فلسفي ۽ عالم دين، حضرت مخدوم بصرالدين سيوستاني رحم پڻ مدح ڪئي آهي. ڪيترن اهم مسئلن جي سلجهائڻ جي سلسلي ۾، حضرت مخدوم صاحب جن پنهنجن مريدن ۽ صحبتين کي هميشه مولانا ڪاڪيپوٽي جو ڏس ڏيندو هو.

ان کان سواءِ اها به فخر جهڙي ڳالهه آهي ته شاعر مشرق، علامه اقبال مرحوم قديم فلسفه جي ڪيترن دقيق ڪتابن جي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾، علامه ڪاڪيپوٽي جي شاگردي قبول ڪئي. فلسفي ۽ منطق جي انهن مسئلن کي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾، علامه اقبال، علامه سيد سليمان ندويءَ سان به خط و ڪتابت ڪئي هئي، پر اهي مسئلا حل نه ٿي سگهيا. ڪاڪيپوٽي سان علامه اقبال جي ملاقات جو اتفاق به عجيب آهي. پاڻ هڪ ڏينهن اورينٽيل ڪاليج پنجاب جي

سربراهه، ميان محمد شفيع سان گڏ لئبرري ڏسندي اهو رجسٽر طلب ڪيائون، جنهن ۾ قديم فلسفي ۽ منطق جي ڪتابن پڙهندڙن جا نالا داخل هئا ڏسڻ کان پوءِ کين حيرت ٿي ته اهي ڪتاب فقط هڪ سنڌي عالم مطالع لاءِ ورتا آهن، جو هو علامه ڪاڪيپوٽو!

ان کان پوءِ کين علامه اقبال گهرايو ۽ سندن شاگرديءَ ۾ اهي مسئلا حل ڪيا. مختلف فلسفيانه مسئلن مان هڪ دقيق مسئلو "رئيت" جو آهي. ان مسئلي ۾ چيو ويو آهي ته "شعاع معڪوس" جي ردعمل سان ٿي "نظر" جو تعلق آهي. 'آڪيب'، فقط هڪ آلو ۽ واسطو آهي. جديد سائنس به اهو ئي ٿي چوي. علامه اقبال، يوناني عالمن ۽ مسلمان عالمن جي بحث کي سمجهڻ کان پوءِ، کين اعتراف نامو لکي ڏنو.

سندن عربي ادب ۽ قديم شعراء عرب تي لکيل مقالا، اڄ به اورينٽل ميگزين لاهور ۾ ڏسي سگهجن ٿا. سندن عربي شاعرن تي، جي لغت ۽ قافيه ۽ رديف متعلق بحث ڪيل آهن، آهي نهايت دقيق ۽ عالمانه آهن. مولانا مرحوم عربي ادب تي مستند جي حيثيت جو مالڪ هو.

ان سلسلي ۾ فقط هڪ مثال پيش ٿو ڪريان. "ڪتاب النوادر" مشهور عالم ابوزيد انصاري (215هه) جو لکيل آهي. ان جي 1894ع واري بيروت جي ڇاپي جي "فهرس القوافي"، 'عيون الاخبار' (اصحاب

دارالڪتب المصريہ) (ايڊيشن 1348 ھہ) پـاران ڇپيل، جي طرز تي لکيائون. اهـا فهرست اورينٽل ڪاليج مخزن فيبروري 1934ع ۾ مڪمل شايع ٿي آهي، ان مان سندن تبحـّر علمي جي خبر پوي ٿي.

علامہ مرحوم، پنهنجي دور جـي ڪامياب مدرس مان پڻ هو. پاڻ سرڪاري اسڪولن ۾ عربيءَ جـو استاد پڻ رهيو. پاڻ جڏهن ٺل اسڪول ۾ عربيءَ جو استاد هو، تڏهن مان هلا نوان ۾ منهنجي ملاقات ٿي هئي.

سندس سادگي ۽ سادهہ دلي ڏسي حيرت وٺي ويئي. ڪين ترڪي ٽوپي پيل هئي، ۽ خضاب لڳل هو. ان ادبي ڪانفرنس ۾ پير الاهي بخش (ان وقت جو وزير اعلى سنڌ) ۽ علامہ دائود پوٽو بہ شريڪ ٿيو هـو. ان ڪانفرنس ۾ علامہ ڪاڪيپوٽہ، عربي ادب تي هڪ عالمانہ تقرير پڻ ڪئي هئي.

اسان مولانا مرحوم جي وفات حسرت آيات کي، علمي ۽ ديني حلقن لاءِ ناقابل تلافي نقصان سمجهون ٿا. دعا آهي تہ رب ڪريم شال کين جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل عطا فرمائي.

محمد اي- حافظ

سنڌ جي مشهور صوفي طبع ۽ درويش صفت بزرگ، جناب محمد اي- حافظ، 4- مارچ 1967ع تي، حيدرآباد ۾ وفات فرمائي آهي. مرحوم جو تعلق حيدرآباد جي

مشهور سيٺ خاندان سان هو. پاڻ لنڊن ۾ علامه آءِ ـ آءِ قاضي صاحب سان گڏ بار ايٽ لا ڪيائون. ان موقعي تي، سندن قائد اعظم سان دوستانه تعلقات پيدا ٿيا. لنڊن ۾، اوائلي دور ۾ جا مسلم ليگ جي تشڪيل لاءِ ميٽنگ ٿي هئي، ان ۾ مرحوم حافظ صلاحڪار ڪميٽيءَ جي سرگرم رڪن جي حيثيت سان شرڪت ڪئي. بارايٽلا ڪرڻ کان پوءِ، هت سڌي طرح ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيا.

قيام پاڪستان کان پوءِ پير پاڳاري جي گادي بحال ڪرائڻ جي سلسلي ۾ مرحوم وڏو ڪم ڪيو. ان لاءِ پاڻ تڏهوڪي وزير اعظم، لياقت علي خان سان بار بار ملاقاتون ڪري مٿن زور آڻيندا رهيا.

مرحوم آخري وقت تائين، ٿياسافيڪل تحريڪ سان وابسته رهيا. ان سلسلي ۾ مائي اينِي بيسنٽ سان سندس علمي تعلقات رهيا. پاڻ ان تحريڪ جي وڏن سرگرم ليڊرن ۾ شمار ٿين ٿا. مرحوم، حيدرآباد ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ جا 10 سال متواتر صدر رهيا. سندس علمي دوستن ۾، هندو ۽ مسلمان، پارسي ۽ مسيحي عالمن جو وڏو تعداد موجود آهي.

آخري دؤر ۾ پاڻ خلوت نشين رهيا. آخر تائين صوم و صلوات جا پابند رهيا. سندن روشن چهرو، سندن دل جي پاڪائيءَ جو دليل هو. سندن ديني جذبو ۽ ۽ صوفيانه طبع هڪ مثال آهي. اسان هن ڏکـ ۾،

سندس پسماندن سان سندن پاءُ مسٽر عبدالصمد ۽ سندن فرزندن مسٽر محبوب عالم، مسٽر مقبول عالم ۽ مسٽر مشڪور عالم سان شريڪ غم آهيون. دعا آهي تہ رب ڪين مرحوم کي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندن کي صبرجميل جي توفيق ڏئي.

مولانا ابوبڪرشبلي

سنڌ جي نوجوان اهل قلم، صاحب طرز انشاپرداز، مولانا ابوبڪر شبليءَ ٽريچاڻيءَ، عين عالم شباب ۾، 6- مارچ 1967ع تي وفات ڪئي آهي.

مرحوم شبلي، حضرت امروٽيءَ جي مشهور خليفي مولانا عبدالعزيز ٽريچاڻيءَ جو پوٽو هو. ديني علوم ۽ علوم عاليہ جي تڪميل جي سلسلي ۾، سندن استادن ۾ مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ جو اسم گرامي موجود ڏسي، مرحوم شبليءَ جي ذهانت ۽ مطالع جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

مرحوم شبليءَ کي عربي علوم تي هڪ خاص مقام حاصل هو. ان سلسلي ۾، بغداد ۾ بہ ڪجهہ عرصو رهيو. ادارهہ تعليمات اسلام پاڪستان پاران، ڪيترن عربي ڪتابن کي پڻ ايڊٽ ڪيائين. سندس سنڌي مقالا، سنڌي اخبارن ۽ ديني رسالن سان موحد، مبلغ ۽ الرّحيم ۾ موجود آهن. خاص طرح سان، حضرت امروٽيءَ جا ڪارناما، جنهن محققانہ انداز ۾ مرحوم لکيا آهن، انهن کي تاريخي حيثيت حاصل آهي.

مرحوم شبليءَ جي هن جوانيءَ جي وفات حسرت آيات تي اسان سندن پسماندن سان شريڪ غم آهيون. دعا آهي ته رب ڪريم شال کيس مرحوم ۽ علمي دنيا کي ڪو اهڙو نعم البدل عطا ڪري ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي. اناالله وانااليه راجعون.

[نمبر 1، سال 1967ع]

محمد منير چنا

نهايت ڏک جي ڳالهه آهي، جو سنڌ جي مشهور عالم دين ۽ شاعر شيرين بيان، حضرت مولانا دين محمد صاحب ”اديب“ فيروزشاهيءَ جي نوجوان فرزند، محمد منير چنا وڪيل، 21- آڪٽوبر 1967ع، مطابق 16- رجب المرجب 1387 هه تي وفات فرمائي آهي.

مرحوم هڪ رلڻو ملڻو ۽ زنده دل نوجوان هو. سندس پيشو اگرچه وڪالت هو، پر ان سان گڏ ادب سان به دلي چاهه هوس. ان سلسلي ۾ سندس ڪيترا ڪتاب شايع ٿيل آهن، جن مان ”اسلامي اڪابر“ (9 حصن سان، 7 حصا ڇپيل) ڏاڍا مقبول ٿيا آهن. سندس ٻيا ڪتاب، ”سيرت الرسول“، ”عشق حقيقي“، ”انگريزي- سنڌي ڊڪشنري“، ۽ ”عربي گرامر“ اڃا اڻ ڇپيل آهن. هن نوجوان جي اوچتي وفات حسرت آيات نه فقط مولانا دين محمد صاحب ”اديب“ ۽ عزيزن لاءِ جانڪاهه آهي، پر ان سان گڏ سنڌي ادب جي هڪ پرذوق اهل قلم جو اوچتو اٿي وڃڻ به چئي سگهجي ٿو.

دعا آهي تہ رب ڪريم شال هن جوان مرگ ۽ صالح فرد کي مرهي، ۽ سندس عزيزن ۽ والدين کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي انالله وانااليہ راجعون!

مولانا محمد نورنگ زاده

هي خبر نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي تہ وادي سنڌ جي مشهور عالم دين، شاعر ۽ اهل قلم، مولانا محمد نورنگ زاده 20- نومبر 1967ع تي، پنهنجي ڳوٺ ڪورواهہ ۾ وفات ڪئي. انالله وانااليہ راجعون.

مرحوم مولانا محمد نورنگ زاده، سنڌ جي مشهور ديني عالم ۽ تفسير تنويرالايمان سنڌيءَ جي مؤلف مولانا محمد عثمان نورنگ زادهہ جو پوٽو هو.

مرحوم هڪ مشهور عالم دين، خطيب، اديب ۽ شاعر هو. سندس شاعري، سنڌي، عربي ۽ فارسي ڪلام تي مشتمل آهي، ۽ زيادہ تر ڪلام ديني ۽ قومي جذبات جو ترجمان آهي. ان طرح سندس نعتيہ ڪلام پڻ وڏي معيار تي پهتل آهي. سندن مضمون ۽ اشعار سنڌ جي مهني علمي ۽ ادبي رسالن ۾ شايع ٿيندا رهيا آهن.

سندس پويون دور، ملڪ ۽ ملت جي خدمت ۾ گذريو. پاڻ 8-9 سالن تائين يونين ڪائونسل ڪوروا هہ گولاڙچي جو چيئرمن رهيو.

سندس پسماندن، حافظ غلام محمد، محمد محسن ۽

محمد صالح سان اسان شريڪ غم آهيون. دعا آهي ته رب ڪريم ڪيس مرهي، ۽ پسماندن کي صبر جميل عطا فرمائي. سندن پسماندن تي فرض آهي تـه هو سندس ڪلام ۽ مضمونن کي جمع ڪن ۽ سندس ڇڏيل علمي ورثي جي حفاظت ۽ اشاعت لاءِ ڪوشش ڪن.

[نمبر 4، سال 1967ع]

علام آء - آء - قاضي

سنڌي ادب ۽ ثقافت، فن، تهذيب ۽ تمدن جي پارکن ۽ عالمن لاءِ هيءَ خبر نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته هن قحط الرجال جي دور ۾، اسان سنڌ جي مايه ناز فرزند، بلند پايه عالم، جليل القدر مفڪر، بي مثال عالم ۽ محقق، حضرت علامه آءِ - آءِ قاضي جهڙي عظيم شخصيت کان 13 - اپريل 1968ع تي محروم ٿي چڪا آهيون.

انالله وانااليه راجعون

علامه مرحوم جي وفات حسرت آيات سان نه فقط اهل سنڌ ۽ برصغير هند و پاڪ کي، بلڪ پوري انسان ذات کي عظيم نقصان پهتو آهي، جنهن جي تلافي هزارن سالن گذرڻ تي به ٿيڻ ناممڪن آهي. علامه صاحب جي ذات بابرڪات انهن جليل القدر عبقري ۽ جينيس ماڻهن ۾ شمار ڪري سگهجي ٿي، جن لاءِ علامه اقبال فرمايو آهي:

هزارون سال نرگس اپني بے نوري په روتي هے،
بڑي مشکل سے هوتا هے چمن مين ديده ور پيدا.

علامه صاحب جهڙي جامع صفات هستي، انساني تاريخ ۾ هڪ اهڙو مثال آهي، جنهن جي محاسن ۽ خصائل، سيرت ۽ سوانح تي لکڻ لاءِ دفتر درڪار آهن.

علامه مرحوم جي شخصيت، ڪنهن به رسمي تعارف جي محتاج نه آهي. علامه جي علمي فيوضات کان نه فقط سنڌ ۽ برصغير هند و پاڪ جي صاحب نظر ساڻهن استفادو ڪيو آهي، پر ان کان علاوه، يورپ ۾ پڻ هزارين اهڙا صاحب دل موجود آهن، جن علامه صاحب جي فڪرو نظر مان استفادو ڪيو آهي.

انساني علوم و فنون کان وٺي، مذاهب عالم جي تقابلي مطالعي، فلسفي ۽ سائنس، حڪمت ۽ ادب، شاعري ۽ آرٽ، تاريخ ۽ تمدن، لغت ۽ منطق، نفسيات ۽ تصوف جي عميق ۽ دقيق جزئيات تائين سندن نگاهه هئي.

باوجوديڪ يورپ ۾ گذارڻ جي، سندن فڪر و نظر ۾ ذري جيترو به فرق نه آيو. باالخصوص قرآن ۽ ان جي حقائق ۽ معارف تي، سندن نگاهه، بصيرت افروز ۽ مجتهدانه هئي. پاڻ هن دور ۾، جديد ۽ قديم افڪار ۽ نظريات تي، جا ناقدانه ۽ مفڪرانه نگاهه رکندا هئا، اها نهايت عميق ۽ دقيق، عالمانه ۽ مبصرانه هئي. ساري حياتي، انساني تاريخ ۽ ان جي حالات، ڪوائف ۽ نظريات جي ڇنڊ ڇاڻ ۽ تطبيق ۾ گذاريائون، ۽ هر مسئلي ۽ نظريي جو حل، قرآن مان پيدا ئيندا

وهيا. قرآن ڪريم جي مختلف آيات تي، سندن پيش ڪيل توجيهات کي، هن جديد دؤر جي مسائل ۽ مقتضيات جي حل ڪرڻ جي سلسلي ۾ وڏي علمي ۽ فڪري حيثيت حاصل آهي. باوجود وسيع مطالع جي، سندن ذڪر و فڪر جو مرڪز ۽ محور قرآن ڪريم ئي رهيو. پاڻ فرمائيندا هئا ته "قرآن ڪريم ئي فهم ۽ بصيرت جو جامع ڪتاب آهي — افسوس جو ان مان تمام گهٽ نفعو حاصل ڪيو ويو آهي!"

سندن مطالع جي وسعت جي اها حيثيت هئي، جو پاڻ ڪنهن به علمي مسئلي تي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ مسلسل گفتگو ڪندا رهندا هئا. سندن ڪلام ۾ پيشڪش ۾ شيريني ۽ نرمي هئي، سندن انداز بيان شسته ۽ شائسته هو، سندن پيرايه بيان دلنشين ۽ جاذب نگاهه هو. سندن ڪلام ٻڌڻ وارن هميشه ائين ئي پئي محسوس ڪيو آهي ته علامه جي زبان مان علم ۽ عرفان جي بارش وسي رهي آهي. ڪلام جي پختگي، دليل جي پختگي ۽ نتيجي جي پختگي، فڪر و نظر وارن ماڻهن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيندي هئي. وڏا وڏا صاحب مطالع ماڻهو اهوئي محسوس ڪندا هئا ته گويا جو ڪجهه به علامه صاحب فرمايو آهي، اهو هنن نه ڪٿي پڙهيو آهي ۽ نه ڪٿان ٻڌو آهي! علامه صاحب جي نگاهه جي اها اهليت ۽ جزالت، سندن

وسيع مطالعي، وسيع غور و فڪر، رياض ۽ مشقت جو نتيجو هئي.

علامه صاحب جي عملي زندگي پڻ مخصوص معيارن ۽ قدرن جي حامل هئي. سندن ساري حياتي، وضع داريءَ ۾ بسر ٿي، پر ان ۾ ڪوبه تڪلف ۽ تصنع نه هو. سندن زندگي، پرهيزگاريءَ ۽ نيڪ سيرتيءَ جو عمدو مثال هئي. ساري حياتيءَ ۾ نه ڪنهن کي ايذائيائون، نه ڪنهن جو حق ڪسيائون، نه ڪنهن کي نقصان پهچايائون، نه ڪنهن کي رنج ڪيائون — اخلاق جي ان اعليٰ مقام تي، هن وقت ۾ تمام ٿورا انسان موجود نظر ٿا اچ، نه ته رڳو مڪر ۽ فريب آهي!

جديد تهذيب جي ماحول ۾ نشو و نما حاصل ڪرڻ کان پوءِ به خالص مشرقي اخلاق ۽ ڪردار تي قائم رهيا. فضوليات ۽ لغويات سان ڪڏهن به سندن شغف نه رهيو. هميشه غور ۽ فڪر ۾ مستغرق رهيا.

لطيف فرمايو آهي:

ڪِچن پِچن ڪين ڪي، نه ڪي ڳالهائين،
ڪنهن جنهن منجهه آهين، سا پر پروڙڻ ڏاڪڙو!

پنهنجي عمر عزيز جي هر لمحي تي سندن نگاهه هئي. سندن غور و فڪر چڻ ته احتساب جي ميزان جي علامت بڻجي چڪا هئا. معمولي کان معمولي مسئلي

کان وٺي، ڪنهن بين الاقوامي ۽ اهم مسئلي تائين، سندن نڪته سنج ۽ عالمانه، محققانه ۽ ناقدانه راءِ، علي وجهالبصيرت وهندي آئي.

سندن پرورش ان ماحول ۾ ٿي، جو ماحول، سيرت ۽ اخلاق جي قدرن ۽ معيارن جي حفاظت ڪندڙ هو. سندن اک ان گهر ۾ پٽي، جنهن ۾ نماز ۽ روزي، تسبيح ۽ تلاوت جي پابندي هئي، ان ڪري، ننڍيءَ عمر ۾ ئي سندن فڪر و نظر جي تربيت ۽ ديندايءَ، ديانتداريءَ واري ماحول جي اثرات، منجهن دين سان وابستگي پيدا ڪئي. ان کان علاوه، پاڻ امام غزاليءَ جي سيرت ۽ افڪار کان تمام گهڻو متاثر ٿيا. غزاليءَ جي فلسفه اخلاق، فلسفيانه ۽ صوفيانه توجيهات کان پاڻ ايترو ته متاثر هئا، جو جديد فلسفين جي افڪار ۽ خيالات تي به غزاليءَ کي ترجيح ڏيندا هئا. جديد نفسيات ۽ جديد فلسفه الاهيات جي اهم مسئلن ۾ به پاڻ غزاليءَ جي فيصلن ۽ نتيجن کي پسند ڪندا هئا.

ان سلسلي ۾، لطيف جي وجد انگيز ڪلام ۽ سيرت کان به ڏاڍو متاثر رهيا. لطيف جي ڪلام جي شرح ڪندي، جيڪي توجيهات ۽ تعبيرات، علامه صاحب جن جي زبان فيض ترجمان مان پڌرا ويا آهن، اهي سندن خيال ۽ فڪر جي وسعت ۽ گهرائيءَ جي ساک پرين ٿا. لطيف جي هر لفظ، هر بندش، هر بيت ۽ هر مضمون تي سندن عالمانه ۽ عارفانه نگاهه هئي.

لطيف جي فن ۽ فڪر جي ٽعارف ۾ جي سندس چند اشارات موجود آهن، اهي 'لطيفيات' ۾ وڏو مقام حاصل ڪري چڪا آهن. پاڻ لطيف جو رسالو به ايڊٽ ڪيائون، جو بورڊ شايع ڪيو آهي.

علامه صاحب جن کان مابعدالطبعيات متعلق جن صحبتين ڪجهه پڌو آهي، انهن جو چوڻ آهي ته جديد سائنس ۽ ان جي اڪتشافات تي سندن دسترس، هڪ ماهر فن کان گهٽ نه هئي. ان طرح قديم ۽ جديد فلسفيانه افڪار تي پڻ سندن نگاهه مجتهدانه هئي. ان سان گڏ، ادب ۽ شعر جو پاڪيزه مذاق، جو علامه صاحب ۾ نظر آيو، اهو پٽي هنڌ نظر نٿو اچي. سندن اسلوب نگارش به اهڙو شسته ۽ پاڪيزه هو، اهڙو مدلل ۽ سهل ممتنع هو، جو ان جو ڪنهن کان به تتبع ٿي نٿو سگهي.

بهرحال، اهڙو جامع الصفات بزرگ علوم و فنون جو جامع عمل ۽ پاڪيزگيءَ جو پيڪر هن فاني دنيا مان لڏي، دارالبقا ۾ آرامي ٿيو! لطيف چيو آهي:

ڪيچي ڪاچوئي، نانگن پڌي نينهن جي،
جهڙا آيا جڳ ۾، تهڙا ويا سوئي،
تنين جي چوئي، پورب تيندي پڌري!

سندن باقيات الصالحات ۾ جي ڪتاب ۽ مقالا آهن، تن جي اشاعت لاءِ، سنڌي ادبي بورڊ ۽ مسٽر

اي - ڪي - بروهي ڪم ڪري رهيا آهن.

هونءَ ته علامه صاحب جن ساري حياتي، علم ۽ فڪر جي مطالع ۽ تلاش، تحقيق ۽ تدقيق ۾ گذاري ڇڏي، پر ان هوندي به اوائلي ۾ سنڌ ۾ مختلف حيثيتن ۾ ملازمت به ڪيائون. ڪجهه وقت سب جج رهيا ۽ ڪجهه وقت خيرپور ميرس ۾ هوم ميمبر رهيا. پاڪستان کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائس چانسيلر ٿيا. ان ۾ ڪوبه وڌاءُ نه آهي ته پاڻ ئي سنڌ يونيورسٽيءَ جا اڏيندڙ ۽ معمار هئا. سنڌ يونيورسٽيءَ جي تشڪيل ۽ ان جي نصب العين جي وضاحت انهن تقريرن ۾ موجود آهي، جي تقريرون خاص ان موضوع تي ڪيائون، جي "مهراڻ" رسالي ۾ شايع ٿيل آهن.

پاڻ آخري زماني ۾ گوشه نشين رهيا. سندن اها گوشه نشيني به علمي ۽ فڪري فيوضات جي سلسلي ۾ پياسن ۽ صحبتين لاءِ مڪتب بنجي پئي، باالعموم هر ڏينهن تي ۽ باالخصوص هر جمع تي، سندن صحبت، 'وهاڻ' ۽ ڪچهري ٿيندي هئي، جنهن ۾ علمي ۽ فڪري، ديني ۽ فلسفي مسئلن تي ڪڏهن تقرير ٿيندي هئي ۽ ڪڏهن رسمي طور گفتگو.

علامه صاحب جي جامع الصفات شخصيت جي ان قسم جي فيوضات سان جن خوش نصيب ماڻهن ڪجهه حاصل ڪيو آهي، تن سان مشهور قانوندان ۽ مفڪر مسٽر اي - ڪي - بروهي به آهي، جنهن جي بين الاقوامي

شهرت کان هرڪو واقف آهي. هڪ پيري چيائين:

”هن دور جو عظيم الشان انسان، ايشيا ۾ رهي ٿو. ايشيا ۾ پاڪستان ۾ رهي ٿو. پاڪستان جي علائقي سنڌ ۾ رهي ٿو، ۽ ان علائقي سنڌ جي شهر حيدرآباد ۾ رهي ٿو. خوش نصيب آهن حيدرآباد جا رهواسي، جن وٽ دنيا جو عظيم ترين انسان علامه قاضي صاحب وهي ٿوا“

پر افسوس جو اڄ دنيا جو اهو عظيم ترين انسان حيدرآباد ۾ نه آهي!

حيف در چشم زدن، صحبت يار آخر شد،
روئے گل سير نہ ديديم، بهار آخر شد.

سندن وفات تي، دنيا جي وڏن عالمن ۽ فاضلن پيغام موڪليا آهن: ان سلسلي ۾، تڏهوڪي صدر مملڪت پاڪستان، فيلڊ مارشل محمد ايوب خان، پڻ ڏک جو اظهار ڪيو آهي. ان طرح تڏهوڪي صدر مملڪت ڀارت، ڊاڪٽر ذاڪر حسين، پڻ اظهار تعزيت ڪيو آهي. ان طرح سيني اخبارن پڻ ايڊيٽوريل لکي، علامه مرحوم کي خراج تحسين پيش ڪيو آهي.

دعا آهي ته رب ڪريم کين مرهي ۽ جنت نصيب ڪري ۽ سندس پسماندن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي.

فاني ڙي فاني، دنيا دم نہ هيڪڙو،
ڪرڏو ۽ ڪاني، آهي سر سيڪنهين.
لاهوتي لڏي ويا!

علامہ قاضي صاحب کان علاوہ، هن ٿوري عرصي اندر ٻيا بہ ٻہ - چار اديب ۽ اهل قلم وفات ڪري چڪا آهن، جن جي علمي ۽ تعليمي خدمتن جو اعتراف سڀني علمي حلقن طرفان ڪيو ويو آهي.

فيض محمد "فيض" حيدري

مرحوم مولوي فيض محمد 'فيض' حيدري، صدر بزم طالب المولي، ٽنڊو حيدر، ضلع حيدرآباد سنڌي ادب ۾ پنهنجي مخصوص فن ۽ ڪلام جي ڪري ڪافي شهرت رکي ٿو. مرحوم هڪ ديندار ۽ عالم دين، وضع دار ۽ قلندرانہ طبع جو ماڻهو هو. ساري عمر تعليم ۽ تدريس ۾ گذاريائين. مسدس غزل، مولود، مداحون ۽ ڪافيون ساري سنڌ ۾ مشهور آهن. مسدس ڪتاب 'مظلوم عورت' نهايت رقت انگيز تحرير آهي، جا جذبات سان لبريز آهي. شال رب مرهيس.

سيد علي اصغر شاهہ

جناب سيد علي اصغر شاهہ مرحوم سيهڙ وارو جنهن جي علمي ۽ تعليمي خدمتن کان سنڌ جا تعليمي حلقا واقف آهن. شاهہ صاحب، نهايت با اخلاق، نيڪ سيرت ۽ نيڪ صورت، پرهيزگار ۽ ديندار

شخصيت جو مالڪ هو. ساري عمر خدمت خلق ۾ صرف ڪيائين. سندن ناگهاني وفات، اهل سنڌ لاءِ صدمه جا نڪاهه ثابت ٿي آهي. دعا آهي ته رب ڪريم شال سندن وڏي ڀاءُ ۽ سنڌ جي مشهور عالم ۽ فاضل، الحاج سيد علي اڪبر شاهه صاحب ۽ سندن اولاد ۽ عزيزن کي صبر جي توفيق عنايت فرمائي.

استاد رائچند

ٿرپارڪر جي مشهور اهل قلم ۽ استاد رائچندجو لاڏاڻو به دکدائڪ آهي. رائچند، ٿر جهڙي پسماندهه علائقي ۾ پيدا ٿيو. سندس ڪتاب "تاريخ ريگستان" سنڌي ادب ۾ هميشه يادگار رهندو. آشا آهي ته شال سندس آتما کي ڪسڪين نصيب ٿئي. سندس پسماندن ۽ سندس فرزند پربهو 'ناشاد' کي صبر جي توفيق عنايت ٿئي.

دلدار احمد "اديب"

ان طرح هڪ نوجوان ۽ اڀرندڙ اديب، مرحوم دلدار احمد 'اديب' به زندگيءَ جي پرشور ۽ هنگامه خيز منزلن تي هلندي، شڪست قبول ڪري، وچي موت جي گود ۾ آرامي ٿيو. هن نوجوان جو ڪلام ۽ افسانا، سندس فڪر انگيز طبع جي اڄ به گواهي ڏئي رهيا آهن.

[نمبر 2، سال 1968ع]

مخدوم امير احمد

افسوس جي ڳالهه آهي ته سنڌ جي مشهور معروف عالم دين حضرت مولانا مخدوم امير احمد صاحب رحه 26- فيبروري 1971ع تي وفات فرمائي. اناللهوانااليهراجعون.

مخدوم صاحب جن ساري زندگي ديني علوم جي نشر و اشاعت ۽ تعليم جي خدمت ۾ صرف ڪئي. مولانا صاحب ديني علوم ۽ عربي ادب ڏسي سنڌ جي حيثيت رکندا هئا. سندن حافظو ايترو تيز هو جو هڪ پيرو پڙهيل ڪتاب جا حوالا ۽ اقتباس هوبهو ٻڌائي ويندا هئا. سندن مطالعو ديني علوم تي وسيع ۽ محققانه هو. حنفي فقه ۾ کين منفرد مقام حاصل هو. سندن شخصيت ۽ تبحر علمي کي ڏسي، پراڻي دؤر وارا عالم ۽ فقيه ياد ايندا هئا. نهايت خليق ۽ تواضع پسند هئا. اورنٽيل ڪاليج سندن ڪاوشن ۽ علمي خدمتن جو ثمر شيرين آهي. پاڻ جامع عربيه جي اوائلي ڪارپردازن ۾ شمار ٿين ٿا. آخري دؤر ۾ جامع عربيه جا پرنسپال پڻ ٿيا. مخدوم صاحب جن عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌيءَ تي وڏي دسترس رکندا هئا ۽ آخر ۾ انگريزي به سکيا. سندن هر تحرير عالمانه ۽ مدلل، دلڪش ۽ اثر

انگريز آهي ۽ سندن تقرير پڻ شستہ ۽ دلنشين انداز ۾ هوندي هئي. پاڻ اوائلي دؤر ۾ شعر و شاعريءَ سان بہ شغف رکندا هئا.

سندن تاليفات ۽ فتاويٰ جي علمي حيثيت پڻ تسليم ٿيل آهي. ايئن چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ ناهي تہ سندن مقام جا عالم هن وقت ۾ تمام ٿورا وڃي وڃيا آهن. دعا آهي تہ سندن پسماندن کي رب ڪريم صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي. اها بہ ضرورت آهي تہ سندن مقالن ۽ فتوائن کي جمع ڪيو وڃي، جئن اهو علمي ذخيرو اٿين منتشر بياضن ۽ رسالن ۾ ضايع ٿي نہ وڃي.

دادا ٽيرٿداس هوتچند

ان سلسلي ۾ بي ڏک پري ڳالهہ اها آهي تہ سنڌ جو مشهور ودوان ديوان ٽيرٿداس هوتچند پڻ 1- آگسٽ 1971ع تي چالاڻو ڪري ويو. سرڳواسي تيرٿداس سنڌ جو سچو سڄڻ ۽ پرستار هو. سنڌ جي علم ۽ ادب جو عاشق هو. سنڌ جي صوفي شاعرن لطيف ۽ سچل سان تہ والهانہ عشق هوس. تصوف ۽ ويدانت جي اصطلاحن ۽ مختلف نظرين جو وڏو ڄاڻو هو. آخري عمر تائين سنڌ جي بزرگن ۽ صوفي شاعرن جي ڪلام ۽ پيغام تي ڪم ڪندو رهيو. پاڻ تصوف کي مطالع ڪرڻ کان پوءِ تصوف کان ايترو تہ متاثر ٿيو جو هڪ مسلمان درويش ڏاڙهون فقير جو مريد

ڏيو. ان فقير جي صحبت مان گهڻو ڪجهہ حاصل ڪيائين. تصنيف ۽ تاليف جي سلسلي ۾ سنڌس ڪيئي علمي مقالا سنڌي رسالن ۾ شايع ٿيا آهن. سرگواسيءَ جي اها تمنا هئي تہ ڪيئن بہ ڪري سنڌ جي صوفين لطيف ۽ سچل جو ڪلام يورپ تائين پهچائجي، ۽ ان سان گڏ ٻين جديد سنڌي شاعرن جي فن کان پڻ يورپ کي آگاهہ ڪجي. ان سلسلي ۾ ڪيترن شاعرن جو ڪلام انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري جرمنيءَ ۾ پروفيسر گرڊليوبڪي جي معرفت جرمن زبان ۾ شايع ڪرايائين.

سرگواسي رلئو ملڻي، دل جو صاف، دوستن جو همدرد ۽ ياروبس هو. سنڌس سڀاجهي ۽ نماڻي شخصيت ڏادي پياري ۽ وڻندڙ هئي.

اسان هن ڏک ڀرئي واقعي تي سرگواسيءَ جي عزيزن- همشيرهہ محترمہ دادي ليلاوتي هرچنداڻي ۽ ڊاڪٽر ٽي-وي هرچنداڻيءَ سان ڏک ۾ شريڪ آهيون. دعا آهي تہ سرگواسيءَ جي آتما کي شانت ۽ سڪون نصيب ٿئي.

[نمبر 3، سال 1971ع]

ميان علي بخش احمدزئي

سنڌ جي مشهور، طباعت ۽ ڇپائيءَ جي ماهر، ميان علي بخش احمد زئي، مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پريس حيدرآباد 29- اپريل 1974ع (ربيع الثاني 1394 هه) قلب جي حرڪت بند ٿيڻ ڪري تقريباً 63 سالن جي ڄمار ۾ وفات ڪئي. ميان علي بخش مرحوم، طباعت جي فن جو وڏو ماهر هو. سنڌي ادبي بورڊ جا شاهڪار ڪتاب، سندس مخلصانه ۽ ماهرانه فن لاءِ شاهد آهن.

ميان صاحب مرحوم، احمد زئي خاندان جو فرد هو، ۽ سندس والد مرحوم محمد يوسف پنهنجي وقت جو رڄ چڱو مڙس هو. ميرن جي صاحبيءَ ۾ هن خاندان کي حيدرآباد ۾ ڪافي ملڪيت انعام طور مليل هئي. ميان صاحب ٻڌائيندو هو ته ڪنهن زماني ۾ موجوده اولڊ يونيورسٽيءَ کان شاهه مڪي ۽ گاڏي کاتي سميت ايريا، سندس وڏن جي ملڪيت هئي.

ميان صاحب 1910ع ۾ ڄائو. مختصر تعليم پرائي، 1923ع کان پريس لائين اختيار ڪيائين. ان سلسلي ۾ حيدرآباد جي مشهور هندو فنڪارن ۽ ماهرن جي زير تربيت، پريس جي فن ۾ مهارت حاصل ڪيائين. ميان

صاحب نهايت محنتي ۽ اورچ ماڻهو هو، انڪري رات ڏينهن پنهنجي ڪم ڪار ۾ مشغول رهندو هو ۽ فضول ڪمن ڪارين کان هميشه پاسو ڪندو هو. آخر تائين پنهنجي سادگيءَ ۽ وضعداريءَ تي قائم رهيو. پريس جي ڪم ۽ گهرو مشغولين کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪم ڪار نه ڪيائين.

اوائلي زندگيءَ ۾ 'خاڪسار تحريڪ' ۾ شامل ٿيو ۽ مير الهه‌بخش مرحوم ۽ مير علي احمد خان ٽالپر پارن ليڊرن سان گڏجي ڪم ڪيائين. پاڪستان کان اڳ، 'آفتاب' ۽ 'باب‌الاسلام' (تحريڪ خاڪسار جي هفتيوار اخبار) جو ايڊيٽر رهيو. 'خاڪسار تحريڪ' جي ڦهلائڻ جي سلسلي ۾ علامه مشرقيءَ جون ڪيئي تقريرون سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇپايائين. ان کان علاوه ٻيا به علمي ۽ ادبي ڪتاب شايع ڪيائين، جن ۾ سنڌس ناول وڏيڪ پسند ڪيا ويا، جن ۾ سنڌس زندگيءَ جي عڪاسي موجود هئي. ان طرح هڪ قومي خادم جي حيثيت سان 'خلافت تحريڪ' ۾ به حصو ورتائين. 'خاڪسار تحريڪ' سان، تحريڪ جي خاتمي تائين وابسته رهيو.

1952ع ۾ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ پريس قائم ڪئي، تڏهن بورڊ جي پهرين سيڪريٽريءَ، محترم محمد ابراهيم صاحب جويي جي مردم شناس نگاهه، ميان صاحب کي منتخب ڪيو. پاڻ مسلسل ٽيويهن سالن کان بورڊ جي شاندار خدمت ڪندو پئي آيو.

بورڊ جي ڪتابن ۽ خاص طرح سان 'مهراڻ' جي حسن طباعت سندس وسيع تجربي جو نتيجو آهن. ميان صاحب يارن جو يار، وضعدار، محنتي ۽ مخلص انسان هو. سيني سان نباهڻ سندس زندگيءَ جو مقصد رهيو. کيس ٽنڊي آغا جي قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. مرحوم ميان صاحب جي تدفين وقت شهر جي نامور شخصيتن، اديبن، شاعرن، پريس لائين جي ماڻهن ۽ پارٽي جي معززن شرڪت ڪئي. ان طرح بورڊ جون آفيسون سندس ڏک ۾ بند ڪيون ويون. ۽ "سنڌي ادبي بورڊ" پاران ٺهراءُ پاس ڪري، سندس خدمتن کي خراج تحسين پيش ڪئي وئي.

آخر ۾ دعا آهي ته رب ڪريم کيس مرهي ۽ سندس پسماندن، عزيزن ۽ دوستن کي صبر جي توفيق عنايت فرمائي.

حافظ شاهه "حافظ" حسيني

سنڌي اديبن لاءِ اها خبر دل کي ڏک پهچائيندڙ ٿيندي ته مرحوم سيد حافظ شاهه 'حافظ' حسيني ٺٽوائي، 10- مئي 1974ع تي، حيدرآباد ۾ وفات ڪئي.

ٺٽو جي مردم خيز زمين، علم ۽ ادب، دين ۽ سياست جي ميدان ۾، جي جيد عالم ۽ فقيه، شاعر ۽ اديب، قومي خدمتگار ۽ سياستدان پيدا ڪيا آهن، تن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. سنڌي موزون شاعريءَ جي

اوليت جو شرف به ٺٽڙ کي حاصل آهي. نور محمد 'خسته' ۽ حافظ 'عالي' جو برجسته ۽ شسته ڪلام سنڌ ۾ موزون شاعريءَ جو اوائلي نمونو آهي.

ان سلسلي ۾ ٺٽڙ جي سادات خاندان جا برصغير جي تاريخ ۾ ڪافي اثرات سان ڏسا. سيد حافظ حاجي حڪيم ميران محمد شاهه اول، علامه قاضي اسدالله شاهه 'فدا' حسيني، سيد حاجي محمد 'حافظ' شاهه مرحوم، مرحوم سيد ميران محمد شاهه 'مير' پنهنجي پنهنجي دور جا جليل القدر انسان هئا. پهريون وڏو حڪيم، ٻيو وڏو عالم دين، ٽيون وڏو شاعر ۽ چوٿون وڏو سياستدان هو.

مرحوم سيد محمد حافظ شاهه، ان سلسلي جو قابل تعريف فرد هو، جنهن آخر تائين ٺٽڙ جي تهذيبي ۽ علمي روايت کي زنده رکيو. سندس ضمير ۽ خمير ۾، ٺٽڙ جي نجابت ۽ شرافت، نفاست ۽ لطافت، محبت ۽ اخلاق، قرب ۽ شفقت جا سڀئي جوهر جمع ٿيا هئا. حافظ شاهه مرحوم ٺٽڙ جي روايت جي گويا زنده تصوير هو. يارن جو يار، وفاشعار ۽ وفادار، جهڙس ڪو مشڪل ملندو، پنهنجن ۽ پراون سان سندس لڳ لاڳاپا، هڪ شفيق دوست وارا رهندا آيا. ڪنهن سان نه ڦٽايائين، هر ڪنهن جي خدمت ڪيائين، هر ڪنهن سان اخلاق ۽ محبت جو پيوند گنڍيائين. ڪنهن سان ٻاڙو نه ڳالهايائين، سندس قلب سليم، مزاج لطيف، گفتگو سنجيدي ۽ ملائم، ڪردار بيداغ- سراسر سڄڻ هو. ونس نه پياري

هئي ۽ نه وڏائي هئي.

مرحوم حافظ شاهه جي والد جو نالو سيد الهه بخش شاهه هو، جو پنهنجي دؤر جو رڄ چڱو مڙس، صاحب مطالع، سياستدان ۽ باشعور انسان هو. برصغير جي مشهور سياستدان مرحوم سائين ميران محمد شاهه صاحب 'مير' (وزير مملڪت پاڪستان) جي تعليم ۽ تربيت ۾ سندس وڏو دخل هو. حافظ شاهه مرحوم جي تربيت پنهنجي والد بزرگوار جي نظرداريءَ هيٺ ٿي. ان طرح حافظ شاهه مرحوم جو ڏاڏو، برصغير هند و پاڪ جو وڏو عالم ۽ فقيه، صوفي ۽ سياستدان حضرت علامه اسدالله شاهه 'فدا' حسيني هو، سندس شمار 'خلافت تحريڪ' جي پيشرو اڳواڻن ۾ ٿيندو هو. علمي حيثيت موجب 'بهارالاخلاق' رسالي جو ايڊيٽر هو. 'بهارالاخلاق' سنڌي ادب ۾ قدامت جي لحاظ سان وڏو مقام رکي ٿو.

حافظ شاهه مرحوم جو نانو سيد حاجي محمد 'حافظ' شاهه پنهنجي دور جو يڪتائي روزگار ڪافي گو شاعر هو، سندس دلسوز ڪلام "پيام غمگسار" جي نالي ڊاڪٽر حسيني صاحب جو ترتيب ڏنل شايع ٿي چڪو آهي.

حافظ شاهه مرحوم 22- فبروري 1923ع ۾ ٽکڙ ۾ ڄائو. سندس تعليم ۽ تربيت پنهنجي گهر کان شروع ٿي. مشهور شاعر حافظ 'دلگير' وٽ به سال کن ديني تعليم حاصل ڪيائين. ڇهن درجن کان پوءِ حيدرآباد

ايڪيڊمي هاءِ اسڪول ۽ نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ پڙهي بمبئي يونيورسٽيءَ مان ميٽرڪ پاس ڪيائين، ۽ 1951ع ۾ بي-اي (آنرز) ۽ ايل-ايل-بي پاس ڪري، ٽنڊي محمد خان ۾ وڪالت ڪيائين.

حافظ شاهه مرحوم، وڪالت سان گڏ علم ۽ ادب، شعر ۽ شاعريءَ جي خدمت به ڪندو آيو. ان سلسلي ۾ "اداره سنڌي ادب" ٽنڊو محمد خان، سندس سرپرستيءَ ۾ ڪافي تعداد ۾ ڪتاب ڇپايا. حافظ شاهه جا ترجمو ڪيل ڪتاب، 'ڪباهي' 'آئين زندگي' ۽ 'داستان غم' به ان اداري جا شايع ڪيل آهن.

حافظ شاهه نه فقط ڪامياب وڪيل هو، پر ان سان گڏ هڪ سٺو نثرنگار ۽ شاعر پڻ هو. سندس نثر رنگين مرصع، دلڪش ۽ پختو آهي ۽ سندس عبارت ۾ سلاست ۽ ميناج آهي. سندس شاعري به فني لحاظ سان تعريف جي قابل آهي. سندس اڪثر ڪلام 'مهراڻ' ۽ سنڌ جي رسالن ۾ شايع ٿيندو آيو آهي.

صحافي ادب ۾، سندس ابتدائي ڪيل رسالو "لطيف" هڪ عمدو يادگار آهي، جو ڪراچيءَ مان شايع ٿيو.

شاهه صاحب هڪ مخلص ۽ محنتي ماهر قانون جي حيثيت سان به وڏي ڪاميابي ۽ شهرت حاصل ڪئي، آخر ڌائين ڪيترن اهم ادارن جو قانوني صلاحڪار پڻ رهندو آيو.

مرحوم حافظ شاهه حسينيءَ جي ذات ڪيترن جي

روايات جو گويا عمدو يادگار چئي سگهجي ٿي. اسان هن صدمي جانڪاهه ۾، سندس عزيزن ۽ قريبن، خاص طرح سان سندس پائرن ڊاڪٽر سيد اسدالله شاهه الحسيني چيئرمن ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ، ۽ جناب سيد شبير 'هاتف' ڊائريڪٽر نئشنل بوڪ فائونڊيشن سان اظهار تعزيت ڪندي، ڏک جو اظهار ڪريون ٿا.

دعا آهي ته رب ڪريم مرحوم کي مرهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندن، فرزندن ۽ عزيزن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي- آمين.

[نمبر 2، سال 1974ع]

لاهوتي اڏي ويا

سنڌ جي ادبي ۽ علمي تاريخ ۾ هي سال ڏاڍو ڳرو ثابت ٿيو آهي. هن سال ۾ سنڌي ادب جا وفاشعار خدمتگذارن مان ڀورو ساٿ ڀرجي هُن پار پهچي چڪو آهي. ان ساٿ جي وڇوڙي نه فقط سنڌي ادب ۾ خال پيدا ڪيو آهي، پر ان سان گڏ سنڌي ادب جي خدمتگذارن کي به جهوري وڌو آهي.

'موت'، زندگيءَ لاءِ لازم ملزوم شرط آهي. 'موت' هڪ فطري امر آهي، جنهن کان ڪوبه انسان بچي نٿو سگهي، پر ڪي ڪي اهڙا واقعا ٿين ٿا، جن جو اثر ڪافي زماني تائين قائم رهي ٿو ۽ انهن جي تلافيءَ جي ڪابه صورت نظر نه ٿي اچي.

هيئنر تائين جديد فلسفي ۽ مذهبيات جي مطالع وارن اهو ثابت ڪيو آهي ته زندگي هڪ ارتقا پذير حرڪت آهي، ۽ اها حرڪت مسلسل هلندي ٿي اچي. آد جڳاد کان وٺي، نامعلوم زماني تائين، زندگي ۽ ڪائنات جي اها ارتقا پذير حرڪت، مسلسل ۽ لاڳيتي هلندي آهي ۽ ان جي حرڪت ۾ ڪٿي به ڪو ڇيهو ۽ وقفو نه آهي. ان طول طويل سفر ۾ 'موت' هڪ عارضي منزل

آهي، جنهن کان پوءِ حيات بعدالممات جو سفر شروع ٿو ٿئي. فلسفي ۽ تصوف جا ڄاڻو حڪيم ۽ فيلسوف چون ٿا ته معنوي طور تي انسان، روح ۽ حيات بقي ۽ لافاني، زندهہ ۽ جاودان آهي. باقي عناصرن مان ٺهيل جسم فاني آهي، ڇو ته عناصر به فاني آهن، ۽ مادي کي حيات جاوداني حاصل ناهي. روح ئي لازوال ۽ لافاني آهي.

قدرت جي ڪارخاني ۾ 'انسان' به هڪ وڏي وٿ آهي، حقيقي ڪارساز جو نائب ۽ خليفو آهي. هن زندگيءَ کي سنوارڻ ۽ ترقي وٺائڻ سندس منصبي فرض آهي. بلڪ ڇيو ويو آهي ته هيءَ ڪائنات ۽ ان جي ارتقا ۽ تسخير آهي ئي انسان لاءِ. نظام شمسي، زمين ۽ هوائون، باغ ۽ راغ، اوپڙ ۽ سيوا، حيوان ۽ ٻيا جاندار سڀ 'انسان' لاءِ خلقيا ويا آهن ۽ هيءَ ڪائنات بي مقصد نه خلقي وئي آهي. 'انسان' جي حيثيت هن ڪائنات ۾ نهايت اهم آهي. ان اهميت کي محسوس ڪندي ئي علم وارن چيو آهي ته 'انسان' 'عالم صغير' آهي. ان جي معنوي حيات لاءِ 'موت' کان پوءِ بہ حياتيءَ جي ارتقا موجود رهندي. لطيف چيو آهي:

"نہ ڪا ابتدا عبد جي، نہ ڪا انتها"

بهرحال، عالمن چيو آهي ته انسان ۽ ان جو روح ۽ ان جا ڪارناما سڀ زندهہ رهن ٿا. گويا 'انسان'

ڪي موت به هميشه لاءِ مٽائي نٿو سگهي، بلڪ موت سندس سفر جي هڪ عارضي منزل آهي، جنهن کان پوءِ حيات بعدالممات جو سفر جاري رهي ٿو.
لطيف سائينءَ فرمايو آهي:

مرڻا اڳي جي مئا، سي مري ٿيا نه مات،
هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي جئا.

مرڻ کان اڳ مرڻ ۽ جيئڻ کان اڳ جيئڻ تي، فلسفيانه ۽ صوفيانه بحث موجود آهن، جن جي اپٽار جي هت گنجائش نه آهي. فقط ايترو سوچڻو آهي ته ان ۾ زندگيءَ جي مسلسل حرڪت ۽ حيات جاودان جي بيان ڪيو ويو آهي. 'انسان' جي معنوي ڪمال جي به ڪا انتها ناهي؛ اهو معنوي ڪمال، هن رنگ ۽ بوءِ جي دنيا ۾، جسماني موت کان پوءِ به قائم ۽ دائم رهي ٿو، ۽ اهو ئي آهي، "مرڻ کان اڳ مرڻ ۽ جيئڻ کان اڳ جيئڻ."

سنڌي ادب مان وڇڙيل ساٿي، اگرچ اڄ جسماني لحاظ سان، هن رنگ ۽ بوءِ جي دنيا ۾ موجود ناهن، پر سندن علمي ۽ ادبي، فني ۽ اخلاقي، عملي ۽ ذهني وجود ۽ ڪارناما اڄ به موجود آهن ۽ موجود رهندا، انڪري، اهي چئجي ته اسان وٽ حيات به آهن ۽ اسان وٽ موجود به آهن. ظاهري طرح سان اهي لاهوتي لڏي ويا آهن، پر اسان وٽ پنهنجو علم ۽ فن ڇڏي ويا آهن.

انهن جي علم ۽ فن کي سهيڙڻ ۽ سنوارڻ ۽ انهن جي منصبي فرض کي اڳتي وڌائڻ اسان جي فرض ۾ شامل آهي.

اسان جا ساٿي پنهنجو وارو وچائي ويا، هاڻي اسان کي انهن جي ڪم کي تڪميل تي پهچائڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. لاڏي ويل ساٿين جي يادگيري جو اهو هڪ بهترين ۽ مثالي طريقو آهي. ان جي مقابلي ۾، رڳو ماتم سرائي ۽ اشڪ شوئي مان ته ڪجهه به ورڻو ناهي.

لاڏي ويل سات ۾، جي ساٿي اسان کان وڇڙي چڪا آهن، تن جي علمي ۽ ادبي ڪارنامن کي تفصيل سان بيان ڪرڻ جي هت في الحال ڪا به گنجائش ناهي. اهم ڪم اڳتي هلي سنڌي ادب جا عالم دانشور ڪندا. في الحال سندن نالن پيش ڪرڻ تي اڪتفا ڪجي ٿي.

هن سلسلي ۾ مرحومه بيگم زينت چنا جو اسم گرامي سر فهرست آهي. سنڌ جا اديب ۽ دانشور، پيار ۽ پاڀوهه وچان کين ”جيجي“ ڪري سڏيندا هئا. سندن علمي، ادبي ۽ سماجي خدمتون سنڌي ادب جي تاريخ ۾ امر رهنديون.

ان طرح حيدرآباد جي رچ چڱي مڙس مرحوم سرائي اسيد علي ۽ جهڙي ڪهنه مشق افسانه نگار، شيخ عبدالله عبد مرحوم جهڙي عالم ۽ ناقد، مولوي الله ورائي بروهي ۽ جهڙي عالم دين ۽ صاحب قلم، ضياءالله غلام علي نانا

جهڙي قضيات پرئــــي بزرگـــ، مرحوم علي محمد خالديءَ جهڙي پياري قربائتي ۽ زندهہ دل شاعر، مرحوم جان محمد جمالي‌ءَ جهڙي محترم استاد ۽ تعليمي سڌارڪ، مرحوم محمد حسين آتش جهڙي قادرالڪلام غزل گو شاعر ۽ مرحوم عبدالغفور انصاري جهڙي نوجوان اديب ۽ ماهر تعليم ۽ مرحوم ممتاز حسن جهڙي انسان دوست ۽ سنڌي ادب جـي خيرخواهہ دانشور کان وچڙي چڪا آهين.

دعا آهي تہ رب ڪريم ڪين مرهي ۽ جنت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندن پسماندن کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي ۽ ان سان گڏ الله تعاليٰ سنڌي اديبن ۽ دانشورن کي پڻ پنهنجي فرض ادائيءَ جي توفيق عنايت فرمائي، جيئن هو سنڌي ادب جي وچڙيل سات جي فن ۽ علمي ذخيري کي سهيڙي، سنواري ۽ شايع ڪري سگهن، سنڌي ادب جي خدمت جي سلسلي ۾ اها هڪ وڏي خدمت ۽ فرض شناسي چئي سگهجي ٿي.

[نمبر 3 ۽ 4، سال 1974ع]

مير سڪندر خان کوسو

سنڌ جي مشهور ’کوسہ‘ بلوچ قبيلي جي فقيرمنش ۽ ادب نواز شخصيت مير سڪندر خان کوسي ”سڪندر“ مسلسل علالت کان پوءِ، تاريخ 28 - مئي 1975ع تي پنهنجي جان، جان آفرين جي سپرد ڪئي. اناالله وانااليه راجعون .

مير صاحب مرحوم پنهنجي ذاتي اوصاف جي حيثيت سان هڪ منفرد سيرت جو صاحب هو. سندس هردلعزيز شخصيت، تڪلف ۽ تصنع کان بي نياز هئي. حدکان وڌيڪ متواضع، ملنسار، شفيق ۽ قرباعتو هو. سوز ۽ ساز ، راز ۽ نياز جي نعمت سان پڻ مالا مال هو.

مير صاحب مرحوم اگرچه زماني جي خيال کان هڪ قومي رئيس هو، پر حقيقت جي خيال کان هڪ فقير ۽ درويش هو. سندس دل جي دنيا رقت ۽ گداز سان نمنار هئي، ساز ۽ سوز سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هو . پاڻ سلسلہ چشتيہ سان روحاني طور تي واڳيل هو.

مير صاحب مرحوم جي ادبي دنيا ۾ شناسائي سندس

شعر و شاعريءَ جي ڪري ٿي آهي، سندس ڪلام جو مجموعو ”سي ۾ پنهون پاڻ“، سنڌي شاعريءَ جي ذخيري ۾ بيش بها اضافو آهي. ان ڪري هڪ ڪامل الفن ۽ قادرالڪلام شاعر جي حيثيت سان مير صاحب مرحوم جو نالو سنڌي ادبي تاريخ ۾ قائم ۽ دائم رهندو.

پنهنجي تعارف ڪرائيندي مير صاحب مرحوم چيو آهي:

”مان نه ته پاڻ کي اهل نظم ٿو سمجهان ۽ نه اهل حق. ها ايترو ضرور لکندس ته پنهن جي سيني ۾ هڪ نرم ۽ نازڪ دل رکندڙ آهيان، جنهن ۾ درد آهي ۽ ان درد جو هميشه کان وٺي طلبگار آهيان.... بقول لطيف:

سو سکن ڏيئي، ورهه وهايم هيڪڙو،
سون کي تنهن نيئي، پير پسايو پرينءَ جو.

مير صاحب مرحوم جوانيءَ کان وٺي سلوڪ ۽ تصوف سان وابسته رهيو. سندن بيعت سلسله عاليه چشتيه ۾ ان وقت جي قطب الارشاد حضرت خواجه گل محمد رحه (ٺلهه شريف وارا) سان ٿي، جن جي ڪيميا اثر نگاهه کيس سون بنائي ڇڏيو. پنهنجي ڪامل مرشد جي توجهات خصوصيءَ جو ذڪر ڪندي مير صاحب لکي ٿو:

”الله جو ڪرم سون تي اهو ٿيو جو شروع کان وٺي ڪاملن، بزرگن، درويشن ۽ مخدومن جي صحبت نصيب ٿي. منهن جي ڪامل مرشد جيڪا منهنجي رهبري ڪئي آهي، ان لاءِ مان اکر ڪٿان آڻيان، جو بيان ڪري سگهان. پير مغان جي صحبت اندر ۾ عشق جي چڻنگ دکائي ڇڏي، جا ڪٿي مجاز جي مهميز ذريعي ڀڙ ڀڙ تي پڙڪي ته ڪٿي وري حقيقت جي روپ ۾ رونما ٿي.“

مير صاحب مرحوم اوائلي دور ۾ ملڪي ۽ قومي معاملات ۾ ڀرپور حصو ورتو ۽ پنهنجي قوم جي ڪافي خدمت ڪيائون. سندس آخري زندگي خلوت نشيني، فڪر و ذڪر، مطالع ۽ روحاني وهاڻ، عالمن ۽ شاعرن جي صحبت ۽ راڳ ۽ ويراڳ جي ڪچهرين ۾ گذري. مير صاحب پڇاڙيءَ تائين پنهنجي وضعداريءَ تي قائم رهندو آيو، ۽ هر ڪنهن سان قرب ۽ مريادا جو ورتاءُ ڪندو رهيو.

مير صاحب مرحوم کوسا بلوچ قبيلي جي بکراڻي شاخ جو چشم و چراغ هو. سندس والد ماجد مير بهادر خان، پنهنجي زماني جو رڄ چڱو مڙس، باحوصلہ ۽ اورچ شخص هو. مير سڪندر خان پنهنجي والد ماجد جي ٻڌايل ڳوٺ بهادر پور ضلع جيڪب آباد ۾ 1916ع ۾ تولد ٿيو.

اسان مير صاحب مرحوم جي ٽن فرزندن ـ مير غلام فخرالدين خان، محمد علي خان ۽ لياقت علي خان سان گڏ سنڌس لائق ۽ سڄاڻ ڀائٽي مير دريا خان کوسي، ميمبر قومي اسيمبلي پاڪستان، سان هن قومي ۽ خانداني سانحي ۾ شريڪ غم آهيون ۽ دست به دعا آهيون ته رب ڪريم مرحوم کي مرهيءِ ڪيس پرينءَ جو پاڙو نصيب ڪري ۽ پسماندگان کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي.

نواب محمد علي خان لغاري

هيءَ خبر علمي ۽ ادبي دنيا لاءِ نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته تاجپور جي لغاري نوابن جي خاندان جي چشم و چراغ ۽ مشهور علم دوست بزرگ نواب حاجي محمد علي خان 9 ـ سيپٽمبر 1975ع تي وفات ڪئي. انالله وانااليه راجعون.

نواب محمد علي خان مرحوم تاجپور جي لغاري نوابن جي مورث اعليٰ نواب ولي محمد خان (وزيراعظم سنڌ) جي خاندان جو چشم و چراغ هو. مرحوم نواب صاحب جي ساري زندگي ڪتابن جي مطالع ۾ گذري. ڪتابن جو اهڙو شوقين ڪو ورلي هوندو. مرحوم پنهنجي علمي ذوق جي سلسلي ۾ ڪيئي ناياب ڪتاب گڏ ڪيا، جن جو اڄڪلهه ملڻ نهايت مشڪل آهي. سنڌي

اردو، فارسي، عربي ۽ انگريزي ڪتابن، رسالن ۽ مخزنن جو نهايت قيمتي ذخيرو گڏ ڪيائين. سندس ڪتبخانو ساري سنڌ ۾ شهرت حاصل ڪري چڪو آهي.

علمي ۽ ادبي خدمت جي سلسلي ۾ سنڌ جي زراعت جي اصلاح ۽ هارين جي رهنمائيءَ لاءِ هڪ رنگين ۽ باتصوير رسالو "نئين ڪيتي" ماهوار شايع ڪرايائين. ان رسالي جو سرپرست نواب حاجي نوراحمد خان لغاري هو، ۽ ايڊيٽر نواب حاجي جان علي خان لغاري رهيو. ان رسالي ۾ علم ۽ ادب، تاريخ ۽ تهذيب کان علاوه، شعر و شاعري ۽ ديني معلومات تي به معياري مقالا شايع ٿيندا هئا. خاص طرح سان سنڌ جي زراعت ۽ ان جي فني مسئلن ۽ مشڪلاتن متعلق ماهرن کان مقالا لکايا ويندا هئا. اهو حصو مسٽر ڪريمڏني واڇپر جهڙي زراعت جي ماهر جي مشوري سان تيار ڪيو ويندو هو. ان سلسلي ۾ نئين ڪيتي پبليڪيشن پاران ڪافي ڪتاب شايع ڪيا ويا، جن جو تعلق سنڌ جي زراعت سان آهي، مثلاً ڪپهه، ڪڻڪ، ڪمند، سارين ۽ ٻين جنسن متعلق رنگين تصويرن سان ڪتاب ڇپايا ويا. رسالو نئين ڪيتي به لاڳيتو ٽي سال کن هليو. افسوس جو اهو رسالو گهڻي هلي جاري رهي نه سگهيو. اڄ به اگر نئين ڪيتي رسالي ۾ آيل فني مقالن کي

ترتيب ڏئي ڇپايو ويجي ته هوند سنڌ جي زراعت تي ڪافي علمي ذخيرو گڏ ٿي سگهي ٿو. ان متعلق سندس متعلقين ۽ عزيزن کي سوچڻ گهرجي، مرحوم مغفور نواب صاحب جو اهو علمي ذخيرو ئي تاريخي يادگار بڻجي سگهي ٿو ۽ اهوئي سندس ورثو آهي.

نواب صاحب مرحوم هڪ وڏي خاندان جي مشهور فرد ۽ بااثر زميندار ۽ جاگيردار هجڻ جي باوجود، نهايت ملنسار ۽ متواضع شخصيت جو مالڪ هو. مرحوم ڪچهرين جو مور هو. علمي تبادله خيالات ۽ ڪتابن ۽ رسالن جي مطالع ۾ گڏ ڪرڻ ۾ ئي وقت گذاريندو هو. عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ سگهڙن، ديندارن ۽ علم وارن ساٿهن سان سندس مخلصانه ۽ دوستانه تعلق پڇاڙيءَ تائين قائم رهيو. سندس دستر خوان بيحد وسيع هو. مهمانن جي موجودگي سندس لاءِ وڏي نعمت هوندي هئي، هميشه گوشه نشين ٿي رهيو ۽ وقت جي نزاڪت کي محسوس ڪري خاموش زندگي گذاريائين.

نواب صاحب مرحوم مشهور جامعه عربيه تحريڪ جي بانين مان هو. شمس العلماء دائود پوٽي ۽ مرحوم سيد علي اڪبر شاهه صاحب سان گڏ جي ڪم ڪيائين ۽ ان مقصد لاءِ مالي مدد به ڪندو رهيو. آخر دور تائين جامعه عربيه جو سيڪريٽري ٿي رهيو. اڄ جامعه

عربيه ڪاليج سنڌ جي مشهور علمي درسگاهن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

مرحوم، خانداني شرافت جو مجسمو، وضعدار ۽ قربدار، مخلص ۽ نهايت محنتي انسان هو. زراعت جي فن ۾ سندس مهارت سرڪاري عملدارن پڻ تسليم ڪئي آهي. مرحوم سخي به هڪڙو ئي هو، ڪڏهن به ڪنهن سائل کي خالي هٿين نه ڇڏيائين. مرحوم پڻ ڪي ٻيرا اسلامي ملڪن جو سير ۽ سفر ڪيو، ۽ اتي جي نوادرات، ڪتابن ۽ نقشن جو وڏو ذخيرو خريد ڪري آندائين. ان طرح ڪافي ٻيرا حج ڪيائين.

مرحوم نواب صاحب وڏي مطالع وارو شخص هو، تاريخ، تهذيب، تصوف ۽ شعر و شاعريءَ تي سندس معلومات کي ڏسي علمي طبقو حيران ٿي ويندو هو. مرحوم جي دوستن جو حلقو نهايت وسيع آهي. سندس عمر 67 سال هئي. سندس وصيت موجب کيس شاهه عنايت شهيد رحه جي پاڙي ۾، جهوڪ شريف ۾ دفن ڪيو ويو. اسان هن جانڪاهه صدمي ۾، سندس عزيز نواب نوراحمد خان لغاري، ٻائرن نواب جان علي خان لغاري ۽ نواب محمد خان لغاري ۽ فرزندن ۾

نواب شير محمد خان لغاري، نواب سيف الدين خان لغاري ۽ نواب خليل احمد خان لغاريءَ سان دلي طور شريڪ آهيون. دعا آهي ته رب ڪريم مرحوم کي مرهي ۽ سندس عزيزن کي صبر جميل جي توفيق عنايت فرمائي .

[نمبر 2 ۽ 3، سال 1975ع]

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، کُڙهندڙ، ٻَرندڙ، جُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪاٺُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، بين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَـنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ ڪان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

ٻَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ
ڪان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽
ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.
شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ،
پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ
جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ
اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ
”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ
وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڇي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج necessity unavoidable سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ ٻين تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)